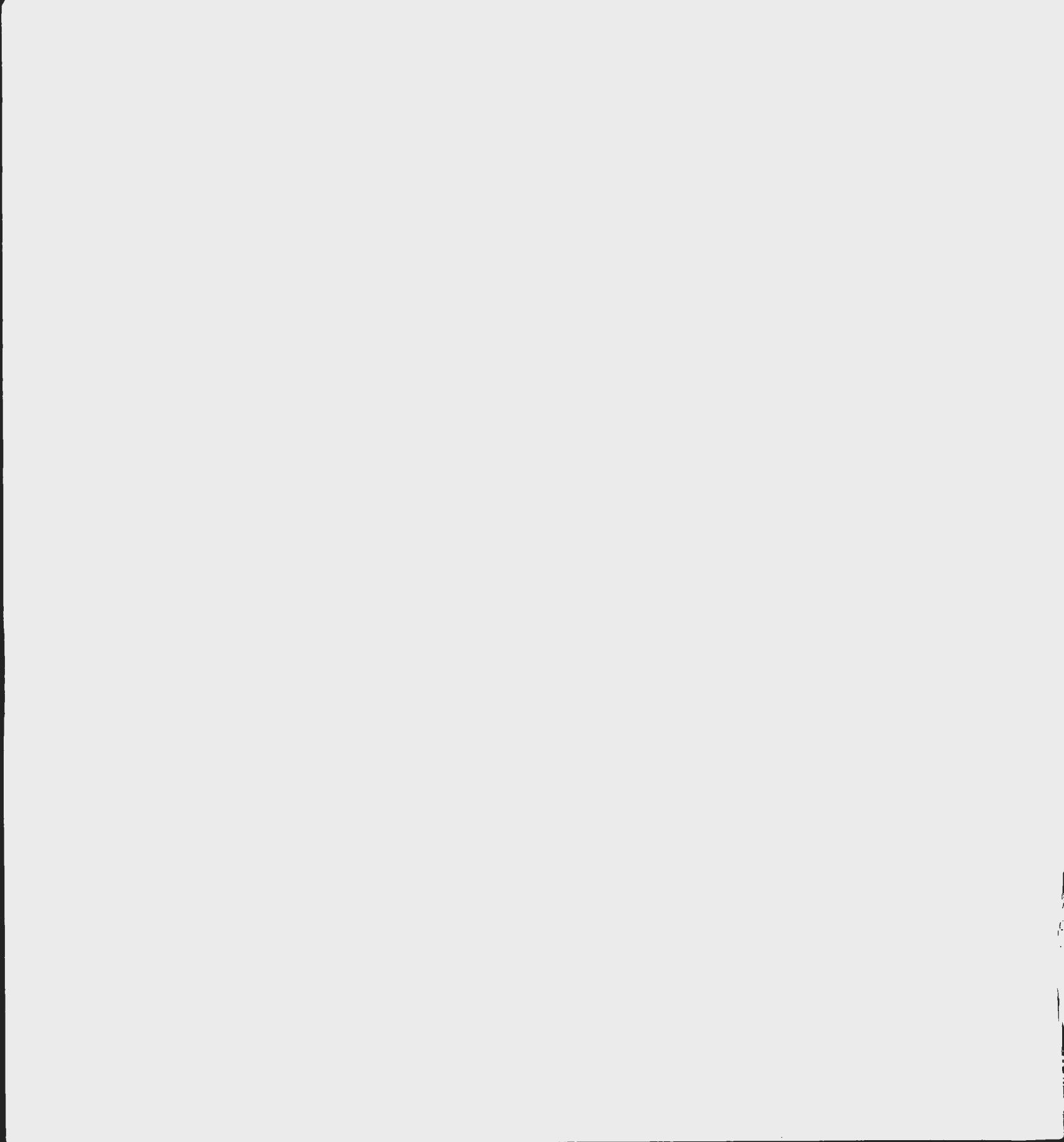

XULIA

**S
I
L
E
N
C
I
A
D
A**

F E S T A D A P A L A B R A

Coordinación: M^a. Xosé Queizán.

Deseño e maquetación: Margarita Ledo Andión.

Portada: Xulia

Debuxos: Marta Outeiriño

Colaboradoras: Julie Vandivere, Carme Hermida, Encarna Otero Cepeda, Isabel Mouriz Barja, Marina Mayoral, M^a. Carmen Panero Menor, Teresa Barro, Camino Noía, María Pilar García Negro, M^a. José del Río Oliete, Oliva Blanco Corujo, Carol Alexis Stos, Carmen Blanco, Hipólita Villar López M^a. Xosé Queizán, Pilar Allegue, María Xosé Agra, María Antonia Muñoz Mella, María Xosé Varela, Asunción Cambrón Infante, Encarna Otero, Marisa Andrade, Manuela Pena Santiago, Ana Romaní, Xela Arias, Pura Tejelo, Luz Pozo Garza, M^a. Pilar Aleixandre, Helena de Carlos, Margot Chamorro, Rita Más Ibáñez.

Imprimiu: Artes Gráficas Galicia, S.A. Vigo.

Depósito Legal: VG-241-1983

Este número de "A FESTA DA PALABRA SILENCIADA" vai dedicado á relevante escritora, nacida na nosa terra, Emilia Pardo Bazán. O enorme valor da súa obra, da súa capacidade crítica, do seu alento feminista e mesmo da propia andadura histórica, xustifican a dedicación deste monográfico.

Dada a nosa conciencia como mulleres feministas e galegas, non podiamos obviar a posición da escritora en relación coa lingua e as letras galegas, posición que calificamos de reaccionaria desde a nosa ideoloxía nacionalista, pero tal vez fose coerente desde a posición de clase da condessa Pardo Bazán. Sexa como for, a súa "ceguera" neste aspecto non debe anular a lucidez e valentía que amosa noutros.

Velaí na palestra esta controvertida figura de muller.

REBELIÓN TEXTUAL: A REVOLUCIÓN FEMINISTA EN LOS "PAZOS DE ULLOA"

Non hai dúbida de que Emilia Pardo Bazán era feminista: a súa vida, os seus tratados e moitos dos temas da súa ficción mostran a paixón que sentía pola emancipación das mulleres españolas do século XIX. Non embargantes, mentres que este entusiasmo foi manifestado extensamente en relación coa súa vida privada e cos seus tratados, só recentemente comezaron os críticos como Carlos Feal Deibe e Elizabeth Ordóñez a explorar os aspectos feministas da narrativa de Pardo Bazán. A empresa é suxerente, aínda que difícil, porque para ler a obra narrativa de Pardo Bazán como afirmación feminista, precisamos decatarnos de que, para as súas asercións, non se basea nin na linearidade feminina, nin nas dicotomías masculino/feminino. Simplemente o intenso interese da Bazán na sicoloxía suxire un cuestionamento dos supostos que constitúen a identidade de acordo cun modelo masculino. Como pregunta o crítico Hemingway "¿Que pode supoñer que Galdós e Alas, dous dos máis importantes realistas españois, no 1880 escribían cunha visión preconcebida e inamovible do mundo e do lugar do home no mesmo?, de igual forma, ¿como podería supoñerse o mesmo de Pardo Bazán? (p. 3). En tanto que "de igual forma", podemos presumir que Pardo Bazán, como

Galdós e Alas, podía cuestionar a natureza do mundo; a diferenza de Galdós e Alas, ela non era igual a eles nese mundo: non se debe esquecer que á súa candidatura á Real Academia foi rexeitada por causa do seu sexo, e o seu estilo criticado como débil e feminino: Pardo Bazán escribiu como unha marxina. E nos seus escritos ela examina as turxentes forzas contradictorias da psique que pretenden formar un sentimento de identidade a través de sistemas de poder pouco fiables e opresivos que inevitablemente acoutan o feminino.

Los Pazos de Ulloa é un exemplo dunha narrativa que exhibe a restricción do feminino; as mulleres como entidades apenas existen, cando menos non ó nivel do diálogo e da trama. A suxerencia de González López de que a principal imaxe de personaxes de Pardo Bazán e o seu desenvolvemento das mulleres é un gran erro, porque as mulleres teñen poucas liñas e escaso desenvolvemento; son as figuras vistas a través do cribo dos varóns. Os homes, a súa perspectiva e as súas accións dominan; aínda que se pode dicir que a trama xira en torno a Nucha a novela non é sobre ela, senón sobre o crego mozo, Julián, e a súa loita para superar os seus conflitos. En esencia é un "Bildungsroman" de desenvolvemento de Julián.

En certo sentido "bildungsroman" é un termo

simplista, que describe facilmente a aventura de Julián: un mozo deixa a casa, segue unha serie de aventuras e, ó fin, atópase a si propio, agora moito máis xuízoso e vello, de volta no mesmo lugar onde comezou. Non obstante, unha ollada de perto revela que nin o termo "bildungsroman", nin a experiencia de Julián son tan sinxelas. Gadamer rastrea o termo "Bildung" en "bildungsroman" na antiga tradición mística e chámalo:

"A forma humana adecuada para desenvolver os talentos e capacidades naturais dunha persoa (...) A actitude da mente que, desde o coñecemento e sentimento do esforzo intelectual e moral flúe harmoniosamente en sensibilidade e carácter". (p. 11).

Noutras palabras, "bildung", ou formación, sería unha búsqueda universal, introspectiva, dun mesmo, e atopa a súa identificación nunha forma natural que corresponde á imaxe de Deus. Lonxe de ser un conto simple nunha narración linear onde un mozo atopa unha serie de sucesos que o forman e moldean, a formación de Julián é a historia dun home que busca calquera tipo de forma ou identificación nunha sociedade complexa e estratificada. Esta búsqueda non o converte nun suxeito masculino definido, universal, que é a imaxe de Deus, senón que o conduce a un mundo caótico que desafia a definición e a

delineación, refusingo forma e identificación, e confundindo as divisións masculino/feminino, presenza/ausencia, poder/debilidade.

Mentres que Pardo Bazán atoparía imposible fuxir das convencións que a formaron e, en certo sentido, a rexeitaron, tería escollido, en cambio, usar esas convencións e logo descompoñelas e falsealas, rexeitando así as estruturas ó tempo que participa nelas. En *Los Pazos de Ulloa* Pardo Bazán fixa cuidadosamente varias bases do poder masculino: a igrexa, a familia patriarcal, o goberno; e despois deforma lixeiramente esas bases, producindo sistemas emparentados que operan contra as bases orixinais. Mary Jacobus fala do tipo de rebelión que ten lugar neste proceso cando di:

"A muller pode só resometerse a eles (sistemas de discurso e representación), pero, refusingo ser reducida a eles, apunta ó lugar e á forma da súa explotación". (p. 66).

A relixión vólvese misticismo, a orde, caos, e os fundamentos masculinos crébanse, deixando só unha anarquía que pasa por ser a base do poder orixinal. Julián, actuando ó tempo como centinela dunha sociedade e o seu usurpador, participa na devastación do patriarcado que pretende defender con tanto traballo, e no proceso, erra en acadar o

"bilgung"; erra en chegar a ser un suxeito universal, contido e dirixido.

Julián embárcase na súa aventura como o inocente proverbial:

"Por ser joven y de miembros delicados, y por no tener pelo de barba, pareciera un niño". (p. 8).

Sería difícil imaxinar un pasado menos marcado; educado por unha nai hiperprotectora e piadosa sinalado desde a infancia para o sacerdocio e formado cuidadosamente no seminario. Así o mozo Julián comeza as súas aventuras en Ulloa como un rapaz sinxelo e inexperto, cos modais dunha monxa e a modestia dun santo intocado (p. 23). Julián sente que a súa vida comeza por fin, vestindo roupas novas e montando orgullosamente o seu cabalo. Non obstante, pronto é evidente que Julián non está preparado para ser o arrichado aventureiro, xa que posúe cualidades que o eliminan do masculino. Distintos críticos teñen escollido ler a Julián como feminino, afeminado. Pero sería un grave erro dar o que parece ser o seguinte paso desde esta descripción de Julián e situar a Julián e ás mulleres da novela como arquetipo feminino e ós outros homes na novela como o arquetipo masculino, e logo ler o conflito na obra como unha extensión desa oposición. En troques, Pardo Bazán escribía

cunha certa ironía que fai burla dos modelos sexuais arquetípicos das distincións sexuais. Este ridículo pódese percibir na elaborada descripción da feminidade de Julián e da virilidade de Don Pedro. Julián aparece como unha caricatura máis que como unha axeitada representación dunha categoría sexual, porque é levado a un extremo coa descripción do crego que leva lavanda e almiscar entre a súa roupa interior.

A pesar de, ou con máis precisión, a causa da sexualidade ambivalente de Julián, o seu máis caro propósito é apoiar a xerarquía, creándose desta forma e así mesmo unha serie de contradicións irreconciliables. Como representante da Santa Igrexa, non faría conscientemente nada para difamala ou desacreditala, senón que busca glorificala. Na Igrexa, na familia e na sociedade Julián esfórzase en clasificar e ordear, apuntalando as xerarquías masculinas. A súa desesperada loita para apoiar as xerarquías pode apreciarse na súa fusión de familia e nobreza nunha orde de vida sagrada que ten a súa orixe en Deus. Non obstante, esta sagrada orde que Julián quere está baseada en relacións patriarcais varón/varón. É unha sociedade homosexual masculina apenas velada. Para ela traballa Julián, dedicando as súas horas de vixilia á súa edificación e encontrando nela un lugar para si mesmo. Sexa a relación nesta sociedade de amigo

a amigo (Julián e Don Pedro) ou de pai a fillo (Señor de La Lage e Don Pedro), a heterosexualidade o único que fai é enmascarar as relacións importantes varón/varón, baseadas na loita polo poder, a base do mundo fortemente patriarcal.

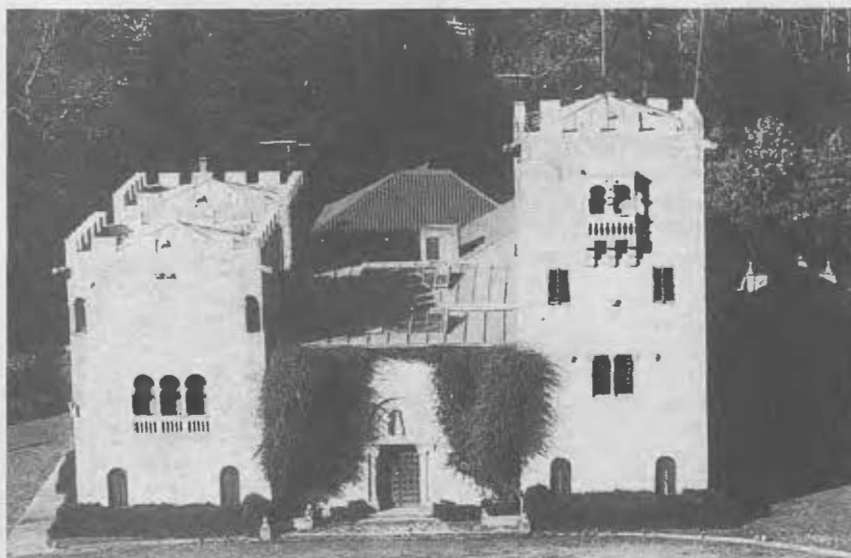
Na sociedade homosocial, como Luce Irigaray ten mostrado, as mulleres funcionan como a mercancía máis importante da sociedade. Ulloa, un microcosmos da sociedade en xeral, está construído sobre a conversión en mercancía das mulleres, e a misión de Julián é manter o equilibrio, participando no intercambio de mulleres, e a misión de Julián é manter o equilibrio, participando no intercambio de mulleres. Polo tanto, non ve as mulleres como individuos, senón só como corpos "naturais" e como corpos "intercambiables socialmente valiosos", mulleres actuando como evidencia do traballo e posición masculinas (Irigaray, *Women on the market*. 172). Como corpos intercambiables socialmente valiosos, o seu valor está determinado só polo servicio que poden levar a cabo. Por esta razón, Julián ve a Sabel como unha serea diabólica, porque se atreve a desafiar a xerarquía divina do home (concebindo o fillo ilexítimo de Don Pedro) e dos ceos (intentando seducir a un sacerdote). Cando encontra a Don Pedro mallando en Sabel Julián mostra a súa preferencia polas institucións

masculinas sobre as mulleres individuais, cando non critica a malleira, senón que se horroriza de que Don Pedro se rebaxe a asociarse con Sabel. Julián, logo de admitir que non pensa que sexa cuestión súa referirse á inhumanidade da malleira, amonesta ó marqués polo que pensa é o seu crime máis grave: durmir con Sabel.

"una persona de su clase no se debe rebajar a importársele por lo que haga o no haga la criada... La gente es maliciosa, pensará que usted trata con esa chica... Puede creerme que hace tiempo no tuve un disgusto

igual. ¿No le pesa de vivir así encenagado? Una cosa tan inferior a su categoría y a su nacimiento. ¡Que usted se apure por una cosa tan fácil de arreglar? ¿Tiene más que poner a semejante mujer en la calle? (p. 70-71).

Julián non sente compaixón polas feridas de Sabel, senón pánico ante a ameaza ás estruturas do poder. O único que lle preocupa é o problema de como a relación sexual con Sabel socava a posición de Don Pedro. Julián deixa claro que Sabel, inapropiada socialmente para actuar como unha unidade reproductora lexitimada, debe ser mantida como (e só como) unha

Pazo de Meirás

EMILIA PARDO BAZAN

En el nombre del Padre...

60
CENTIMOS

traballadora manual; se non pode existir como un silencioso útil de cociña, unha mercadoría, debe ser botada fóra. Julián debe asegurarse de que Sabel non serve como egua de cría, porque sen o seu status asignado pola sociedade e o matrimonio ordenado pola Igrexa, ela é incapaz de producir un herdeiro que posúa o apelido de Don Pedro. Sen esas galas da xerarquía, o fillo sería ilexítimo e, por tanto, desafiaría á xerarquía masculina baseada na lei. Iso racharía o monopolio paterno que deu a Julián un lugar na sociedade. Nun esforzo por defenderse dos intentos de Sabel de torcer e pervertir a xerarquía, Julián suxire a Don Pedro que se desenguedelle casando cunha muller aceptable:

**—¿Por que no se casa?.
¡Hay tantas señoritas buenas y honradas!**

—¿Y cree usted, santo de dios, que no se me había ocurrido a mí?

¿Piensa usted que no sueño todas las noches con un chiquillo que se me parezca, que no sea hijo de esa bribona, que continúe el nombre de la casa, que herede esto cuando yo me muera, y que se llame Pedro Moscoso como yo?" (p. 185).

A resposta de Don Pedro á pregunta de Julián revela que a miúdo soñou, non cunha muller, senón cun fillo parecido a si, que herdase a súa posesión e levase o

seu nome; unha muller sería só o medio para obter ese fillo. Obviamente o que está en cuestión non é nin Sabel nin ningunha outra muller, xa que as mulleres non participan no intercambio entre varóns, o "tema" é calquera fillo aínda por nacer.

Julián resolve o dilema de atopar un corpo de muller máis apropiado para perpetuar a continuidade varón/varón, levando ó marqués ó gran mercado da casa do tío de Don Pedro, e achando a Nucha. Julián prefírea ás outras mulleres porque demostra claramente que a súa dedicación ó patriarcado é tan confusa e, non obstante, tan determinada como a súa propia. A pesar da súa natureza que xera noxo polos homes e anima a rexeitar o matrimonio e ingresar nun convento ou ficar na casa do seu pai, ela fará o que a lei patriarcal ordene. Ela é o máis firme apoio entre os de La Lage do patriarcado e a relixión. O marqués faise eco da insistencia de Nucha e Julián declara teimosamente:

"La hembra destinada a llevar el nombre esclarecido de Moscoso y a perpetuarlo legítimamente había de ser limpia como un espejo". (p. 100).

A perpetuadora do nome do pai debe non só ser un claro espello para reflexar a presenza do varón, deber ser tamén o claro espello que producirá a imaxe do pai nun fillo.

Se a novela acabase neste punto, cando Nucha casa con Don

Pedro, nunha voda que semella un funeral, Julián tería en aparencia cumpridas ambicións de reforzar o patriarcado, atopando para Don Pedro unha muller comprometida coa igrexa. A vida continuaría entón cunha semellanza da orde que viría sempre dictada pola autoridade masculina. A novela, por suposto, non remata aquí, senón que, en certo modo, vén de comezar. Os intentos de Julián de poñer orde á sociedade serán sempre tan fútiles como os seus intentos de ordenar a biblioteca:

"Pegó papelitos de cigarro, a fin de juntar los pedazos rotos de alguna escritura. Parecía estar desempolvando, encolando y poniendo en orden la misma casa de Ulloa, que iba a salir a sus manos hecha una plata..."

No era tortas y pan pintado la limpieza material de archivo; sin embargo la verdadera obra de romanos fue la clasificación. "Aquí te quiero", parecían decir los papelotes así que Julián intentaba separarlos. Un embrollo, una madeja sin cabo, un laberinto sin hilo conductor. No existía faro que pudiese guiar por el piélagos insondable... Los unos tenían una cruz; los otros un garabato..."

¿Que significaban, pues, el garabato y la cruz? Misterio insondable". (p. 35).

Julián decátase ben de que xuntar as palabras sería xuntar o mundo de Ulloa; sería entón definible, baseado en principios sólidos, enraizados na confianza de que un significante corresponde, polo menos en grandes rasgos, a un significado, e conducirá ó significado transcendental, como o sangue real conduce ó sangue real, ou como a Igrexa leva a Deus. Non obstante aínda que Julián pode crear a impresión de orde externa tanto na biblioteca como no mundo, só pode desesperar de organizar os seus contidos. O ordenamento chámao, e unha vez se pon á tarefa atopa que é imposible; non hai principios directores, e signos e símbolos carecen de significado, as distincións son falsas, e os significantes como a cruz ou o "garabato" non denotan significado ningún. O seu traballo na biblioteca, unha metáfora apropiada para a súa vida, é escravo pero fútil, porque o caos acabará gobernando.

O caos subxace na novela desde o primeiro momento en que o novo sacerdote intenta atopar o camiño a Ulloa. Repetidamente Julián pregunta por onde quedan Los pazos e repetidamente recibe vagas respostas, mentres erra sen esperanza polo ermo. O camiño da vasta propiedade debería estar claro, pero en troques, a delinación desaparece nunha terra na que os puntos de referencia máis notorios son piñeiros e fatos de

ovellas. Neste ermo desconcertante, Julián non pode controlar a súa montura, mentres turra con toda a súa forza, e murmura palabras de acougo na orella do cabalo, pero, pese ós seus esforzos, o cabalo trota ó seu propio ritmo, mantendo ó cabaleiro no medo de ser desmontado. Este profundo medo pode parecer ridículo en sentido literal; pero metaforicamente sería a maior catástrofe posible; os cabalos son un símbolo universal de poder e masculinidade, e para Julián, perder a súa tremende suxección e atoparse só na inseguridade, sen a tranquilizadora evidencia de poder sería ser botado no dominio do caos, que atopa sempre próximo e ó tempo ameazador e atractivo².

En Julián, Pardo Bazán reuniu moitas cualidades diferentes que operan con e en contra das outras para crear caos. As máis importantes destas son: relixión e feminismo. A énfase que Pardo Bazán pon nestes dous items ó longo da súa vida suxire que puido mesturar as dúas nun personaxe como o afeminado sacerdote Julián³. A relixión en Julián é unha voz poderosamente subversiva que interfere coa "verdade" teolóxica, e funciona como o faría a histeria nun contexto non-teolóxico: como o rexeitamento da orde lingüística que determina a sexualidade⁴. Noutras palabras determina a posición daqueles que están inscritos como mulleres, e a inscrición como muller é, por

definición, unha exclusión da linguaxe. A cuestión primordial nesta construción, tal como a sinala Luce Irigaray é: posto que "a liña do horizonte está trazada, e trazada de feito polo "suxeito" que se define a si mesmo ó mesmo tempo" (Mystérique 193), ¿Como pode "a muller" escapar? ¿Como pode "ela" á que non foi asignada existencia nin reflexión definirse a si mesma como algo distinto "do outro"?".

O misticismo supera a imaxe de Deus e o concepto de "muller" porque cuestiona a posición de ambos como "outros" nun mundo que depende da orde dotada dun significado transcendental. Como evidencia Lacan en *God and the Jouissance of The Woman* (Deus e o gozo da muller), o amor de Deus e o amor das mulleres pode ser a construción de "Outro" que afirma a existencia do "único", o suxeito masculino que fala, Julián.

"Este outro, mentres que pode ser único, pode ter algunha relación ó que aparece do outro sexo... Amando a Deus, amámonos a nós mesmos, e por amarnos a nós mesmos en primeiro lugar —unha ben entendida caridade, como se di— rendimos a homaxe apropiada a Deus". (p. 141-142).

Por que a diferenza é a base da afirmación epistemolóxica, só coñecendo a ausencia, coñece o suxeito a súa propia presenza, só establecendo un "Outro"

establécese a si mesmo. Neste xogo de contrarios, a cualidade distinta do "Outro" sexa o sexo oposto ou a construción de Deus, é que alardea de que Deus e a muller son "outros" en tanto que proxeción imaxinadas, previsións polimorfas (p. 144) do suxeito masculino que as crea para reafirmar a súa propia presenza. Ambos se configuran como obxectos do desexo do home, e son definidos por ser o que o home non é (p. 144). Xa que logo, muller e Deus existen só en virtude da súa non-existencia, da súa ausencia, da súa incapacidade para seren definidos. Esta existencia de "O Outro" —sexa Deus ou muller— configúrase como unha afirmación da existencia do "único", do suxeito masculino con voz; reflexando a propia existencia do home da mesma forma que a visión da muller castrada, e o medo resultante da súa propia castración verifica o estado non-castrado dos nenos. Desmontar o mito da ausencia que rodea o "Outro", que rodea a Deus e a muller, é perturbar a seguridade do suxeito que ten voz.

Místicos, por tanto (e eu, como Clarin e Clemessy⁵ inclúo a Julián nesta categoría) son aqueles que existen en, ou máis ben son excluídos da orde simbólica da linguaxe e quen se aventuran no inconsciente, á procura de algo máis que a obxectividade que o suxeito que ten voz lles asignou. Cando Julián se introduce no misticismo, descubre paz non só

de, senón tamén a través dos termos da teoloxía patriarcal que fixo unha contradicción da súa vida. A súa procura de forma, de "Bildung" conduciuno cara ó interior, de volta ás raíces místicas do tempo, a medida que se conforma a si mesmo á imaxe de Deus que existe dentro. A imaxe mística de Deus, sen embargo, non é a dunha deidade definible, racional, lingüísticamente fundamentada; non está formada de acordo co mandato da orde patriarcal que Julián deixou atrás.

Mentres que os outros sacerdotes na novela están interesados nos aspectos de poder da Igrexa, Julián está interesado nos aspectos solitarios. As raíces da súa profesión atopábanse na nenez, cando "lo cierto es que de niño jugaba a cantar misa" (p. 26). A súa devoción é cara á cerimonia da relixión: a misa, as estatuas, as estampas. Mentres que estes implementos poden ser vistos como parte normal do cerimonial católico, en *Los Pazos de Ulloa* reciben unha atención especial. A narradora mostra detalladamente a ledicia de Julián mentres se prepara para rezar polo nacemento do fillo de Nucha; empregando moito tempo en decidir que imaxe representa mellor as súas oracións, e acariciando os obxectos da misa. Julián pon énfase no icono, no significante, indo tan lonxe como para converter a Nucha nun icono, para lanzar as súas oracións a un ideal. Para el:

velo una cosa rara. Rodrigo Osorio tenía vuelto el rostro hacia la pared, pero lo coplaba la luna más próxima, y vi que se ponía, no pálido, sino verde, lívido, desencajado como un moribundo. Sus labios se movían convulsivamente, y su mano crispada hacía dos o tres veces el ademán de aflojar la corbata, propósito irrealizable, pues era de las que llaman de *plastrón*. A la vez que comprobaba en Rodrigo esta impresión profunda e iba a volverme para preguntarle si estaba enfermo, las delatadoras lunas me hicieron nuevas revelaciones: en ellas vi a tres o cuatro Mauros Pareja guiñando el ojo y tirando de la manga a otros tantos Pablitos Encinar, y a los Pablitos Encinar dándoles tres o cuatro palmadas en la boca de ese modo que significa: "¡Tonto de mí! Soy un charlatán imprudente."

Y al punto que observé estos dos hechos, vi en el espejo que las figuras cesaban de accionar, mientras mis oídos percibían, en vez del alboroto de la polémica, un silencio repentino, embarazoso, helado. Dos o tres segundos después sentí un dramático escalofrío: Rodrigo se levantaba, tomaba su sombrero y sin pronunciar una sílaba abandonaba el salón.

Fué todo ello tan de repente, tan impensado, que al pronto me quedé sobrecogido, no acertando ni a preguntar a los que, indudablemente... sabían. Al fin conseguí exclamar, dirigiéndome a Pareja:

—Pero ¿qué sucede? ¿Qué ha pasado aquí?

—Este Pablito!—contestó Pareja, señalando al joven tentado, que se mordía el bigotillo, muy nervioso.— ¡Le ponen a uno en cada compromiso los novatos!

—Pero ¿qué es ello? ¡Si yo no sé nada!

—¡Hombre! ¡No ha de saber usted? Rodrigo le quiere a usted mucho... y, además, hasta los gatos lo saben.

—Pues las personas, no; yo, al menos. Le ruego a usted que me ponga al tanto.

—¡No saberlo usted!—repuso Pareja con suspicacia.— Bueno, pues en dos palabras le enteraré... La cosa es muy sencilla. ¡Se acuerda usted de aquella generala tan salada, tan guapa y tan seria que tuvimos hace tres años? ¡No? Verdad que usted no estaba entonces aquí... Pues era una mujer... de patente, y no faltaron almas caritativas para susurrar que este Rodriguito y ella... En fin, cosas del picaro mundo. Si fuese verdad, el caso probaría que los chicos educados en tanto beaterío son lo mismo

que los demás mortales que no andan comiéndose los santos... Digo, no; ya verá usted cómo en ciertos casos resultan diferentes. El general se enteró de las murmuraciones, hay quien cree al por algún anónimo..., y se dejó decir que él no se batía con chicuelos, pero que tiraría de las orejas y haría de bofetones a Rodrigo donde le encontrase. La mamá se asustó, se llevó al niño a Compostela y allí le metió de coronilla, sin duda para acabar de volverle loco, en iglesia, confesionarios y conventos.

Al cabo de dos o tres meses regresaron aquí; no estaba la generala: se había ido a las aguas de Cunitis; el general, al, y ahora entra lo bueno de la historia. Una tarde paseábase el general, con su ayudante al lado, por la calle Mayor, y Rodriguito, que venía en sentido contrario, se le acercó, se encara con él y le dice (hay quien lo oyó como usted me oye): "¿Se que desea usted abofetarme. Aquí estoy. Puede usted cumplir su deseo." El general alza la mano..., ¡pum! De cuello vuelto, ¡terrible, monumental! Todos creían que el muchacho iba a sacar un revólver... ¡Nada, señores, nada! Aguantó, agachó la cabeza, se volvió... y se retiró lo mismo que ahora, con mucha pausa, sin decir chux ni mux, arimando el pañuelo a las narices, que le sangraban.

Hubo una explosión de risas y de comentarios. Pablito Encinar juró y se retorció el nacimiento bigota. Sentí

en la cara el ardor del recio bofetón, como si acabase de recibirlo. Temblé de ira. Comprendí en aquel instante toda la fuerza del afecto que Rodriguito me inspiraba. La lengua se me entorpecía, de pura rabia y cólera frenética. Por medio de un esfuerzo terrible me dominé, y pude articular estas frases, que dejaron a los peces más boquiabiertos de lo que estaban por costumbre:

—He conocido a Rodrigo Osorio hace un año, en Madrid. No le conocí en ninguna *soirée*, ni en ningún teatro, ni en timba ninguna, sino a la cabecera de mi cama. ¿Cómo? Aguarden ustedes... Parábamos en la misma fonda. Supo él que un paisano mío, un marinero, se encontraba enfermo de una tifoidea, bastante solo y casi abandonado. No pregunté más. Se metió en mi cuarto a cuidarme. Me cuidó como un hermano, como una hermana... de la Caridad. Pasó diez noches sin desmudarse. No contraí ni mal porque Dios no lo quiso. Ahora, el que sea más valentón que Rodrigo Osorio, que salga ahí. ¡Lo están ustedes oyendo? ¡A ver, a ver si alguno tiene ganas de que yo sea el general! Porque a mí me hormiguea la mano...

Mauro Pareja no esgrimió contra mí los dientes ni los puños. No me vi tampoco en ocasión de jugar con ningún sable, florete ni otra arma mortífera.

EL INDULTO

De cuantas mujeres enjabonaban en el lavadero público de Mariñeda, ateridas por el frío cruel de una mañana de marzo, Antonia, la asistente, era la más encorvada, la más abatida, la que torcía con menos brío, la que retregaba con mayor desaliento; a veces, interrumpiendo su labor, pasábase el dorso de la mano por los enrojecidos párpados, y las gotas de agua y las burbujas de jabón parecían lágrimas sobre su tez marchita.

Las compañeras de trabajo de Antonia la miraban compasivamente, y de tiempo en tiempo, entre la algarabía de las conversaciones y disputas, se cruzaba un breve diálogo, a media voz, entretejido con exclamaciones de asombro, indignación, y lástima. Todo el lavadero sabía al de-

dillo los males de la asistente, y hablaba en ellos asunto para interminables comentarios: nadie ignoraba que la infeliz, casada con un mozo canicero, residía años antes, en compañía de su madre y de su marido, en un barrio extramuros, y que la familia vivía con desahogo gracias al asiduo trabajo de Antonia y a los cuartejos ahorrados por la vieja en su antiguo oficio de revendedora, batillera y prestamista. Nadie había olvidado tampoco la lígubre tarde en que la vieja fué asesinada, encontrándose hecha astillas la tapa del arcón donde guardaba sus caudales y ciertos pendientes y brincos de oro; nadie, tampoco, el horror que infundió en el público la nueva de que el ladrón y asesino no era sino el marido

"La señorita le inspiraba religioso respeto, semejante al que infunde el camarín que contiene una venerada imagen" (p. 99).

e non pode aturar que lle sexan atribuídas dimensións fisiolóxicas (p. 132) e compáraa á Virxe santa (p. 148) ou a un ídolo da Virxe (p. 165).

O icono é de importancia para Julián, porque, como a mística histórica descrita por Julia Kristeva cando fala da devoción mística en relación coa pintura, permítelle tratar o significante como significado. Confundindo, así, representación e realidade será capaz de fusionar o verdadeiro do dominio semiótico pre-verbal (o obxecto), e o real do dominio simbólico da fala (o que representa o obxecto). *En Los Pazos de Ulloa* a experiencia relixiosa de Julián é a definición do proceso polo que o suxeito se traslada desde o mundo para fusionar as relacións suxeito/obxecto.

Como esta fusión baleira a fala do seu poder, o místico busca formas de representar o que ve como o oposto implicado na semiótica/simbólica, ou no verdadeiro/real.

Como este verdadeiro/real non pode ser representado loxicamente no mundo simbólico que se basea na división dos dous dominios, Julián, como histérico/místico recorre a alucinacións que non se basean no sentido ou na intención.

A maior inmersión de Julián na éxtase chega durante o agónico parto de Nucha. Durante a segunda noite sen durmir, Julián exáltase ata visións frenéticas diante dos seus iconos. Mareado persiste en torturarse aínda máis cravando as uñas nas súas palmas, quitando o coxín de debaixo dos seus xeonllos e levantando os brazos sobre a cabeza, aumentando a súa dor deliberadamente (p. 165). A dor é esencial para a experiencia mística, porque é unha experiencia reservada unicamente para o corpo que resiste a articulación lingüística. Elaine Scarry, infravalorando a natureza anti-lingüística da dor, afirma que "calquera dor é resistencia á linguaxe" (p. 4). A linguaxe revélase débil cando o corpo se expresa con laios ou xemidos aprendidos antes que a linguaxe. O corpo convértese na única presenza, non referíndose a nada máis que a si mesmo; o significante indica só o significante. A dor non vence o corpo, senón que goza nel, cando suplanta á linguaxe e burla a lei do pai.

Ademais da dor, a desmemoria de Julián é a segunda característica do centro da alma mística. Máis que unha desorientación, a desmemoria mística induce a un esquecer a conciencia. Incluso o coñecemento de que un existe oblitérase cando os últimos vestixios que controlan a conciencia se esvaen. Envolvéndose neste dominio,

Julián distánciase da secuencia que é o estado legal da conciencia. Aquí non existe o fin último que é Deus, excepto a luz de luces que irradia da parte máis interna da alma de Julián, e que significa a maior desmemoria. Non obstante, seguir esta luz non é achegarse a ela, porque nun trance místico non hai lugares designados, ou fins directores, e a experiencia mística convértese literalmente nunha EX-STASIS: movemento desde a STASIS da obxectividade que non precisa de movemento. Julián escapou ó patriarcado refusingo toda orde; sendo ó mesmo tempo todo e ningún, sen dirección, sen substancia. Na ex-stasis as palabras quedan atrás cando Julián, aínda desexando, nas súas oracións, pensamentos e palabras orixinais, só pode reincidir en pautas verbais coñecidas. Pronto, mesmo estas perden significado, cando os seus labios se moven nun balbuceo sen sentido, sen chegar a ningures, sen significar nada, porque o mundo externo desapareceu, e Julián goza só en si mesmo.

Todo se funde nun, mentres o místico agarda pasivamente sen dirección nin motivación, sabendo que o abandono non premeditado é a rebelión máis radical; é unha sumisión desexada. Simplemente a escotilla que leva fóra da exclusión e da obxectividade especular, é determinada non-dirección que conduce á luz cegadora, o cerne máis interno da súa alma que

ofrecerá, polo menos, a ilusión da subxectividade.

No cerne da súa alma, o místico atopa a Deus que é ledicia. Julián, na monomanía das súas oracións ve e coñece só luz desmemoriada. E a experiencia descrita por Agustín, cando o suplicante se funde coa bondade da luz total. Ata que o suplicante se volve só Deus, incapaz de distinguir entre el mesmo e a luz, no círculo de gozosa paz aniquiladora. Este Deus é, di Kristeva, "enigmático, plantando lume ó campo da linguaxe, só para reduci-lo a frías cinzas, asegurando desta forma unha ledicia alucinatória e intocable" (Verdadeiro-Real, p. 227). A ledicia é a extase da presenza, enigmática sabendo que é espiritual, intelectual e física, que testemuña a alucinación de experimentarse a si mesma como suxeito; o gozo da presenza sen o prezo de outra.

Máis que suxeito ou obxecto, o místico é unha presenza da que o reflexo está partido e fragmentado, as súas infinitas posibilidades mutadas, inestables relacións binarias. O espello que reflexa suxeito/obxecto, agora non reflexa opostos, nin polos. Non reflexa nada que non sexa a luz da luz. Irigaray clasifica este concepto cando di: "Así, eu volvínome á túa imaxe nesta nada que son, e ti ollas sobre min na túa ausencia de ser... un espello vivo, así son eu á túa semellanza como ti es á miña" (*Mystérique*, p. 197). Só un espello que non reflexa nada pode liberar o

obxecto, disolvendo a suxección que crea o Ser falante e o Outro excluído. A nada no espello do místico é, polo tanto, unha non-nada en que se está reflexando a disolución da subxectividade. E mentres o espello continúe sen reflexar nada, o obxecto que era só especular, continuará como unha non-nada.

En *Los Pazos*, a búsqueda do Bildung por Julián, non chegou a término, el non se converteu no home, no custodio da lei no que se tiña que transformar. Ó revés, os seu desastroso intento de Bildung confundiu as súas autodefinidas xerarquías. Logo de confesar as súas accións durante a súa estancia en Ulloa, o arcebispo envía a unha pequena igrexa nun lugar remoto. A razón para este desterro non está clara; non rompeu mandamento ningún, non cometeu ningún delito visible. E non obstante, o seu pecado foi un que a igrexa católica non pode tolerar, participou na usurpación da autoridade.

Durante dez anos Julián está exiliado. Durante estes dez anos, a través dunha implicación completa nas actividades da súa parroquia, acada a talla que podería asociarse ó Bildung. Gadamer discute a relación do tipo de traballo que é o traballo/formación de Julián, e suxire por que esta actividade pode conducir a Julián a algún tipo de estado:

"Bildung, como ser educado para o universal é unha tarefa para o home. Require

o sacrificio da particularidade en favor do universal. Pero o sacrificio da particularidade significa, en termos negativos, a represión do desexo, e polo tanto a liberdade do obxecto de desexo e liberdade para a súa obxectividade". (p. 13).

Julián levou a termo esta obxectividade, este Bildung, perdéndose a si mesmo no traballo e poñendo freo á disciplina e ó exceso. Este proceso reforma incesantemente un obxecto de produción contra o que o suxeito se pode definir. Unha "tarefa adecuada para o home", a operación é antitética á libre asociación de significantes que produciu o exceso e a rebelión alineadas co feminino. Dírfase que Julián, neste duro traballo, acadou a Bildung e converteuse no home que esperaba converterse:

"Estaba viejo realmente y también más varonil: algunos rasgos de su fisonomía delicada se marcaban, se delineaban con mayor firmeza sus labios, contraídos y palidecidos, revelaban la severidad del hombre acostumbrado a dominar todo arranque pasional, todo impulso esencialmente terrestre. La edad viril le había enseñado y dado a conocer cual es el mérito y debe ser la corona del sacerdote puro". (p. 288).

de Antonia, según ésta misma declaraba, añadiendo que desde tiempo atrás roía al criminal la codicia del dinero de su suegra, con el cual seiscas establecía una tabajería suya propia. Sin embargo, el acusado hizo por probar la coartada, valiéndose del testimonio de dos o tres amigos de taberna, y de tal modo envolvió el asunto, que en vez de ir al palo salió con veinte años de cadena. No fué tan indulgente la opinión que la ley: además de la declaración de la esposa, había un indicio vementísimo: la cuchillada que mató a la vieja, cuchillada certera y limpia, asediada de arriba abajo, como las que los matachines dan a los cerdos, con un cuchillo ancho y afiladísimo, de cortar carne. Para el pueblo, no cabía duda en que el culpable debió subir al cadalso. Y el destino de Antonia comenzó a infundir sagrado terror cuando fué esparciéndose el rumor de que su marido se la *había jurado* para el día en que saliese de presidio, por acusarle. La desdichada quedaba encinta, y el asesino la dejó avisada de que a su vuelta se contase entre los difuntos.

Cuando nació el hijo de Antonia, ésta no pudo criarlo: tal era su debilidad y demacración y la frecuencia de las congojas que desde el crimen la aquejaban, y como no le permitía el estado de su bolsillo pagar ama, las mujeres del barrio que tenían niños de pecho dieron de mamar por turno a la criatura, que creció endeble, resistiéndose de todas las angustias de su madre. Un tanto repuesta ya, Antonia se apiló con ardor al trabajo, y aunque siempre tenían sus mejillas esa azulada palidez que se observa en los enfermos del corazón, recibió su silenciosa actividad, su aire apacible.

¡Veinte años de condena! En veinte años (pensaba ella para sus adentros), él se puede morir o me puedo morir yo, y de aquí allá falta mucho todavía. La hipótesis de la muerte natural no la asustaba, pero la espantaba imaginar solamente que volvía su marido. En vano las cariñosas vecinas la consolaban, indicándole la esperanza remota de que el Intero patriada se arrepintiese, se enmendase o, como decían ellas, "se volviere de mejor idea": meneaba Antonia la cabeza entonces, murmurando sombríoamente:

—¡Eso, sí? ¡De mejor idea! Como no baje Dios del cielo en persona y le saque aquel corazón porro y le ponga otro...

Y al hablar del criminal, un escalofrío corría por el cuerpo de Antonia.

En fin, veinte años tienen muchos días, y el tiempo aplaca la pena más cruel. Algunas veces figurábase a Antonia que todo lo ocurrido era un sueño, o que la ancha boca del presidio que se había tragado al culpable no le devolvería jamás, o que aquella ley que al cabo supo castigar el primer crimen sabría prevenir el segundo. ¡La ley! Esa entidad moral, de la cual se formaba Antonia un concepto misterioso y confuso, era, sin duda, fuerza terrible, pero protectora; mano de hierro que la sostendría al borde del abismo. Así es que a sus ilimitados temores se unía una confianza indefinible, fundada sobre todo en el tiempo transcurrido y en el que aún faltaba para cumplirse la condena.

¡Singular enlace el de los acontecimientos!

No creería, de seguro, el rey, cuando, vestido de capitán general y con el pecho cargado de condecoraciones, daba la mano ante el ara a una princesa, que aquel acto solemne costaba amarguras sin cuento a una pobre asistente en lejána capital de provincia. Así que Antonia supo que había recaído indulto en su esposo, no pronunció palabra, y la vieron las vecinas sentada en el umbral de la puerta, con las manos cruzadas, la cabeza calda sobre el pecho, mientras el niño, alzando su cara triste de criatura enferma, gimoteaba:

—¡Mi madre... ¡Callénteme la sopa, por Dios, que tengo hambre!

El coro benévolo y cacareador de las vecinas rodeó a Antonia; algunas se dedicaron a arreglar la comida del niño, otras animaban a la madre del mejor modo que sabían. ¡Era hien tonta en afligirse así! ¡Ave María Purísima! ¡No parece sino que aquel hombrón no tenía más que llegar y matarla! Había Gobierno, gracias a Dios, y Audiencia, y serenos; se podía acudir a los celadores, al alcalde...

—¡Qué alcalde! —decía ella con hosca mirada y apagado acento.

—O al gobernador, o al regente, o al jefe de municipales; había que ir a un abogado, saber lo que dispone la ley...

Una buena moza, casada con un guardia civil, ofreció enviar a su marido para que le metiese un miedito al picarón; otra, resuelta y morena, se brindó a quedarse todas las noches a dormir en casa de la asistente; en suma, tales y tantas fueron las muestras de interés de la vecindad, que Antonia se resolvió a intentar algo, y sin levantar la sesión acordó consultar a un jurisperito, a ver qué recetaba.

Cuando Antonia volvió de la consulta, más pálida que de costumbre, de cada tenducho y de cada cuarto bajo salían mujeres en pelo a preguntar noticias, y se oían exclamaciones de horror. ¡La ley, en vez de protegerla, obligaba a la hija de la víctima a vivir bajo el mismo techo, maritalmente, con el asesino!

—¡Qué leyes, divino Señor de los cielos! ¡Así los bribones que las hacen las aguantarán! —clamaba, indignado, el coro—. ¿Y no habrá algún remedio, mujer, no habrá algún remedio?

—Dije que nos podemos separar... después de una cosa que le llaman divorcio.

—¿Y qué es divorcio, mujer?

—Un pleito, muy largo. Todas dejaron caer los brazos con desaliento; los pleitos no se acaban nunca, y peor aún si se acaban, porque los pierde siempre el inocente y el pobre.

—Y para eso —añadió la asistente—, tenía yo que probar antes que mi marido me daba mal trato.

—¡Aquí de Dios! ¿Pues aquel tigre no le había matado a la madre? ¿Eso no era mal trato, eh? ¿Y no sabían hasta los gatos que la tenía amenazada con matarla también?

—Pero como nadie lo oyó... Dice el abogado que se quieren pruebas claras...

Se armó una especie de motín; había mujeres determinadas a hacer, decían ellas, una exposición al mismísimo rey, pidiendo conindulto, y por turno dormían en casa de la asistente, para que la pobre mujer pudiese conciliar el sueño. Afortunadamente, el tercer día llegó la noticia de que el indulto era temporal, y al presidiario aún le quedaban algunos años de arrastrar el grillete. La noche que lo supo Antonia fué la primera en que no se enderezó en la cama con los ojos desmesuradamente abiertos pidiendo socorro.

Después de este susto pasó más de un año, y la tranquilidad renació para la asistente, conagrada a sus humildes quehaceres. Un día, el criado de la casa donde estaba asistiendo creyó hacer un favor a aquella mujer pálida que tenía su marido en presidio participándole cómo la reina iba a parir, y habría indulto, de fijo.

Fregaba la asistente los plisos, y al oír tales anuncios soltó el estropajo, y desceguiendo las sayas, que traía arrolladas a la cintura, saltó con paso de autómatas, muda y fría como una estatua. A los recados que le enviaban de las casas respondía que estaba enferma, aunque en realidad só-

No exterior, Julián é moito máis adulto e viril. Pero esta débil apariencia é quebrantada de contado tan pronto chega a Ulloa, deambula polo cemiterio, entre as prantas vizosas e almiscaradas. Aquí volve á superabundancia e contradicción que loitou por suprimir: o xardín parece cobrar vida, a vexetación aparece humana e incitante.

"Por primera vez después de largos años, trastornado y enteramente fuera de quicio, al choque de una conmoción tan honda y extraordinaria que él mismo no hubiera podido explicarse cómo le invadía, avasallándole y sacándole de su natural ser y estado, rompiendo diques, salvando valladas, venciendo obstáculos, atropellando por todo, imponiéndose con la sobrehumana potencia de los sentimientos largo tiempo comprimidos y al fin dueños absolutos del alma, porque rebotan de ella, porque la inundan y sumergen". (p. 290).

O control dos anos evásese nun instante, a turbulenta, indefinida profusión do exceso indisciplinado proclama o seu poder para enganar e distorsionar calquera fráxil límite que linguaxe e orde pretendan impoñer. Xa non hai un obxecto que se postula a si mesmo en contra cando o exceso domina e envolve a significación, probando

que esta modalidade precede e prefigura os frouxos controis da xerarquía e a linguaxe que tentan definir as oposicións binarias.

Nesta conclusión, Pardo Bazán fai unha afirmación feminista que desafia o mundo masculino no que viviu. Ela argumenta, non a favor da igualdade da muller, senón a favor da nivelación das opresivas definicións de xénero que escravizan tanto o masculino como o feminino, e, por extensión tanto ó home como a muller. Julián, o equívoco representante da lei e a orde, na súa procura de Bildung atopa só o informe sen forma, un estado que testifica que o infinito e multivariable non encaixará nunha traxectoria cunha consecuencia ou un obxectivo finito. A través de Julián, Bazán declara que non hai Bildung, non hai estado que xustifique a lei e a súa inherente represión. O xénero e a autoridade poden pretender elevar o suxeito a un determinado espazo e universal, pero é só unha ficción que revirte á anarquía do subxectivo e testifica que o particular é infinito e contradictorio.

BIBLIOGRAFÍA:

Clemessy, Nelly, *Emilia Pardo Bazán como novelista: De la teoría a la práctica*. Madrid: Fundación Universitaria española, 1981.

Deibe, Carlos Feal, "La voz femenina en *Los Pazos de Ulloa*". *Hispania*, 1987, 70(2), 214-221.

Gadamer, Hans-Georg. *Truth and Method Trans.* Garrett Barden and John Cumming. New York: Crossroad, 1984.

González López, Emilio. *Novelista de Galicia*. New York: Hispanic Institute, 1944.

Hemingway, Maurice, *Emilia Pardo Bazán: The Making of a Novelist*. New York: Cambridge University Press, 1983.

Irigaray, Luce, *Speculum of the Other Woman*. Ithaca: Cornell, 1985.

Jacobus, Mary, *Reading Woman: Essays in Feminist Criticism*. New York: Columbia University Press, 1986.

Kristeva, Julia, *The Kristeva Reader*, ed. Toril Moi, New York: Columbia University Press, 1986.

Lacan, Jacques, *Feminine Sexuality*, New York: Norton Press, 1985.

Ordoñez, Elizabeth, "Y mi niña? Another Voice in *Los Pazos de Ulloa*", *Discurso Literario: Revista de Temas hispánicas*. 3(1), 121-131.

Rose, Jaqueline, "Introduction II" in *Feminine Sexuality* by Jacques Lacan, New York: Norton Press, 1985.

Scurry, Elaine, *The Body in Pain: The Making and Unmaking of the World*. Oxford: Oxford University Press, 1985.

NOTAS:

1. Emilio González López afirma que, mentres que Pardo Bazán intentou ocultar o seu sexo, a súa feminidade aparece en "la forma en que presenta las cosas hasta la feliz configuración de sus mujeres, modelos de fina y certera percepción psicológica, que constituyen los verdaderos protagonistas de sus novelas...

Su triunfo consiste en haber llegado a ser (...) creadora de algunos de los personajes femeninos más interesantes de la novela española del pasado siglo" (p. 69).

2. Julián expresa os seus sentimentos ambivalentes encol da natureza a primeira vez que chega a Los Pazos:

"La naturaleza le parecía difícil de comprender, y casi le infundía temor por la vital impetuosidad que sentía palpitar en ella, en el espeso de los matorrales, en el áspero vigor de los troncos, en la fertilidad de los frutales, en la picante

pureza del aire libre" (p. 31).

E máis adiante, cando se habitúa á natureza "se le prendía el alma en el atractivo de aquella dulce soledad y silencio tan de su gusto, que deseaba pasar allí la vida toda" (p. 75).

O ermo êncheo de paz e acougo e, sen embargo, tamén o atemoriza. Está preso entre forzas opostas, unha terma del coa man de ferro da autoridade eclesiástica, e a outra chámalo coa atractiva voz de serea da natureza.

3. Os sentimentos relixiosos de Pardo Bazán son firmes pero pouco convencionais. A súa dedicación á relixión adopta a forma dunha lealtade ó longo de toda a súa vida ó catolicismo, xa que os seus escritos inclúen numerosas vidas de santos, e as súas últimas obras teñen como único obxecto a relixión. Non obstante, a súa vida é unha separación radical da igrexa católica: a súa oposición ó matrimonio, as súas relacións sexuais e emocionais extramaritais, e o seu aberto compromiso co feminismo evidencian unha visión do catolicismo que non se plegaría ós ditados das autoridades eclesiásticas. A relixión de Pardo Bazán emerxe, como apunta Hemingway, como unha perspectiva subxectiva formada mentres traducía a Schopenhauer, e acha a súa expresión no fondo espiritualismo que domina gran parte do seu traballo (p. 3).

4. Para unha lúcida discusión das relacións entre as estruturas lingüísticas e a determinación sexual, ver a introducción de Jacqueline Rose á *Sexualidade feminina* de Lacan. En esencia Rose reúne gran parte do pensamento de Lacan, e conclúe que "a sexualidade normal é, polo tanto estrictamente un ordenamento, que a histórica rexeita" (p. 28).

5. Clemessy acepta a Julián como místico cando fai referencia ó estudio de Clarín "Clarín, por su parte, estableció un paralelo entre Julián, el capellán ardiente de amor místico hacia la señora de Ulloa en la que ve la encarnación de la Virgen, y el personaje de abad Mouret" (p. 228).

EMILIA PARDO BAZÁN E O REXURDIMENTO

E. Pardo Bazán coincide cronoloxicamente co movemento de renacemento do galego como lingua de cultura, fundamentalmente literaria, despois de séculos de prostración. Unha muller que tanta atención lle prestou a tódolos movementos culturais da súa época non podía, como así foi, deixar de reflexar nos seus traballos o momento histórico-cultural que estaba a vivi-la sociedade galega. Aínda que ela non participou do movemento, por ser autora en lingua castelá, comentouno e analizouno dende unha perspectiva propia que lle creou amizades, como as de Pondal e Lamas Carvajal¹, e enemistades como as de Murguía e Curros. A visión que ofrece do Rexurdimento resulta de interese por dúas razóns básicas: por mostrar un cadro da vida cultural galega, nun momento que tanta importancia tivo para a nosa supervivencia como nación diferenciada, que dificilmente achamos noutros autores; e, en segundo lugar, por matizar, negativamente, a personalidade desta muller considerada unha adiantada á súa época.

Os comentarios relativos ó Rexurdimento áchanse a meirande parte deles no libro *De mi tierra*² publicado no 1888 onde recolle, engadíndolle notas e un apéndice, a conferencia pronunciada na honra de Rosalía de Castro no Círculo de Artesáns da Coruña o ano 1885, titulada "La poesía regional gallega" e outros

comentarios críticos sobre V. Lamas Carvajal ("El olor de la tierra"), E. Pondal ("Luz de luna"), Benito Losada ("Vides y rosas"), "El cancionero popular gallego" e "¿Idioma ó dialecto?". Xunta a estes, accesibles polo medio no que están publicados, puiden recoller outros nos ciscados fondos periodísticos da época como o artigo "De la conversación"³; os comentarios críticos "Aires da miña terra"⁴ e "Saudades gallegas"⁵, sobre os libros respectivos; e a serie de artigos "El norte y la balada"⁶.

Para coñece-la visión que a autora ten do movemento de renacemento pareceume máis oportuno comezar polo máis xeral, é dicir, pola opinión que lle merece o movemento que se estaba a producir asemade nas distintas culturas non castelás, para pasar despois ó caso máis concreto do rexurdimento galego, da súa lingua e da súa literatura.

VISIÓN DOS DISTINTOS REXURDIMENTOS

O primeiro comentario xeral que achamos sobre o desenvolvemento que estaban a vivi-las literaturas non castelás aparece no "Discurso sobre la poesía regional gallega" (*De mi tierra*, 17) onde fala das súas dúbidas sobre o futuro e a utilidade práctica deste movemento. Cando recolle a lectura feita no ano 1885 para darlla á imprenta, feito que acontece no 1888, colócalle unha anotación a esta afirmación na que expón as cinco razóns que a fan dubidar do porvir dos

rexurdimentos; dúas delas teñen unha base real, xeográfica e lingüística, a súa limitada esfera de acción, por estaren circunscritas a un territorio reducido e ó seu "exclusivismo". Supoño que aquí se está referindo ó feito de ter que empregar necesariamente "o dialecto", o que deixaría fóra de consideración a personalidades importantes. A este respecto é moi ilustrativa a seguinte cita:

"Pues bien, yo sostengo que Galicia ha colmado la copa de este licor para ofrecerla a sus poetas regionales; que ha prestado atento oído a sus cantos; que ha concedido eterna memoria a vates cuya herencia se reduce a media docena de composiciones desiguales en valor; que no se cansa de llorar su pérdida y repetir su nombre; y que les antepone a poetas superiores en aliento, por ejemplo el elegiaco y soñador Nicomedes Pastor Díaz, muy penetrado del espíritu de su tierra, pero que al cabo escribió en castellano". (*Idem*, 15).

As outras razóns denotan o posicionamento político da condesa cara unha das correntes da época, aquela que se enfrenta ós rexionalistas por consideralos posibles subvertores da unidade da patria, como manifesta en máis dunha ocasión:

"No hay nacionalidades peninsulares, ni quiera Dios

que sueña en haberlas, ni permita, si llega este caso inverosímil, que lo vean mis ojos". (Idem, 100).

"Esperemos que jamás llegará a tomar cuerpo tangible ninguna idea contraria a la unidad de la patria". (Idem, 42).

Esta idea, central na súa ideoloxía, dunha patria única para todo o Estado Español non afecta só a cuestións administrativas, tamén ás culturais: literarias e lingüísticas. Por iso, aínda que manifesta o interese que sente polos "dialectos", conclúe con contundencia que "no podemos fantasear ni soñar su predominio en la conversación ni en la letras ("De la conversación", nº 2, 2). Por riba deles ten que estar sempre o idioma nacional que "es la unidad, fundamento y grandioso concepto del Estado Moderno". (Ibidem).

Por iso non é de estrañar que dúas das súas explicacións incidan na beneficiosa idea dunha literatura e dunha lingua global, española, fronte ó "mucho que complica el estudio y conocimiento de una literatura su división en varias lenguas" ou no contrarios que estes movementos son á evolución histórica polo "impulso inevitable de toda nacionalidad a extinguir los dialectos y a que prevalezca el más perfecto y general de entre ellos, que constituye la lengua patria" (*De mi tierra*, 43, nota 4).

Amáis destes razoamentos con base política, expresamente

realizados para minimiza-la importancia dos distintos rexurdimentos, existen outros espallados polos textos como o calificativo de "germen de separatismo" (*Idem*, 4) que o movemento leva no seu interior ou o motor deste renacer: o despertar vigoroso do espírito de raza contra a uniformidade moderna (*Idem*, 17), que axudan a configura-lo seu agoiro para o futuro das renacencias.

A última razón, que na súa enumeración ocupa o terceiro lugar, serve para negarlle utilidade ós renacementos por consideralos "arqueolóxicos". Aínda que este calificativo non está explicado coído que se trata dun erro de apreciación ou, máis ben, de descoñecemento da realidade lingüística galega. A Pardo Bazán pertencía á aristocracia e como aristócrata vencellada á corte non tiña como idioma vehicular o galego, de aí a consideración do rexurdimento como algo arqueolóxico, por tratar de recuperar unha lingua que dende a súa perspectiva era un monumento do pasado.

Visto que a postura non é favorable ás renacencias habería que preguntar por que a nosa autora lle dedica o seu tempo e os seus esforzos críticos. Algunhas razóns dánolas ela mesma; unha de carácter literario, con eles pódense enlaza-las "letras cultas con la poesía y el arte del pueblo" (*Idem*, 16); outra de raíz sentimental, porque "nos hablan de cosas muy

próximas al alma (...), nos envuelven en la atmósfera natal, tibia como el claustro materno" (*Ibidem*); e unha terceira porque independentemente das súas consideracións —débese sobreentende-lo adxectivo políticas—, nada lle pode impedir "estimar cumplidamente la genialidad propia y las buenas letras de cada país, ni deleitarme muchísimo con las poesías regionales" (*Idem*, 100). A estas poderíanselles engadir outras como a propia presión dos círculos culturais das distintas "rexións" sempre defensores dos rexurdimentos, e tamén unha especie de "solidaridade de raza" fronte ós ataques descalificadores procedentes de Madrid como o de Valera ou o de Sánchez Moguel, anteriores cronoloxicamente á publicación de *De mi tierra*.

O REXURDIMENTO GALEGO

Centrando xa a análise no caso específico do galego hai que salientar en primeiro lugar a comparación que establece entre o caso galego e o caso catalán. A Renaixensa está para a autora dos *Pazos* plenamente consolidada porque a produción nesta lingua abrangue tódolos xéneros literarios, pola súa vitalidade no exterior das súas fronteiras, pola potencialidade económica da zona e, sobre todo, porque en Cataluña "todas las clases sociales, para todos los usos de la vida, se sirven de habla provincial" (*Idem*, 19). Aquí, ademais de non darse ningunha

lo experimentaba un anonadamiento general, un no levantarse los brazos a labor alguna. El día del regio parto contó los cañonazos de la salva, cuyo estampido le resonaba dentro del cerebro, y como hubo quien le advirtió que el vástago real era hembra, comenzó a esperar que un varón habría ocasionado más indultos. Además, ¿por qué le había de coger el indulto a su marido? Ya lo habían indultado una vez, y su crimen era horrendo; matar a la infensa vieja que no le hacía daño alguno, todo por unas cuantas tristes monedas de oro! La terrible escena volvía a presentarse ante sus ojos; Merecía indulto la fiera que asesinó aquella tremenda cuchillada? Antonia recordaba que la herida tenía los labios blancos, y parecía ver la sangre cuajada al pie del catre.

Se encerró en su casa, y pasaba las horas sentada en una silleta junto al fogón. ¡Bah! Si habían de matarla, mejor era dejarse morir.

Sólo la voz plañidera del niño la sacaba de su ensimismamiento.

—Mi madre, tengo hambre. Mi madre, ¿qué hay en la puerta? ¿Quién viene?

Por último, una hermosa mañana de sol se encogió de hombros, y tomando un lío de ropa sucia echó a andar camino del lavadero. A las preguntas afectuosas respondía con lentos monosílabos, y sus ojos se posaban con vago extravío en la espuma del jabón que le saltaba al rostro.

¿Quién trajo al lavadero la inesperada nueva, cuando ya Antonia recogía su ropa lavada y torcida e iba a retirarse? ¿Inventóla alguien con fin cartitativo, o fué uno de esos rumores misteriosos, de ignoto origen, que en vísperas de acontecimientos grandes para los pueblos o los individuos palpitan y susurran en el aire? Lo cierto es que la pobre Antonia, al oírlo, se llevó instintivamente la mano al corazón y se dejó caer hacia atrás sobre las húmedas piedras del lavadero.

—Pero ¿de veras murió?—preguntaban las madrugadoras a las recién llegadas.

—Sí, mujer...

—Yo lo oí en el mercado...

—Yo, en la tienda...

—¿A ti quién te lo dijo?

—A mí, mi marido.

—¿Y a tu marido?

—El asistente del capitán.

—¿Y al asistente?

—Su amo...

Aquí ya la autoridad parecía suficiente, y nadie quiso averiguar más, sino dar por firme y valedera la no-

ticia. ¡Muerto el criminal, en vísperas de indulto, antes de cumplir el plazo de su castigo! Antonia, la asistente, alzó la cabeza, y por primera vez se tiñeron sus mejillas de un sano color y se abrió la fuente de sus lágrimas. Lloraba de gozo, y nadie de los que la miraban se escandalizó. Ella era la indultada; su alegría, justa. Las lágrimas se agolpaban a sus lagrimales, dilatándole el corazón, porque desde el crimen se había quedado cortada, es decir, sin llanto. Ahora respiraba anchamente, libre de su pesadilla. Andaba tanto la mano de la Providencia en lo ocurrido, que a la asistente no le cruzó por la imaginación que podía ser falsa la nueva.

Aquella noche, Antonia se retiró a su casa más tarde que de costumbre, porque fué a buscar a su hijo a la escuela de párvulos, y le compró rosquillas de finete, con otras golosinas que el chico desaba hacía tiempo, y ambos recorrieron las calles, parándose ante los escaparates, sin ganas de comer, sin pensar más que en beber el aire, en sentir la vida y en volver a tomar posesión de ella.

Tal era el enajenamiento de Antonia, que ni reparó en que la puerta de su cuarto bajo no estaba sino entornada. Sin soltar de la mano al niño, entró en la reducida estancia que le servía de sala, cocina y comedor, y retrocedió atónita viendo encendido el candil. Un bulto negro se levantó de la mesa, y el grito que subía a los labios de la asistente se ahogó en la garganta.

Era él; Antonia, inmóvil, clavada al suelo, no le veía ya, aunque la siniestra imagen se reflejaba en sus dilatadas pupilas. Su cuerpo yerto sufría una parálisis momentánea; sus manos frías soltaron al niño, que, aterrido, se le cogió a las faldas. El marido habló:

—¡Mal contabas conmigo ahora! —murmuró con acento ronco, pero tranquilo, y al sonido de aquella voz, donde Antonia creía oír vibrar aún las maldiciones y las amenazas de muerte, la pobre mujer, como desencantada, despertó, exhaló un ¡ay! agudísimo y cogiendo a su hijo en brazos echó a correr hacia la puerta. El hombre se interpuso.

—¡Eh... chist! ¿Adónde vamos, patrona?—silabó con su ironía de presidiario—. ¿A alborotar el barrio a estas horas? ¡Quietos aquí todo el mundo!

Las últimas palabras fueron dichas sin que las acompañase ningún ademán agresivo, pero con un tono que heló la sangre de Antonia. Sin embargo, su primer estupor se convertía

en fiebre, la fiebre lúcida del instinto de conservación. Una idea rápida cruzó por su mente: ampararse del niño. ¡Su padre no le conocía, pero al fin era su padre! Levántole en alto y le aceró a la luz.

—¿Ese es el chiquillo?—murmuró el presidiario.

Y descolgando el candil llegó al rostro del chico. Este guiñaba los ojos, deslumbrado, y ponía las manos delante de la cara, como para defenderse de aquel padre desconocido cuyo nombre oía pronunciar con terror y reprobación universal. Apretabase a su madre, y ésta, nerviosamente, le apretaba también, con el rostro más blanco que la cera.

—¿Qué chiquillo tan feo!—gruñó el padre, colgando de nuevo el candil—. Parece que lo chuparon las brujas.

Antonia, sin soltar al niño, se arrojó a la pared, pues desfallecía. La habitación le daba vueltas alrededor, y veía unas lucecitas azules en el aire.

—A ver, ¿no hay nada de comer aquí?—pronunció el marido.

Antonia sentó al niño en un rincón, en el suelo, y mientras la criatura lloraba de miedo, conteniendo los sollozos, la madre comenzó a dar vueltas por el cuarto y cubrió la mesa con manos temblorosas; sacó pan, una botella de vino, retiró del hogar una cazuela de bacalao, y se esmeraba, sirviendo diligentemente, para aplacar al enemigo con su celo. Sentóse el presidiario y empezó a comer con voracidad, menudeando los tragos de vino. Ella permanecía de pie, mirando, fasciada, aquel rostro curtido, afeitado y seco, que relucía con ese barniz especial del presidio. El llenó el vaso una vez más y la convidó.

—No tengo voluntad...—balbuceó Antonia, y el vino, al reflejo del candil, se le figuraba un coágulo de sangre.

El lo despachó, encogiéndose de hombros, y se puso en el plato más bacalao, que engulló ávidamente, ayudándose con los dedos y mascando grandes cortezas de pan. Su mujer le miraba bartarse, y una esperanza sutil se introducía en su espíritu. Así que comiese, se marcharía sin matarla; ella, después, cerraría a cal y canto la puerta, y si quería matarla entonces, el vecindario estaba despierto y oiría sus gritos. ¡Sólo que, probablemente, le sería imposible a ella gritar! Y carraspeó para afianzar la voz. El marido, apenas se vió saciado de comida, sacó del cinto un cigarro, lo picó con la uña y encendió sosegadamente el pitillo en el candil.

das causas expostas para o logro catalán, a producción é sobre todo lírica, a potencialidade económica case non existe e a proxección exterior é nula, hai que lle engadir como atranco ó labor dos cultivadores da literatura en galego o "carácter de reconstrucción artificiosa que le impuso la circunstancia de hallarse aquí casi olvidada el habla antigua entre las personas capaces de prestar atención a los asuntos literarios" (*Idem*, 22), afirmación que debe tener moito de biográfica pero que ó xeneralizarse ten moito de esaxerada.

Un segundo aspecto a salienta da súa visión da renacencia galega é a periodización que dela nos ofrece, que aínda que non coincide plenamente coa actual está moi preto dela. Habería, segundo o seu punto de vista, un primeiro momento, anterior ó rexurdimento, onde se encadrarían os precursores, sobresaíndo entre eles a "musa un tanto ramplona y prosaica" (*Idem*, 29) do Cura de Fruíme; dentro do movemento de rexeneración propiamente dito, sinala dúas épocas: a constituída pola xeración dos 50 entre os que están Añón, Camino, Pondal, etc., que sería a primeira—hoxe considerados precursores do rexurdimento pleno— e a segunda que principia coa publicación dos *Cantares gallegos* de Rosalía de Castro (*Idem*, 35), na que estarían incluídos poetas como Curros, Lamas, Losada, Ballesteros, Pondal, etc.

Unha vez analizados os aspectos xerais que afectan á renacemento galego cómpre agora ver cal era a visión que a autora posuía a) da literatura galega en xeral e b) de determinados autores en particular.

a) Visión da literatura galega

O concepto que a Pardo Bazán ten sobre a literatura galega está condicionada por dous factores diverxentes, aínda que poden ter unha orixe común. Cando se intenta analizar un fenómeno calquera, a existencia de posturas propias sobre o tema obxecto de análise pode determina-lo resultado da mesma. Cando alguén quere criticar un movemento ou corrente literaria, as súas afirmacións poden estar mediatizadas polos gustos persoais en materia de temática, deseño formal, etc., e cando ese movemento usa dunha lingua que posúe pouca consideración social—caso no que se atopaba o galego—, a actitude adoptada diante desa lingua tamén condicionará a visión da literatura que a utiliza como código da súa mensaxe.

A concepción que a condessa ten do galego como "lingua arcaica, detenida e paralizada en mitad de su desarrollo, conservada y usada solamente por gente campesina" (*Idem*, 55), mediatiza a súa valoración da literatura galega, e non para desprecia-la a nivel xeral, pois como dixemos isto sería ir

16

EMILIA PARDO BAZÁN

—¡Christi!... ¿Adónde vamos?—gritó, viendo que su mujer hacía un movimiento disimulado hacia la puerta.—. Tengamos la fiesta en paz.

—A acostar al pequeño—contestó ella, sin saber lo que decía, y refugióse en la habitación contigua, llevando a su hijo en brazos. De seguro que el asesino no entraría allí. ¿Cómo había de tener valor para tanto? Era la habitación en que había cometido el crimen, el cuarto de su madre; pared por medio dormía antes el matrimonio, pero la miseria que siguió a la muerte de la vieja obligó a Antonia a vender la cama matrimonial y a usar la de la difunta. Creyéndose en salvo, empezaba a desudarse el niño, que ahora se atrevía a sollozar más fuerte, apoyado en su seno; pero se abrió la puerta y entró el presidiario.

Antonia le vio echar una mirada oblicua en torno suyo, descalzarse con suma tranquilidad, quitarse la faja y por último acostarse en el lecho de la víctima. La asistenta creía soñar; si su marido abriese una navaja, la asustaría menos quizá que mostrando tan horrible sosiego. El se estiraba y revolvió en las sábanas, apurando la colilla y suspirando de gusto, como hombre cansado que encuentra una cama blanda y limpia.

—¿Y tú?—exclamó, dirigiéndose a

Antonia.—. ¿Qué haces ahí, queta como un poste? ¿No te acuestas?

—Yo... no tengo sueño—tartamudeó ella, dando diente con diente.

—¿Qué falta hace tener sueño? ¿Si irás a pasar la noche de centinela?

—Ahí... ahí... no... cabemos... Duerme tú... Yo, aquí, de cualquier modo...

El soltó dos o tres palabras gordas.

—¿Me tienes miedo, o asco, o qué rayo es esto? A ver cómo te acuestas, o si no...

Incorporóse el marido, y extendiendo las manos mostró querer saltar de la cama al suelo. Mas ya Antonia, con la docilidad fatalista de la esclava, empezaba a desnudarse. Sus dedos apresurados rompían las cintas, arrancaban violentamente los corchetes, desgarraban las enaguas. En un rincón del cuarto se oían los ahogados sollozos del niño...

Y el niño fué quien, gritando desesperadamente, llamó al amanecer a las vecinas, que encontraron a Antonia en la cama, extendida, como muerta. El médico vino aprisa, y declaró que vivía, y la sangró, y no logró sacarle gota de sangre. Falleció a las veinticuatro horas, de muerte natural, pues no tenía lesión alguna. El niño seguía que el hombre que había pasado allí la noche la llamó muchas veces al levantarse, y viendo que no respondía, echó a correr como un loco.

EL RIZO DEL NAZARENO

A la hora en que él cruzó el pórtico del templo lucían las estrellas con vivo centelleo en el profundo azul, saturaba la primavera de tupidos y aromosos efluvios el ambiente, hallábanse las calles concurridas, rebosando animación, y los transeúntes cuchicheaban a media voz, fluctuando entre el recogimiento de las recientes plegarias y la expansión bulliciosa provocada por aquella blanda y halagüeña temperatura de abril. Eran casi las once de la noche del Jueves Santo.

Entróse a buen paso mi héroe por la iglesia, en cuya nave se espesaba la atmósfera, impregnada de partículas de cera e incienso. En el altar mayor ardían aún todas las luces del monumento, simétricamente dispuestas, alternando con vasos henchidos de gajos y pomposas flores de papel, con ramos de bojarrasca de plata, y allí arriba azulado bulones de tul

formaban un dosel de nubes, de trecho en trecho cogido por angelitos vivarachos y de rosada carnación, con blancas alas en los hombros, alas impacientes y cortas, que parecían, entre el trémulo chaporroteo de los cirios, estrearse prelujiando el vacío. Todo el gran frente del altar irradiaba y esplendía como una gloria, envuelto en áureo y caliente vapor y animado por la continua y parpadeante vibración de las candelas y las notas de fuerte colorido de los contrahechos ramilletes.

El avanzó hacia el luminoso foco, atraído por dos negras figuras femeniles—sobritas, a despecho del largo manto que las recataba—que, de hinojos ante el presbiterio, sobresalían, destacándose encima de aquel fondo de lumbre; mas en el propio instante, las figuras se irguieron, hicieron profunda reverencia al altar; signá-

ronse y rápidas tomaron hacia la puertecilla de la sacristía, que a la derecha bostezaba, abriéndose como una boca oscura. Echó él inmediatamente tras las figuras, sin cuidarse de dar muestra alguna de respeto cuando pasó frente al Sagrario. Colóse por la misma boca que se había tragado a sus perseguidas y se halló en la sacristía, mal alumbrada por mequino cabo de vela que iba consumiéndose en una palmaria puesta sobre la antigua cómoda de nogal, almacén de las vestiduras sacras. En aquel recinto semitenebroso no estaban las damas ya.

Empujó la puerta de salida de la sacristía, que daba a lóbrega y retirada callejuela, y con ojos perspicaces escrutó las sombras, sin que en la angostura del solitario pasadizo viese ondear ningún traje ni recortarse silueta alguna. Era evidente que se había perdido la pista de la res: las fugitivas tapadas, llegando a las calles principales, confundíanse, sin duda, entre el gentío. Tras un minuto de indecisión, mi protagonista, a quien me place llamar Diego, encogióse levemente de hombros y desanduvo lo andado, pero con menos prisa ya, no sin que otorgase una mirada al lugar y objetos circunstantes. Vió las borrosas pinturas pendientes en los muros, el lavabo de cantería, con su grifo; los ornamentos dispersos aún sobre los bufetes, las crespas pellices que tendían sus brazos blancos, el haz de cirios nuevos abandonados en un rincón, los cajoncillos entresacados dejando asomar una punta de cíngulo, todo el caprichoso desorden de la sacristía a última hora. Lentamente penetró de nuevo en la derecha iglesia, y al encararse con el altar dobló el cuerpo en mecánica cortesía, sin que ningún murmullo de reso exhalasen sus labios, y alzando la vista al monumento, paróse a contemplar sus resplandecientes líneas de luz. Llegaban éstas ya al término de su vida; un hombre vuelto de espaldas a Diego y encaramado en una escalerilla de mano las mataba una a una, con ayuda de una luenga y flexible caña, y no transcurría un segundo sin que alguna de aquellas famigeras pupilas se cerrase. Iban sumergiéndose en golfos de sombras los frescos angelotes, los follajes de oropel y briche, las bermejas rosas artificiales de los liestos, las estrellas de talco sembradas por el fantástico pabellón de nubes. Buen rato se entretuvo Diego en ver apagar-se las efímeras constelaciones del firmamento del altar, y cuando sólo quedaron diez o doce astros luciendo en él dió media vuelta,

contracorrente, senón para limita-lo seu campo de acción. Se o idioma é arcaico e só propio de labregos, o seu tema principal non pode ser outro có mundo rural, cá literatura costumista. Isto refléxase perfectamente nun comentario sobre Lamas:

"No aconsejo hoy al poeta gallego que sea un ignorante de levita: lo que le pido es que sus versos parezcan pensados por un aldeano; o, al menos, que no haya en ellos cosa que contraste o desafine de chocante modo, ni donde el escritor urbano, que lee periódicos y discute en cafés, asome la punta de la oreja". (Ibidem).

Esta concepción é a que lle permite afirmar que "es el libro de *Cantares* lo mejor que Rosalía ha producido, y lo más sincero de la poesía gallega, lo que más copia la fisonomía tradicional y pintoresca de nuestro país" (*Idem*, 31-32) e tamén o que explica que non mencione máis ca superficialmente a mellor obra de Rosalía, *Follas novas*. Independentemente da valía da obra, existe unha descalificación *a priori*: o código empregado por Rosalía, o galego, non se axeita á mensaxe transmitida, inquietudes filosóficas, desacougo interior, poesía intimista, en definitiva:

"Cuando Rosalía habla por cuenta propia, como sucede en la mayor parte de

los poemitas de Follas novas, pidiendo al dialecto solamente la envoltura de su sentir, es sin duda un poeta digno de estima, pero que repite quejas muy prodigadas". (Idem, 33).

Cando se trata de analiza-las poesías "político-sociais", os reparos que lle produce a lingua, temos que lles engadir outros de tipo político-social: a autora pertencía a unha clase que debía defende-los seus intereses sobre todo e que non aceptaba con agrado os cantos á igualdade ou as chamadas á insurrección das clases máis pobres. A este nivel é moi esclarecedora esta afirmación feita cando se fala das poesías socias de Pondal:

"Dejemos al característico poeta de los pinos (...) hablar, si se empeña, de (...) siervos sujetos a la gleba, aquí donde los propietarios lo estamos a la muy prosaica, pero muy feroz contribución territorial que nos tiene destuetanados y más vacíos que un globo sin gas...". (Idem, 79-80).

As dúas razóns expostas, a consideración da lingua e a ideoloxía político-social, explican o seu rexeitamento da poesía comprometida política e socialmente. O desagrado con que mira este tipo de poesía é tan profundo que non dubida en afirmar que Curros é "un poeta de

raza, de corazón y sentido, de expresión y de forma" ("Aires", 181) cando fai poesía costumista pero cando se trata de analiza-las poesías comprometidas dínos que "lejos de considerarlas como dignas de ser puestas al lado de las otras, las tengo por inferiores en todos respectos, y me parecen lamentable caída desde el cielo del arte al abismo del espíritu de secta" (*Idem*, 182). Estes comentarios e outros máis duros como "emanaciones enfermizas, calenturientas" (*Idem*, 181) ou a visión xeral do libro "que tiene lunares de los que no agracian, lastimosamente confundidos con bellezas de las que no abundan" (*Idem*, 183), enfurecerán a Curros que a colocará no vagón da envexa que leva os peregrinos a Roma no seu *Divino Sainete*⁷. Destas críticas non queda tampouco libre Pondal, do que é unha grande admiradora, despois de gabar toda a súa poesía, cando se trata de falar das comprometidas "pasemos como sobre ascuas y dejemos al característico poeta de los pinos (...) hablar, si se empeña, de parias, de ilotas, evocar la sombra de Espartaco y fantasear siervos sujetos a la gleba..." (*De mi tierra*, 79-80).

En definitiva, dona Emilia como crítica da literatura galega non soubo desprenderse de dúas ideas preconcebidas que minguan o valor da súa obra, aínda que non a descalifican. Estas son non admitir máis capacidade ó galego ca ser

medio de expresión da poesía costumista e, pola súa posición social, non saber apreciar na súa xusta medida a literatura comprometida socialmente.

b) *Visión de determinados poetas*

Xa se viron ó longo do traballo algúns dos xuícios críticos que a Pardo Bazán emitiu sobre os poetas galegos da época, en concreto sobre Rosalía (só apreciable como autora de *Cantares*) e Curros (admirable cando fai poesía costumista e desprezable como poeta social). A carón destes dous autores, hoxe considerados principais, analiza tamén a Benito Losada que "después de Rosalía Castro, es (...) el poeta gallego que mejor hace hablar a los labriegos y que con más fidelidad reproduce el colorido de sus fiestas y la gracia de sus costumbres" (*Idem*, 89); e a Lamas que califica de "alma feminil, resignada y *saudosa*, por consiguiente adecuada a maravilla para comprender a nuestros campesinos y expresar sus íntimas querellas" (*Idem*, 56).

Pero de todos eles, sen dúbida que o preferido é Eduardo Pondal, "silueta aparte entre los poetas regionales" (*Idem*, 68). Precisamente vai ser na crítica da obra do autor de *Queixumes* onde a Pardo Bazán conecta totalmente coa análise actual ó identificar plenamente as liñas que deseñan a poética pondaliana. Así observa o celtismo e o bardismo que califica

de "artificioso y romántico" (*Idem*, 74), o osianismo e a débeda con Macpherson (*Idem*, 75) e o "profundo sentido que atribuye Eduardo Pondal a los nombres de los lugares" (*Ibidem*), a importancia de Bergantiños na elección da poética e a ausencia de notas culturais alleas ó momento que el quere recrear, como por exemplo a non presenza de "rastros de cristianismo" (*Idem*, 76).

Xunta a estas identificacións aparece tamén a explicación da elección poética, que abofé pouco ten que ver coa consideración "política" actual:

"Descontento de la edad en que le tocó nacer, se aísla en el interior y maravillosa libertad de la fantasía, trasladándose a los siglos para siempre desvanecidos y borrados. —Dulce género de desvarío! —Cuán propio de la ensoñadora condición del poeta!". (*Idem*, 73).

Un aspecto importante da obra de Pondal son aquelas composicións onde o autor narra as relacións amorosas dos seus personaxes. Sobre esas breves composicións que mostran a unha muller sometida totalmente ós desexos do home que a violenta cando os seus non coinciden cos del, da que é un bo exemplo, entre moitos, "Pilleina antre os pinos soa"⁸, cabería esperar unha forte crítica dunha muller que se

caracterizou polo seu comportamento feminista cando este non era máis có xermolo dun movemento. Moi pola contra, achamos aquí unha análise unicamente literaria que fala de "naturalismo amoroso, poético, pagano y brutal a la vez" (*Idem*, 79). A crítica tan benévola neste punto explícase en relación co momento histórico elixido por Pondal, presenta así a paixón amorosa porque así debía ser na época dos celtas: trátase de retratar un "sentimiento que no vacilo en llamar *prehistórico*" (*Ibidem*), como toda a súa poesía.

Antes de rematar coa consideración sobre Pondal dicir que, independentemente da maior parte da súa produción, se o autor bergantiñán merece para dona Emilia o calificativo de gran poeta, non é polas súas composicións osiánicas, senón como autor da poesía "A Campana de Anllóns", "poesía máis celebrada que se ha escrito en lengua gallega" (*Idem*, 69).

Xa para concluír, aínda que a análise podería ser bastante máis ampla e profunda, cómpre dicir que a visión que a homenaxeada ten do fenómeno nacional galego podería ser calificada, dende unha perspectiva actual e nacionalista, como reaccionaria. A súa comprensión e defensa de situación de inxusticia secular, como acontece co caso das mulleres, non se reflexa do mesmo xeito cando se trata dos pobos

oprimidos; aquí segue vixente unha ideoloxía conservadora e centralista. Con todo, o seu traballo sobre o rexurdimento galego non perde valor, segue a ser un grande testemuño da época aínda que vista dende a outra beira.

NOTAS:

¹ Estes dous autores saudaron efusivamente a súa volta a Galicia no ano 1887 despois das conferencias pronunciadas no Ateneo de Madrid. Pondal dedicoulle a poesía "Do aleiro nativo", recollida nas pp. 192-193 da edición de *Queixumes* feita por Castrelos (Vigo, 1970) e Lamas ofreceu a noticia da súa volta na portada do parrafeo 182 (12-VI-87) do *Tío Marcos da Portela*, co título "Ó volver á terriña".

² Deste libro hai unha reedición publicada por E. Xerais, Vigo, 1984. Cito por esta edición. Para evita-la proliferación das notas a pé de páxina incluirei despois da cita, entre paréntese, unha abreviatura, para este libro vai ser *De mi terra*, e a indicación da páxina.

³ Publicado en *La Semana Literaria. Revista de Literatura, Ciencias y Artes*, 1 (17-XI-1878), A Coruña, pp. 1-3; e 2 (24-XI-1878), pp. 1 e 2. Citareino como "De la conversación".

⁴ En *Revista de Galicia*, 13 (10-VII-1880), A Coruña, 181-183. Citado como "Aires".

⁵ En *Revista de Galicia*, 11 (10-VI-1880), A Coruña, 136-137. Citado por "Saudades".

⁶ En *El Eco de Galicia*, 18 (16-VII-1878), La Habana, 5-6.

⁷ Curros Enríquez, *Aires da miña terra e outros poemas*, Castrelos, Vigo, 1971, 154-157.

⁸ Eduardo Pondal, *Queixumes dos pinos e outros poemas*, Castrelos, Vigo, 1970, 77.

A FÁBRICA DE TABACOS DA CORUÑA

Fábrica de tabaco da Coruña

Cando Dona Emilia publica a *"Tribuna"* no ano 1882, esta muller ten no seu haber un traballo intenso de escritora, atenta ao coñecemento do mundo; non vai ser por casualidade que, seguindo as correntes naturalistas, tome a fábrica de tabacos da Coruña como escenario onde se moven os seus personaxes; e tamén, non por casualidade, o personaxe fundamental desta novela será unha muller: "Amparo, a tabaqueira", libre e republicana, símbolo de todo un xénero, o das mulleres, esquecido ou ocultado pola historia.

Dona Emilia Pardo Bazán vai, para poder construír a súa narración, convivir coas traballadoras da fábrica de tabacos,

para así poder pisar e coñecer os lugares, os espazos que as cigarreiras frecuentan, mesmo a rúa da Pescadería onde a miseria que a industrialización xera, alimenta ás familias obreiras; nos anos 1880-81 "A Palloza" vello caserón, observará desde os seus muros as visitas constantes da Pardo Bazán.

Reconstruír a historia desta fábrica: "o meirande centro obreiro da Galiza no século XIX" (Ramón Villares)¹; única actividade gremial da Coruña que consegue construír unha industria moderna de fábrica (C. Luis Alonso Alvarez)² está todavía por facer. Este traballo pretende ser só unha aproximación, á espera de investigacións máis fondas; tan necesarias para desvelar a "historia oculta"; é tamén

unha homenaxe aos milleiros de mulleres, traballadoras desta fábrica; así como a Dona Emilia Pardo Bazán coa solidariedade na causa común de ser muller.

O tabaco e a súa transformación, estivo (a partires da Conquista de América por Castela 1492) na base dunha actividade artesana e un comercio próspero, mesmo polos beneficios que a facenda real vai obter de: "as chamadas rendas estancadas".

No século XIX, ano 1804, aparece a real fábrica da Coruña consolidada legalmente por "Real Orden" do ano 1807, na denominada "Península dos Xudeos" e lugar da Palloza. Nesta fábrica, que vai dispor xa dende o principio, de varias salas (picado, liado, secado, etc.) tan ben descritas por Dona Emilia, na *Tribuna*³; no ano 1809 traballan 466 mulleres, algunhas menores de 14 anos. Será na Coruña onde por primeira vez as mulleres lien cigarros, traballo monopolio dos homes até entón. Nesta fábrica chegarán a estar empregadas, nos intre de maior produción, de 4.000 a 5.000 mulleres (anos 1890); o traballo vai-se facer a destallo, cobrando por obra realizada, organizado en cuadrillas; o oficio transmítese de nais a fillas.

Teñen no seu haber as cigarreiras unha longa historia reivindicativa no eido laboral e político que Dona Emilia simbolizará no republicanismo de Amparo, pero que é moito máis

longa e fonda; e todavía por redescubrir, mais rastreado xa, inda que só sexa polas noticias da prensa galega da época, e mesmo nas referencias que da fábrica fan os cónsules franceses na Coruña.

As tabaqueiras van impedir a entrada de máquinas⁴ na fábrica, novidade que suporía a perda de postos de traballo, esta oposición unitaria e decidida a mecanización fai que a fábrica da Coruña sexa tamén protagonista desa ampla onda dos "movimentos *ludditas*", resposta dada pola clase obreira á mecanización que os deixa sen traballo.

A solidariedade que as tabaqueiras teñen como norma de vida na fábrica e de conducta no traballo, ten tamén outras proxeccións non menos importantes; construír sociedades de apoio mutuo para as enfermas ou accidentadas ou as mulleres demasiado vellas para traballar que coidarán dos fillos e fillas das obreiras máis xoves, mentras están na fábrica; acumulan fondos de resistencia para asistencia social, mais tamén para afrontar as épocas de menos traballo cando o tabaco non chega, ou de folgas e loitas reivindicativas.

Estas mulleres tan ben organizadas a nivel de fábrica, entran a formar parte dos "sindicatos oficiais" moi tarde, a primeira referencia que existe é do 27-4-1920; nunha asemblea as traballadoras acordan ingresar na UXT. ¿Por que esta data tan tardía

tendo unha historia tan intensa e activa de organización na propia fábrica? pregunta a resolver, ceais nun futuro ben próximo.

No 1927 a fábrica dispón dun *Reglamento* que vai permitir dispor dunha fonte exacta para saber como traballan estas mulleres. Así coñecemos que unha vella reivindicación das tabaqueiras, a prioridade na contrata de novas aprendizas das fillas ou netas das operarias ou operarios existentes ou falecidos vai ser recollida; cabe suliñar que o texto non di nada do emprego dos varóns no mesmo grao de parentesco.

No ano 1930 inaugúrase a *Casa das Cigarreiras*, adquirida mediante cuotas; ten esta casa unha clara función e finalidade social: diversión, recreo e acollida das tabaqueiras xubiladas (esta casa atópase na rúa Fernández Latorre).

Se ben hoxe en día (apesares da fama das farias da Coruña) a fábrica perdeu importancia económica e laboral; o peso que tivo na historia obreira de Galiza todavía está por escribir. Fará falla que o feminismo entre tamén nas Universidades para que a historia recupere a súa verdade e sexa desvelada como feita por homes e mulleres; só entón poderemos falar "a historia como ciencia".

NOTAS:

¹Ramón Villares: *A Historia*, Editorial Galaxia, Vigo, 1984, páx. 156.

²C. Luis Alonso Alvarez: *De la manufactura a la industria*, Real Fábrica Tabacos, Coruña, 1804-1857. R. H. Económica, año II, n° 3, 1984, páx. 13.

³E. Pardo Bazán, *La Tribuna*, Editorial Ed. Cátedra, Madrid, 1978, páxs. 164-165.

⁴Xornal *El País*, Pontevedra, ano I, n° 16, 13-12-1857, facilitado Xan Carmona.

ALGUNHAS MULLERES DOS CONTOS E NOVELAS

O panorama que nos ofrece o século XIX español no que se refire á defensa dos dereitos femininos non é moi alentador. Sen embargo, van ser dúas mulleres nadas en Galicia, Concepción Arenal e Emilia Pardo Bazán, as pioneiras, as que destaquen na loita polos dereitos da muller. En Pardo Bazán non temos a unha muller galeguista (verdadeiramente todo o contrario) pero si a unha feminista. Escribiu e loitou por esta causa. No que se refire á creación literaria desta autora, é doado comprobar que as mulleres ocupan un lugar destacado pois son moitos os casos en que a trama de novelas e contos xurde arredor da figura feminina.

Sendo como foi unha das primeiras en romper unha lanza na defensa do feminismo e da dignidade da muller, non é estraño que nos encontremos con personaxes que simbolicen (como Amparo en "La Tribuna") o nacemento desa nova persoa-muller que aneixa independizarse e autoafirmarse. Ou que, noutros contos e novelas, faga a autora unha valente denuncia da situación de inferioridade, dependencia e escravitude na que se atopan a meirande parte da poboación feminina.

Os tipos de muller que Emilia Pardo Bazán observa na vida real —analizados nos catro artigos de "La mujer española", tendo en conta as diferentes clases sociais— correspóndense cos personaxes-tipo que ela levará á ficción.

As mulleres son, case sen excepción, merecedoras do agarimo da autora que salienta as súas cualidades e virtudes. Sen nelas, tanto na realidade como na ficción, algunha actitude condenable hai esta vai ser redimida pola autora. Pardo Bazán opinaba que a muller non é culpable senón produto e vítima dunha educación precaria que mantén a media humanidade nun estado de semi-persoa. Pola muller burguesa é pola que parece sentir menor simpatía. Non lle perdoa que sexa "ridícula, cursi e vulgar". En certo modo desprecia á burguesa por non ter ideais e pasa-la vida buscando un home con quen casar. Así se moven estas mulleres pola narrativa de E.P.B., buscando marido, pero a autora deixa claro que a procura dun marido é a única forma de loita pola existencia permitida a estas mulleres. Así son e padecen Josefina García e as Sobrado (La Tribuna), Candelita ("En el fondo del alma"), Dona Marciala e as súas fillas ("Náufragas"). Non son ninguén. Cando quedan soas e arruinadas (en "Náufragas", por exemplo) non son quen de saír adiante. En opinión de E.P.B. son ignorantes, pasivas e dependentes porque os homes e a sociedade as queren e as forman así. Non teñen culpa.

Sen embargo, da muller do pobo ten unha visión máis positiva. Retrátaa con agarimo —ás veces con excesivo pintoresquismo tamén—, faina depositaria de numerosas cualidades e valores.

Considera que ten unha personalidade ordinaria pero que é moito máis persoa cá burguesa. E.P.B. presenta, nos contos e novelas, unha chea de mulleres do pobo e obreiras das cidades que traballan en pé de igualdade co home, e polo tanto, non viven a expensas deles. Estas non son menos vítimas cás outras pero teñen a maiores a dignidade e a personalidade que a aquelas lles faltaba.

No que segue imos falar de catro aspectos centrándonos nas mulleres que, na narrativa de Emilia Pardo Bazán, aparecen como protagonistas principais ou secundarias:

O TRABALLO

Cando a acción se sitúa no medio rural E.P.B. carga as tintas describindo polo miúdo o dobre traballo que a muller soporta. Estas mulleres loitan pola facenda moito máis do que os homes, son verdadeiras heroínas que sacan adiante terras e familia cando eles non son quen de o facer. Traballan a reo, non importa a idade. Nimia no conto "Un destripador de antaño" vive nun mundo de anguria e miseria cos tíos Pepona (dilixente, traballadora e codiciosa) e Juan Ramón (decote bébedo) e cos curmáns Melía e Andrés (que saíu ó pai). Minia ten catorce anos e é a vítima de todos eles.

**"Minia era quien ayuda-
ba a cargar el carro de tojo,
la que con sus manos dimi-**

nutas amasaba el pan; la que echaba de comer al cerdo, al becerro y a las gallinas; la que llevaba a pastar las vacas, y, encorvada y fatigosa, traía del monte el haz de leña, o del soto el saco de castañas, o el cesto de hierba del prado. Andrés, el mozuelo, no la ayudaba ni poco ni mucho". ("Un destripador de antaño").

Neste mesmo conto outra muller, a Pepona, é a que se dispón a arranxa-los problemas, mentres os homes "da casa", Juan Ramón e Andrés, embebédanse para esquecelos.

"Levantada antes que rayase el día, incansable en el trabajo, siempre se la veía, ya inclinada labrando la tierra, ya en el molino regateando la maquila, ya trotando por el camino de Santiago adelante con una cesta de huevos, aves y verduras en la cabeza, para ir a venderla al mercado". ("Un destripador de antaño").

Estas mulleres non reciben senón insultos, labazadas e violencia de todo tipo, como veremos máis adiante. Hai outras mulleres, como Ildara, que voltan dos labores do campo para seguir cos do fogar, os homes tamén están presentes neste ambiente doméstico. ¿Como? Descansan e recuperan forzas mentres elas seguen a traballar.

"Cuando la rapaza entró cargada con el haz de leña que acababa de merodear en el monte del señor amo, el tío Clodio no levantó la cabeza, entregado a la ocupación de liar un cigarrillo (...) Ildara soltó el peso en tierra, preparó el fuego, lo prendió, desgarró las berzas, las echó al pote negro en compañía de unas judías (...) Al cabo de estas operaciones, tenía el tío Clodio liado su cigarrillo, y lo chupaba desgarradamente". ("Las medias rojas").

Vosoutras mesmas podeades comprobar como se desenvolven os acontecementos lendo este conto, só dicir que a tal Ildara logo de tanto trafegar, dentro e fóra, ten como pago a perda dun ollo provocada pola malleira que o tío Clodio lle deu por causa dunhas medias que ela comprara...

E.P.B. pinta a estas mulleres galegas tal e como son, auténticas escravas, realizando os mesmos traballos que o home ademais dos outros "de muller". O medio e a necesidade igualounas con el, iso si, só no que se refire ó traballo porque no resto seguen sumisas, dependentes, baixo a tutela do patriarca. Maripepiña de Norla en ("La advertencia") é unha muller sen decisión propia. Está criando ó seu fillo pero vai ser requerida para cria-lo do señor en Madrid. Ela non decide, decide o seu home se ha de ir ou non. Os cartos fan falla, e ó fin

vai gaña-los oito pesos levando ben presente a ameaza do marido que vela pola honra da familia.

"...y tú según los vas cobrando, aquí me los remites, que yo tengo mi idea, mujer... con tu soldada mercábamos (...) Cata que no se vayan a divertir a mi cuenta los señoritos... Como yo sepa lo menos de tu conducta, la agujada de los bueyes he de quebrarte en los lomos...". ("La advertencia").

Maripepiña sae do fogar para amamanta-lo neno do señor, vai gaña-los cartos fóra. O seu lugar na casa non quedará baleiro, outra virá ocuparse do seu traballo, na casa cómpre que haxa unha muller. O home teno todo pensado.

"...los rapaces estarán cuidados. Vendrá mi hermana, la más pequeña. Ya cumplió los diez años por S. Juan; sirve para cuidarlos". ("La advertencia").

Hai un conto titulado "La Mayorazga de Bouzas" onde a protagonista non é xa a sufrida labrega. E.P.B. describe á protagonista como unha amazona con moito carácter, disfrutando en liberdade ata que o pai decide casala. Neste conto, as atribucións negativas son para os homes en xeral e as positivas para a muller. O pai, "bonachon e sedentario" pasa a vida xogando ó tute co veterinario e co cura. Cando morre, ó non ter outro herdeiro queda a súa filla co

señorío de Bouzas, iso si, "sabiamente" casada por seu pai cun fidalgo. Como o fidalgo era estudante e non moi dado ó traballo, aquí temos a outra muller á fronte de todo.

"No cogió de nuevas a la Mayorazga el verse al frente de la hacienda, dirigiendo faenas agrícolas, cobranzas de rentas y trápagos de la casa. Hacía tiempo que todo corría de su cargo. El marido, indolente para los negocios prácticos, no la ayudaba mucho". ("La Mayorazga de Bouzas").

E.P.B. parece querer demostrar a importancia que ten o traballo da muller e o pouco, ou ningún, valor que se lle dá. Elas son activas, eles nugalláns; elas salvan a precaria economía familiar, eles afúndena, etc. Certamente a autora debía ter isto moi claro a xulgar polas reflexións que respecto deste tema se filtran nalgunhas das súas narracións.

"Campesinas vemos que tienen la balsámica frescura de las hierbas puestas a se- renar la víspera de San Juan, y al año de consorcio no es posible reconocerlas... Todo el peso del hogar les cae encima...". ("La madre naturaleza").

"Mas ¿qué valen el cuidado y el celo, la economía sórdida de una mujer, contra el vicio y la pereza de dos hombres? En unha ma-

ñana se lo bebía Juan Ramón: en una noche de tuna despilfarraba Andrés el fruto de la semana de Pe- pona". ("Un destripador de antaño").

Noutro conto de ambiente vilego titulado "En el nombre del Padre..." volve ser a muller quen toma as rendas e salva o negocio. Á zapatería do señor Santiago chega a orde, o aseo e a abundancia cando casa.

"La zapatera dirigía la venta y entrega del género y precavía las inocentadas del marido cobrando a tocateja (...) Convencida de la edad moral de su esposo, se había erigido en su protectora y solía decir: ¡Que sería sin mi de este pobriño!". ("En el nombre del Padre...").

O mesmo que describía minuciosamente as tarefas domésticas e agrícolas no medio rural, E.P.B. vai debuxando —en "La Tribuna" por exemplo— as tarefas laborais e domésticas das mulleres de Marineda e arredores que traballan na fábrica de tabaco.

Tal como tiña feito en ensaios e artigos fai, E.P.B. nas novelas, unha clara defensa do traballo e da educación para o sector feminino. Algunhas personaxes como Feita ("Memorias de un solterón") reclama o seu dereito a gaña-la vida "lo mismo que los hombres" e decide dar clases a domicilio rexeitando o papel que tiña asignado como "señorita" de clase

media. Outras teñen menos forzas, ou un noivo que lles impide dedicarse ó que realmente desexan, é o caso de Lucía ("La dama joven"). Outras en fin, queren traballar pero non saben facer nada e non atopan maneira de saír da ruína como dona Marciala e as súas fillas ("Náufragas").

En "La Tribuna" xorde tamén a trama arredor da personaxe feminina, Amparo, metida de cheo no mundo laboral. Nesta novela denuncia tamén a autora a dobre xornada que sofren as mulleres: nais e traballadoras na fábrica.

"La mayor parte de las operarias eran madres de familia, que acuden a ganar el pan de sus hijos, agobiadas de trabajo, arrebu- jadas en un mantón, indiferentes a la compostura, pensando en las criaturitas que quedaron confiadas al cuidado de una vecina". ("La Tribuna").

Amparo, a protagonista desta novela, antes de traballar na fábrica de tabaco era axudante de barquilleiro (o seu pai), a autora convértea agora en profesional, trasladada do ambiente doméstico ó laboral. Amparo cambia a súa condición, elévase, adquire unha técnica, unha profesión. Para a protagonista o traballo simboliza a ascensión social e a emancipación da patria potestade. Na fábrica formará e afincará a súa personalidade. Cando consegue o

SUCESORES DE N. RAMÍREZ Y C.[^]—EDITORES
BARCELONA

EMILIA PARDO BAZÁN

INSOLACIÓN

(HISTORIA AMOROSA)

ILUSTRACIÓN DE J. CUCHY

LIBRERIA DE CARRE,
16, LUOHANA, OORUÑA.

BARCELONA

IMPRESA DE LOS SUCESORES DE N. RAMÍREZ Y C.[^]
Pasaje de Escudillers, número 4

1889

(Foto Virginia Barros)

traballo parécelle que é dona do seu futuro.

(Amparo) "Caminaba ligera y contenta como el que va a tomar posesión del solar paterno". ("La Tribuna").

"No tarda en encariñarse con la fábrica, en sentir ese orgullo y apego inexplicables que infunden la colectividad y la asociación: la fraternidad del trabajo". ("La Tribuna").

A protagonista desta novela simboliza, como dixemos, a defensa do traballo feminino e a dignidade das traballadoras. Ademais ten conciencia política, é unha activista que actúa de seu. Isto é unha novidade pois non ocorría o mesmo por exemplo en "Los pazos de Ulloa" coas señoritas de Molende ou en "La Mayorazga de Bouzas", onde as mulleres tiñan como única actividade política construír cartucheiras, arreos bélicos ou bordar estandartes. Amparo defende afervoadamente as ideas da revolución do 1868.

"Oye y atiende, mujer, te lo voy a poner claro como el sol. Ahora el gobierno nos tiene allí sujetas ¿no es eso? Ganamos lo que a él se le antoja (...) El chupa y engorda y se hace de oro, y nosotras, infelices, lo sudamos. Que se desestanca, que se desestancó (a fábrica); ¡hala con ella! las reinas somos nosotras, las que te-

nemos la habilidad en los dedos; con nosotras han de venir a batir el consumidor y el estanquero, y si a mano viene el ministro del ramo...". ("La Tribuna").

Por suposto que os loables empeños de Amparo na loita política —o mesmo cós das outras mulleres— non a fan máis fermosa ós ollos dos homes, nin máis querida por seu pai que sente vergoña de que a súa filla sexa e teña voz pública.

(O seu pai) "Rosendo, lejos de manifestar complacencia cuando la chica se metía en semejantes trifulcas, había roto su mutismo para decirle cosas muy al alma sobre eso de buscar tres pies al gato y perder su colocación por locuras (...) así es que amenazó a su hija, poniendo los ojos fieros y la voz tartajosa, con romperle una costilla si volvía a leer periódicos en la fábrica". ("La Tribuna").

Tamén os galáns que antes lle facían as beiras consideran que Amparo perdeu o aquel que os engaiolaba. A nova Amparo pensa e actúa. Iso, nunha moza bonita, é perigoso e fai que perda atractivo.

"Y la muchacha iba ascendiendo a personaje. En la ciudad comenzaban a conocerla, y hasta oyó una vez al pasar por la calle Mayor que murmuraban en un corrillo de hombres: Esa es la

cigarrera guapa que amotina a las otras... Pero se me hace muy cargante con estas cosas políticas. Las mujeres no tienen más oficio que uno". ("La Tribuna").

DENUNCIA DA VIOLENCIA CONTRA A MULLER

Fixándonos nas figuras femininas dos contos e novelas de Emilia Pardo Bazán, comprobamos un enfoque positivo da muller, moito máis positivo que cando se trata de personaxes masculinos. Se nos atopamos cun mundo deprimente é porque así é como viu ela ás mulleres do seu tempo. Case tódalas mulleres que se moven polos seus contos e novelas teñen máis enerxía, vontade e rectitude que os homes. Aínda que son moralmente superiores e cargan co peso das familias son eles quen rexen os seus destinos. Rexistramos un grande número de mulleres vítimas, física e moralmente, da violencia masculina. A violencia cae sobre mulleres boas, non só sobre as esposas, senón tamén, e fundamentalmente, sobre fillas, irmás, curmás e nalgúns casos sobre a nai. Esta violencia exercida polo home —como tal, sen distincións de clase— recae sobre aquelas que traballan duramente e son apaleadas por maridos alcohólicos que desafogan así as súas múltiples frustracións. Ildara ("Las medias rojas") e Mucha

("Pazos de Ulloa") son dous bos exemplos por estaren socialmente moi alonxadas unha, rapaza labrega, outra, señora do pazo. Pois ben, Ildara perde a vista dun ollo despois dunha paliza de Clodio; nos pulsos de Mucha descobre o capelán marcas de agresións do Marqués. Pepona e o resto da familia sobreviven na miseria, na monotonia dun traballo que mal dá para se manteren. Cando vence o arrendo e non hai na casa para pagar, Pepona sae a procura-los cartos... ¿Que fan mentres o fillo e mailo home? Embebedarse e...

"Después de las libaciones, el molinero regresaba a su molino, ya alegre como unas pascuas, ya renegando de su suerte y con ganas de arrimar a alguien un sopapo. Melia (a filla), al verle así, se escondía".

"Andrés volviendo a casa como su padre, rendido y enojado, con las manos que le hormigueaban por zurrar, zurraba a Minia (...) y enseñaba los dientes a su madre porque la pitanza era escasa y desabrida. Vago ya de profesión, andaba de feria en feria buscando lances, pendeencias y copas". ("Un des-tripador de antaño").

Das ameazas e a violencia paterna temos abundantes exemplos. Son eses pais que venden as fillas, concertando matrimonios ventaxosos para eles, cando ousan oporse ás súas decisión e autoridade. Por exemplo:

"Al saber el desliz de la muchacha, su padre había empezado por aplicarle una tremenda paliza con la vara de taray (...) hecho lo cual, la maldijo solemnemente". ("Tío Terrones").

"Saltó del banco donde estaba encarranchado, y agarrando a su hija por los hombros, la zarandeó brutalmente, arrojándola contra la pared". ("Las medias rojas").

Neste conto (L.M.R.) a violencia de Clodio contra a filla desencadéase cando esta fai fronte abertamente ó pai. Non permite o patriarca que se lle rebele, nin permitirá que a rapaza cumpra o seu soño de emigrar deixándoo só. Clodio parece participar da opinión —aínda vixente— de que unha adecuada dose de violencia contra as mulleres, consegue o obxectivo de mante-la disciplina e a corrección social imprescindible para a boa marcha das familias e en definitiva da sociedade. Actúa así porque pode, non atopará resistencia na muller nin condena no sociedade.

"Y con el puño cerrado hirió primero la cabeza, luego el rostro, apartando las medrosas manecitas... el cachete más violento cayó sobre un ojo... luego aporreó la nariz y los carrillos (...) sin escrúpulos la habría matado ANTES QUE VERLA MARCHAR, dejándolo a él solo". ("Las medias rojas").

Nas novelas de Pardo Bazán vimos mulleres que, como Amparo e as compañeiras, saen da casa e teñen un traballo remunerado. Nin sequera estas se ven libres. O pai de Amparo cóutalle a liberdade e ameázaa, porque "la insubordinación era para él el más feo delito". Hai unha cigarreira que é despedida porque roubaba (cigarrillos) para o seu home porque este a apaleaba se non o facía. Esta muller non atopa compaixón en ninguén, a non ser nas compañeiras de taller que intuían a súa desgracia.

"Era que su marido la solfeaba todas las noches...". "Se resolvió a confesar que su hombre la abría a palos si no le llevaba todos los días tres cigarros de a cuarto". ("La Tribuna").

Durante séculos ou milenios os homes non precisaron de xustificar calquera tipo de conducta coas mulleres, tampouco a continuada práctica masculina de pegarllas. Así don Pedro ("Pazos de Ulloa") agrede brutalmente a Sabel, mesmo en presenza do virtuoso capelán. Sabel é da súa propiedade e como tal ten que agradecer cegamente en todo. En opinión do Marqués, Sabel merece ser mallada a culatazos por non te-la cea feita; e, sobretodo, por se ir de mellor gana con calquera gañán que con el.

"Sabel, tendida en el suelo, aullaba desesperadamente; don Pedro, loco de furor, la abrumaba a culatazos".

"Perra...; perra...; condenada...; a ver si nos das pronto de cenar o te desahogo".

"Uno de los zarcillos de filigrana de plata, abollado por un culatazo, se había clavado en la carne de la nuca, por donde escurrían algunas gotas de sangre. Cinco verdugones rojos en la mejilla contaban bien a las claras como había sido derribada". ("Pazos de Ulloa").

Logo de presenciar esta terrible escena o capelán, desde a súa santidad, tampouco cuestiona a actuación do Marqués. A Igrexa tamén cre na necesidade de castigar e ter ben suxeitas ás mulleres. Don Pedro xustifícase diante de don Julián, o capelán, e parece convencelo.

"Dicen que no se debe pegar nunca a las mujeres... Francamente, don Julián, según ellas sean... Hay mujeres de mujeres, ¡caramba!... y ciertas cosas acabarían con la paciencia del santo Job que resucitase. Lo que siento es el golpe que le tocó al chiquillo". ("Los Pazos de Ulloa").

O que verdadeiramente preocupa a don Julián é o escándalo, a vida en pecado do Marqués e de Sabel. Que a moza fose salvaxemente tratada non importa. Sirvan as palabras que transcribimos para calibra-la

importancia que lle deu ó suceso presenciado.

"Una persona de su clase no se debe rebajar a importársele por lo que haga o no haga la criada..." (L.P.U.).

O capelán garda silencio tamén cando descubre as marcas de agresión que ten a súa querida Nucha nos pulsos, ou cando observa o estado psicolóxico no que se atopa.

"En las muñecas de la señora de Moscoso se percibía una señal circular, amoratada, oscura... Con lucidez repentina el capellán retrocedió dos años, escuchó de nuevo los quejidos de una mujer maltratada a culatazos; recordó la cocina, el hombre furioso (...) tomó las manos de Nucha para convencerse de que, en efecto, existía la siniestra señal". ("Los Pazos de Ulloa").

A personaxe de Nucha en "Los Pazos de Ulloa", co seu carácter pasivo e as súas reaccións, é o retrato psíquico desas mulleres que, como ela, foron casadas por seus pais con homes ós que non queren.

"Papá me aconsejó que, de todos modos, me casase con el primo... Yo seguí el consejo... Me propuse ser buena, quererle mucho, obedecerle, cuidar de mis hijos... Dígame usted, Julián: ¿he faltado en algo?"

Centro Gallego de Madrid.

LA QUIMERA

CONFERENCIA

A CARGO DE LA

EXCMA. SEÑORA CONDESA DE PARDO BAZAN

con motivo de la clausura
de la
Exposición regional de Pintura celebrada
en el Centro Gallego de esta Corte
durante el mes de Mayo
de 1912.

MADRID
IMPRESA DE LOS HIJOS DE M. G. HERNÁNDEZ
Libertad, 18 dup., bajo.
1912

A falta de Nucha é unicamente non lle ter dado ó seu home un herdeiro varón, por iso a desprecia. Nucha é presa do terror, que padece como unha enfermidade, e que a incapacita para enfrentarse a el. Chega á tolemia vítima da crueldade mental de don Pedro; teme pola vida da filla e como única saída só pensa en fuxir dos Pazos.

"La matarán. No me mire usted así. No estoy loca, solo estoy excitada. He determinado marcharme..."
(L.P.U.).

E rematamos este apartado cun exemplo máis: Antonia ("El indulto") está ameazada de morte polo seu home que está cumprindo condeza por asasinato. O día que volve obrígaa a pasa-la noite con el, no mesmo cuarto e no mesmo leito en que, anos atrás, este asasinara á sogra (a nai de Antonia). Pasa a noite e o home "la llamó muchas veces al levantarse y viendo que no respondía echó a correr como un loco". Non fixo falta que cumprise a ameaza porque... "Antonia falleció a las veinticuatro horas, de muerte natural, pues no tenía lesión alguna". ("El indulto").

A SOLIDARIEDADE ENTRE AS MULLERES

Queda dito que Emilia Pardo Bazán asumiu as correntes feministas do seu tempo e que isto mesmo levouna a defender un lugar e un tratamento digno para as mulleres. Polo tanto, parece unha consecuencia lóxica que algunhas

das súas personaxes, aínda que non todas, teñan mostras de verdadeira solidariedade coas outras mulleres. Nestes casos, non se trata de compaixón senón de unidade das mulleres diante dun destino adverso para o sexo feminino. Dona Emilia fixo nacer na ficción ese apoio e solidariedade entre as mulleres, ela sabía que era necesario, e de seguro que o botou en falta no mundo que lle tocou vivir.

Loxicamente o comportamento solidario dáse, máis do que en ningunha outra novela ou conto, en "La Tribuna". O lugar no que se desenvolve a acción facilita que así sexa. Nesta novela, aínda que seguen sometidas ós homes, as mulleres saen do espacio doméstico, e iso significa non estar illadas cada unha na súa cadea: traballan exclusivamente con mulleres é, ademais, o tipo de traballo que realizan favorece que estean unhas ó tanto do vivir das outras.

As mulleres da fábrica actúan, ás veces, como unha piña tanto nas cuestións laborais como nas persoais. Se algo as separa é tan pouco importante como ser aldeás ou vilegas, andar ennoivadas coa tropa ou con homes da súa mesma condición... pero teñen en común a mesma explotación na fábrica e a necesidade de traballaren. Durante o conflito laboral as cigarreiras traballan e non cobran. Os seus fogares resintense xa que moitas delas son as únicas que levan un

soldo fixo á casa. Así ocorre con "la Guardiania" para quen "la fábrica era su madre. Nunca les había faltado nada a sus pequeños desde que era cigarreira", agora que non cobra non ten crédito na tenda e decide pedir polas portas. As cigarreiras séntense unidas e non o permiten.

"¡Pedir limosna! ¡Que humillación para la fábrica! No. Se ayudarían mutuamente, como siempre; las que estaban mejor se rasca-rían los bolsillos para atender a las más necesitadas; y en efecto así se hizo". ("La Tribuna").

Outro tanto sucede cando Rita, a que roubaba cigarros presionada polo marido, vai ser despedida. Logo dalgunha reflexión un tanto moralista, as obreiras rompen en exclamacións de lástima e solidariedade con Rita.

"...hay que ponerse en el lugar de cada uno: ¿cómo se había de gobernar ia infeliz, si su marido la tundía y hacía picadillo con ella? ¡Ay! ¡Dios nos libre de un mal hombre, de un vicioso! (...) Y la maestra recorrió el taller con el delantal hecho bolsa y llovieron en él cuartos en gran abundancia". ("La Tribuna").

Amparo é enganada e abandonada por un señorito, Baltasar, que a deixa preñada. Na fábrica sábese da súa desdita e as compañeiras acóllena garimosamente culpándoo a el.

"Pero en tan crítica situación no se desmintió la solidaridad de la fábrica. Si alguna envidia excitaban antaño la hermosura, gancho y labia inestrañable de la chica, ahora se volvió en lástima, y las imprecaciones fueron contra el eterno enemigo: el hombre. ¡Estos malditos de Dios, recondenados, que solo están para echar a perder a las muchachas buenas!". ("La Tribuna").

Deixamos "La Tribuna" e imos ver como aquelas mulleres, apaleadas por pais, irmáns e maridos, tamén atopan noutras mulleres apoio. O pai de Petronila ("Tío Terrones") defende calderonianamente o seu honor batendo na filla e botándoa da casa. A moza pasa a primeira noite nunha pousada; a pousadeira sabe o que pasou e cando Petronila lle vai paga-la hospedaxe, aínda que se sente impotente para axudala, non acepta os cartos.

"...en vez de cobrar nada, deslizó en la mano ardorosa de la muchacha un duro, no sin secarse con el pico del pañuelo los húmedos ojos". ("Tío Terrones").

A traxedia de Antonia ("El indulto") non ten fácil solución. Vive permanentemente anguriada pola ameaza do seu home; todos saben que "la dejó avisada que a su vuelta se contase entre los difuntos". Son as veciñas as que a

animan e, xa que ela non ten forzas, reclaman xusticia.

"Cuando nació el hijo de Antonia, ésta no pudo criarlo. Las mujeres del barrio que tenían niños de pecho dieron de mamar por turno a la criatura". ("El indulto").

"No parece sino que aquel hombrón no tenía más que llegar y matarla! Había Gobierno, gracias a Dios, y Audiencia, y serenitos; se podía acudir a los celadores, al alcalde...

(...) había que ir a un abogado, saber lo que dispone la ley..."

Apoiada polas compañeiras, Antonia, recorre á xusticia...

"Cuando Antonia volvió de la consulta, más pálida que de costumbre, de cada tenducho y de cada cuarto bajo salían mujeres en pelo a preguntar noticias, y se oían exclamaciones de horror. ¡La ley, en vez de protegerla, obligaba a la hija de la víctima a vivir bajo el mismo techo, maritalmente con el asesino!". ("El indulto").

A EDUCACIÓN

Na narrativa de Emilia Pardo Bazán hai tamén unha reflexión feminista sobre a educación —a falta de formación— da muller. A autora opina que neste aspecto as

mulleres son as grandes desherdadas da historia. O home, di, gaña en dereitos, liberdades políticas e posibilidade de acceso á cultura; a muller vai quedando relegada: ignorante, pasiva, confinada ás actividades domésticas.

Nas novelas "La dama joven" e "Memorias de un solterón" e nalgúns contos como "El baile del Querubín", E.P.B. reclama a necesidade urxente de dotar ás mulleres de formación necesaria, fai unha dura crítica á sociedade que as exclúe e as priva da educación en igualdade co home.

A situación xeral quedaranos ben clara se temos en conta os datos da Condese de Campo Alange, que sinala que en España en 1878 só o 9,6% das mulleres saben ler. En 1880 aínda non hai colexios de segundo ensino para ás rapazas e estas non son admitidas nos dos rapaces. Desta época é "La madre naturaleza" de E.P.B. e alí temos tamén a Manolita nos Pazos, sen recibir ningún tipo de ensino, mentras Perucho estudia en Ourense.

En "Memorias de un solterón" trátase este tema, é unha novela onde a protagonista (Feíta) é a voz feminista e vindicativa da autora. Feíta rebélase, non lle abonda con coser, bordar e rezar; quere ir ó Instituto, como os rapaces. O seu pai non a deixa e os catedráticos non a admiten, por iso se convirte en autodidacta: estudia soa, le toda clase de libros e aprende "cosas

REVISTA DE GALICIA

PUBLICADA SEMANALMENTE BAJO LA DIRECCION DE LA

SRA. D.ª EMILIA PARDO BAZAN.

N.º 1.

CORUÑA 4 DE MARZO DE 1880.

N.º 17

SUMARIO.

Programa, por Emilia Pardo Bazan.—De los
y popular, por Juan A. Saco.—A folla
s), por M. Menendez Pelayo.—Fanzuelo.—A
estudios (poética), por Luis Rodríguez Seoane.
Madrid á vista de pájaro.—El Aleneo, por Jo-
s. Rodríguez Mourel.—Crónica local, por Antas-
R. Lopez.—Bibliografía.—Crónica literaria.—
ca científica.—Crónica local.

PROGRAMA.

La Revista viene á ser hoy transac-
y estipulada entre dos rivales enemigos,
libro y la prensa diaria. En este estado
lo nuestro, pocas personas disponen de
tipo y constancia suficientes para leer
buenos; pero, en cambio, muchísimas
en exigencias intelectuales que las pu-
blaciones diarias, al vuelo pensadas y es-
sas, súbditas de los fugaces intereses ó
impresiones del momento, no alcanzan á
atisfacer. Buena prueba de que el público
a pidiendo lecturas más sustanciales que
se artículos de fondo en las gacetas, es el
dilatamento de hojas semanales ó los dia-
rios que más circulan. Va siendo casi tan
necesario y grato para la generación actual
onocer el juicio de la crítica acerca de los
uevos libros ó dramas, ver reseñados los
ltimos adelantos científicos, leer algún en-
sayo selecto, alguna bella poesía, como se-
guir el flujo y reflujo de la política y de las
noticias variadas. ¡Plegue al cielo que se acen-
da y acreciente esta provechosa y ten-
dencial.

A ella responden las *Revistas*, que, pu-
das sin forzosá premura y á más largos
ntos que las hojas diarias, pueden y
elaborarse con mayor reflexión y es-

Atentas á los fines superiores de di-
os que realizan, no les es permitido
arse de ellos, ni usar de licencias que
e solo el calor de la polémica y la
del espíritu de propaganda. La cri-
de las *Revistas* ha de ser cortés, ni par-
ata, dictando sus sentencias puro ce-

lo del esplendor del arte. Por eso ofrecen
las *Revistas* campo abierto á la elucidacion
de los muchos puntos opidables y dudosos
sobre los cuales especula la inteligencia;
campo sin otros límites que los natural-
mente señalados por la templanza y tole-
rancia propia de las serenas esteras en
que semejantes cuestiones se debaten. Y
cuan fecundísimas y útiles son tales con-
troversias para estimular y acrecer la acti-
vidad del entendimiento, y para instigar á
serios estudios y á diligentes indagaciones.
Obligacion tienen las *Revistas* de ser propi-
cias á ejercicios que rinden tanto fruto. El
exclusivismo esteriliza el terreno del saber.

Más por muy ámplio que concibamos el
programa de una *Revista*, no tiene en el
cabida la pumible indiferencia y desdajo
de admitir y presentar sin exámen todo li-
naje de escritos y doctrinas, cualquiera que
sea su estilo y fondo, su carácter y valor.
Opónese esto al mismo propósito y oficio
de las *Revistas*, que es difundir la cultura
y el amor de la belleza, depurar el gusto
artístico y favorecer la investigación de la
verdad. Antes al contrario, si en cierto res-
pecto no existe espacio más dilatado y neu-
tral del que las columnas de una *Revista*
ofrecen á los autores, bajo otros puntos de
vista no le hay tampoco más severamente
circunscrito. Ni parece honroso para las
Revistas caer en tal eclecticismo, que sean á
manera de esquina, donde cada cual pega
el cartel que le place. Toda *Revista* ha de
poseer un criterio regulador, un espíritu
informante que la vivifique como el alma el
cuerpo.

Entre cuantos criterios pudieran hoy adop-
tarse, tenemos por el más sano, elevado y
provechoso, —al par que el que mejor acier-
ta á concordar entendimientos y volunta-
des encaminándolos á un mismo fin—el cri-
terio nacional, criterio sobrado degatendi-
do, por desdicha, en nuestra patria. De él
sin embargo nos dan ejemplo los países
más adelantados y prósperos, Inglaterra,
Alemania, Francia; y cabalmente la mues-
tra de superioridad de aquellos pueblos,

raras". Para E.P.B. Feita é a futura
muller española porque é indómita,
emancipada, intelectual e rebelde.
Aparece como unha muller
atractiva ós ollos do "solterón" a
medida que se perfila nela o ideal
da muller nova. Ese ideal está
representado noutra novela titulada
"La prueba" pola inglesa Mo.
Unha rapaza moderna de ideas
avanzadas que discute de política,
ciencia, relixión, etc. Estas mulleres
"novas" con desexos de cambia-la
súa vida atoparán moitos
impedimentos. Feita ó igual que
Lucía en "La dama joven" ó final
transixe e acaba casando vencida
polas circunstancias.

**"No quería casarme. A
usted le consta. Soñaba con
la libertad y con algo que
me parecía ideal. Las cosas
se me han arreglado de muy
diferente manera. El Deber
y la Familia —con mayúscu-
la, amigo Mauro— han
caído sobre mí... y cuanto
pesan! Me declaro rendi-
da...". ("Memorias de un
solterón").**

Reflexións parecidas a esta,
sobre o matrimonio ou a renuncia
ás súas profesións, fan outras
protagonistas. Lucía ("La dama
joven"), PRESIONADA polo noivo,
deixa a profesión de actriz e escolle
a vida gris e mediocre do
matrimonio. Cando Lucía claudica,
Estrella laméntao e di:

**"Lo que le dará ese bár-
baro será un chiquillo por
año y, si se descuida, un pié**

(Foto Virginia Barros)

de paliza". ("La dama joven").

Algo parecido opina Ana ("La Tribuna") cando varias mulleres discuten sobre a inconveniencia do casar.

"Si ella quisiese casar con algún artista de esos ordinarios (...) cansada estaría de tener marido; pero ¿para que? Para cargarse de familia, para vivir esclava, para sufrir un hombre sin educación. No en sus días". ("La Tribuna").

No conto "El baile del Querubín" está E.P.B. detrás do protagonista (Ramón). Este é un conto onde un rapaz reflexiona sobre a súa infancia. Lembra a nenez, cando estaban xuntos nos xogos nenos e nenas, e como andando o tempo as diversións e os xogos levan a uns e outras por camiños diferentes, facendo deles homes e mulleres. O asunto real do conto é a burla do "baile do Querubín" que o vicario das monxas Bernardas ensina a rapazas e rapaces por considerar que o que eles bailaban era pecaminoso. Ramón dá conta de como eran os xogos dos primeiros anos e como cambiaron segundo ías medrando:

"No distinguíamos a las primitas de las hermanas, y con unos y con otras retozábamos casta y brutalmente a empellones, a palmadas, a carreras, sin asomo de incitativo melindre y sin rastro de cortesía o deferencia

hacia el bello sexo (...) Luego otros juegos ya más razonados... los que delatan, en el hombrecito, la tendencia a determinada profesión, y en la mujercita, la vocación amorosa, el instinto maternal y el hábito, adquirido hereditariamente, del gobierno de la casa. En este período los chicos se apartan desdeñosamente de las chiquillas (...) las niñas entre tanto, cortan refajos y gorros para una muñeca declarada en período de lactancia (...) También hay chicuelas más frívolas, menos apegadas a los santos deberes del hogar doméstico, que, en vez de cuidar la prole, se dedican a hacerse visitas o a salir de paseo". ("El baile del Q.")

Ramón (e E.P.B.) neste conto analiza a influencia que os maiores exercen sobre nenas e nenos. Mimeticamente estes irán facéndose os homes e mulleres do futuro, o espello dos adultos arrástraos a cumpriren os papeis asignados para cada un. Se a isto se lle suma o interese que a sociedade ten en manter ás mulleres alonxadas dos centros de formación, o cadro que temos ben podería ser o presentado polo protagonista deste conto:

"Éntrales a los chicos un furor de independencia, un delirio por fumar a escondidas y un prurito de condu-

cirse en todo momento como los hombres hechos y derechos, que los lleva, ya a extremos de incivilidad, ya a derroches de galantería con las muchachas. Ellas, a su vez, hácense las dengosas y las misteriosas". ("El baile del Q.")

EMILIA PARDO BAZÁN ANTE A MORAL SEXUAL DO SEU TEMPO

Emilia Pardo Bazán, considerada no conxunto da súa obra, aparece ante os nosos ollos como unha muller que tivo que loitar contra prexuízos moi fondos e arraigados na sociedade, e que acabou superándoos só naqueles temas para os que estaba especialmente capacitada. Así sucedeu, por exemplo, no que se refire á educación das mulleres, á instrución e estudos que se lles debía dar. Neste campo as súas ideas son avanzadas para o tempo en que viviu e aínda hoxe son obxecto de reivindicacións feministas en moitos países. A súa propia experiencia, a constatación de que unha muller instruída, culta e mesmo erudita, acaba imponéndose e gañando o respecto da sociedade, pese os prexuízos contrarios a ela, afianzou a súa postura progresista. Pero outra era a experiencia e outras as consecuencias que se podían sacar no vidroso tema da emancipación ou liberación sexual das mulleres.

Dona Emilia tivo unha vida bastante libre e houbo mesmo unha etapa dela na que se atreveu a defender por escrito, anque con certas cautelas, a igualdade de homes e mulleres en cuestións de sexualidade, pero coido que a presión da sociedade neste punto e a tensión a que se vía sometida para conservar a "respectabilidade" social era tan forte que pouco a pouco as súas posicións teóricas fóronse facendo máis e máis conservadoras. Penso que xa na

súa madurez, perto da vellez, dona Emilia chegou a unha actitude bastante cínica, imitada do mundo masculino no que se movía: facía o que lle daba a gana, pero sen pretender xustificalo teoricamente, sen enfrentarse a unha sociedade hipócrita que condeaba nas mulleres o que permitía nos homes. A Pardo Bazán, igual que moitos respetables cabaleiros do seu tempo, tivo amantes, pero defendeu nos seus escritos a imaxe máis tradicional e cerrada do matrimonio cristiano.

Como exemplo das contradicións nas que incorre dona Emilia no tema da moral sexual imos analizar dúas novelas moi significativas ó respecto: *Insolación* e *Dulce Dueño*.

Insolación, publicada en 1889, hai xustamente un século, provocou un escándalo notable. A novela, maxistralmente escrita e composta, presenta a evolución sicolóxica, verdadeira aventura vital, dunha muller. Asís Taboada, a protagonista, viúva de trinta anos, coñece nunha reunión aristocrática a un home que lle gusta. Ó día seguinte vaise con el á romería de San Isidro. Alí o sol e o viño trastornan o seu habitual comportamento e incorre en lixeirezas que a comprometen ós ollos da sociedade. En vez de cortar esa relación, deixase levar pola curiosidade primeiro e despois polo gusto e polos sentimentos, e acaba, ós seis días de coñecelo, recibíndoo na súa alcoba e

asomándose con el á fiestra tras unha noite de amor para que o vecindario coñeza a súa felicidade. Ben é verdade que nesa noite deciden casarse, pero aínda así o seu comportamento e o seu xesto final resultan escandalosos para a época.

Por aquelas datas dona Emilia era amante de Galdós e, ó parecer, tivo ó mesmo tempo, unha aventura sentimental con Lázaro Galdeano, a quen lle adicou o libro "en prenda de amistad". Non quero dicir con esto que *Insolación* sexa unha novela autobiográfica nin en clave¹ pero si que a autora atravesaba un momento de plenitude sentimental e intelectual que se reflexa na ousadía das teses que se defenden na noveliña.

En *Insolación* atopamos, en efecto, unha postura moi avanzada respecto a igualdade de homes e mulleres en cuestións de sexualidade. Esta teoría está exposta por boca dun personaxe que pode considerarse como portavoz da autora: Gabriel Pardo de la Lage, que xa aparecía en *La Madre Naturaleza* con ese carácter. O comandante Pardo (obsérvese a similitude de apelidos coa autora), considera que unha muller que ten "un momento de flaqueza" non debe ser condenada pola sociedade e razoa así os seus argumentos:

"Es una hipocresía detestable eso de acusarlas e infamarlas a ustedes con tal rigor por lo que en nosotros nada significa (...) En el

fondo, ningún confesor le dirá a usted que hay un pecado más para las hembras. Es decir, que la cosa queda reducida a las consecuencias positivas, exteriores, al criterio social. En salvando este, en no sabiéndose nada, el asunto no tiene más trascendencia en ustedes que en nosotros (...) La mujer se cree infamada, después de una de esas caídas, ante su propia conciencia, porque le han hecho concebir desde niña que lo más malo, lo más infamante, lo irreparable, es eso; que es como el infierno, donde no sale el que entra. A nosotros nos han enseñado lo contrario; que es vergonzoso para el hombre no tener aventuras, y que hasta queda humillado si las rehuye... De modo, que lo mismo que a nosotros nos pone muy huecos, a ustedes las envilece..." (p. 121-123).

Hai que dicir que dona Emilia tomou a precaución de meter na novela un narrador que condena a conducta de Asís e os argumentos do comandante Pardo, ós que califica de "detestables sofismas" (p. 121) e de "anestesia de la conciencia, con cloroformo de malas doctrinas" (p. 123). A verdade é que o lector dá pouco creto a esta voz narradora que fica escurecida e afogada pola frescura ou a forza das voces dos

personaxes que defenden o dereito da muller a disfrutar do placer e a recibir un tratamento de igualdade cos homes neste tema. Pero quizais a pesar da nosa impresión de lectores haberá que concluír admitindo que as posturas progresistas dos personaxes de *Insolación* non son as da autora. Só dende esta perspectiva crítica poderemos entender e valorar a derradeira novela de dona Emilia, *Dulce Dueño*, onde as ideas sobre sexualidade son absolutamente retrógradas.

Dulce Dueño publicouse en 1911, cando a autora tiña sesenta anos. Está contada en primeira persoa, como unha confesión ou diario da protagonista, Natalia Mascareñas, filla natural non recoñecida dunha rica aristócrata que, ó morrer, noméaa herdeira universal. A protagonista evoluciona ó longo da novela dende a procura do amor humano perfecto ata o descubrimento do amor divino e a unión mística, que supón a perda da súa vontade propia para entregarse enteiramente á vontade de Deus, do Dulce Dono, único ser que enche os seus desexos de perfección.

Na novela aparecen actitudes ante o amor físico e sobre a conveniencia da instrución sexual que sorprenden a quen teña lido *Insolación*.

Un dos pretendientes da protagonista, presentado coma un

verdadero cretino, é quen mantén na novela a teoría de que se debe dar ós nenos información sobor da vida sexual co fin de destruír prexuícios, dignificar o amor físico e liberar as mulleres do sometemento ós curas. Son ideas que hoxe nos parecen elementais e que calquera suscribiría, pero na novela condéanse: Natalia búrlase delas e deixa en ridículo a quen as defende. Máis tarde, desexosa de recibir ela mesma información teórica sobre a sexualidade ten que acudir a un médico para que lle explique o que non sabe. O médico dálle con toda profesionalidade a información solicitada, utilizando como base das súas explicacións o que imaxinamos que debe ser un libro de Anatomía, que provoca unha reacción completamente histérica en Natalia. Vexamos os comentarios do personaxe nesta escena:

"... E notado que el sentimiento más fijo y constante que acompaña a las manifestaciones amorosas es la vergüenza (...) Y, a la verdad, me previene en contra esa vergüenza acre, triste, esa vergüenza peculiar, constante y aguda. Por algo pesa sobre ello la reprobación religiosa; por algo la sociedad lo cubre con tantos paños y emplea para referirse a ello tantos eufemismos... No se coge con tenacillas lo que no mancha"².

A vista das láminas prodúcelle tal repugnancia que sente náuseas e comenta así o que ve:

"¡Que vacunación de horror! Lo que más me sorprende es la monotonía de todo (...) Aquí, la idea de la armonía del plan divino, las elegancias naturales en que el arte se inspira, desaparecen. Las formas son grotescas, viles, zamborotudas. Diríase que proclaman la ignominia de las necesidades... ¿Necesidades? Miserias..."³

A experiencia resulta tan traumática para Natalia que ten que gardar cama varios días aqueixada dunha febre nerviosa. O seu confesor e confidente non se estraña disto, atópao natural:

"Comprendo que estés bajo una impresión de disgusto y hasta de asco. Esas cosas, desde el punto de vista que elegiste, son odiosas (...) Sin embargo, debes reflexionar que si estudiásemos con esa forma otras funciones, verbigracia, las de la nutrición, nos dejaríamos morir de hambre"⁴.

Ou sexa que o sacerdote, que se supón que é un home culto e instruído pensa que a sexualidade é algo en si mesmo repugnante, pero necesario e que, polo tanto, canto menos se saiba diso mellor.

Se a idea final que deixaba *Insolación* no lector era a dun canto á emancipación feminina e ó dereito a disfrutar do amor físico, *Dulce Dueño* provoca a impresión

contraria: a atracción sexual é engano, unha quimeira que oculta unha realidade noxenta e rexeitable. Obriga do crítico é preguntarse cal desas impresións reproduce a de dona Emilia sobor do tema... e non hai unha resposta sinxela.

Con frecuencia a Pardo Bazán utiliza o procedemento de ocultarse tras os seus personaxes para sacar á palestra os temas máis polémicos do seu tempo: o condicionamento da conducta humana pola herdanza fisiolóxica e o ambiente, a pena de morte, a emancipación feminina... Faino con tal habilidade que moitas veces é imposible adiviñar cal é a súa postura. Refírome, por suposto á obra de creación, non ós traballos eusaísticos nos que manifesta a súa opinión sen rebozos. Esta actitude irritaba a críticos do seu tempo, como Clarín que llo botou en cara por escrito: "Emilia Pardo Bazán no quiere mostrarnos su espíritu en las novelas, y para ello se abstiene de penetrar en la substancia de las cosas"⁵. Hoxe, polo contrario, admiramos a capacidade de desaparecer tras as súas criaturas de ficción.

No caso que nos ocupa coído que se parte dunha postura xa contradictoria de entrada. A súa formación relixiosa e os seus evidentes desexos de ser aceptada na clase social aristocrática, chocaron sempre coas súas tendencias á emancipación, de modo que só naqueles puntos nos que a liberdade non resultaba

incompatible coas aspiracións sociais impuxéronse e prosperaron as posturas progresistas.

Insolación segue aparecendo no conxunto da súa obra como unha novela excepcional, consecuencia quizáis dun momento vital tamén excepcional no que o gusto pola vida foi máis forte que os prexuícios herdados e que as arelas de respetabilidade social.

NOTAS:

¹ Véxase sobre este punto a *Introducción* á miña edición de *Insolación*, ed. Espasa Calpe, col. Austral, Madrid, 1987. As citas á novela están feitas por esta edición.

² En *Obras Completas*, Tomo II, Editorial Aguilar, 3 edición, Madrid, 1964, p. 992.

³ *Idem*, p. 993.

⁴ *Idem*, p. 995.

⁵ Crítica a *Los Pazos de Ulloa*, recollida en *Nueva Campaña (1885-1886)*, Librería de Fernando Fe, Madrid, 1987, p. 233.

Á LUZ DAS CARTAS DE AMOR DE DOÑA EMILIA PARDO BAZÁN

Se os amantes que traslocen as *Cartas a Galdós* fosen personaxes de ficción non tería dúbida enxuizar á protagonista coma personaxe que encarna a *muller nova* pretendida pola escritora. Tal vez crear un personaxe de si mesma fose o único camiño de manter o seu estatus social e o seu nome de escritora en pé de igualdade cos escritores do seu tempo e, tal vez, fose heroico e anónimo o camiño da loita en pro da condición feminina en toda a súa dimensión...

Cartas a Galdós de Emilia Pardo Bazán constitúe un libro publicado en 1978 por Carmen Bravo Villasante quen acertadamente, no prólogo indica que esta correspondencia daralle ocasión a quen a lea de "facer moitas consideracións psicolóxicas, sociolóxicas e de crítica literaria, e, sobre todo, poderá coñecer mellor ao home Galdós e a aquela muller de tan desatadas paixóns que foi a Pardo Bazán, como ela mesma se califica nunha das cartas".

O libriño, desde logo, dá ao traste coas ilusións dos biógrafos máis conservadores. É xugoso, á luz das *Cartas*, ler agora os datos biográficos que encabezan as *Obras Completas* de ámbolos dous escritores na editorial Aguilar, por exemplo: a Pardo Bazán tan só obtivo de Galdós unha compañía para visitar os barrios baixos, ningún amorío levían empañada a súa fama...; a Galdós, en cambio, hai que supoñerlle amores mil, coma corresponden á súa extraordinaria

virilidade, pero non se quere facer uso de sospeitas maliciosas. A crítica que se plantexan as fontes literarias de Galdós, pasa por alto a relación amistosa que eles mantiveron e que, por forza deberan coñecer: a xénese das súas novelas do período das *Cartas*, a evolución do pensamento do escritor sobre a liberdade humana da muller, como teremos ocasión de sinalar, pon en cuestión esa crítica, que na miña opinión non é allea ao menosprecio pola escritora.

Para min, a primeira lectura das *Cartas* foi a lectura dun breve relato en estilo epistolar. A lectura dunha historia de amor que revela un personaxe feminino de indubidable modernidade.

Representa unha muller en plena madurez, cunha vida propia emancipada e independente, consciente do espacio que ocupa na sociedade, un espacio que defendería do amor mesmo, se este tentara desprazala: nunha das primeiras *Cartas* manifesta o seu convencemento de resultar "atada" a quen lle debe afecto, e con máis razón, di, se considera a talla do amante... Pois, con todo, e tras desta declaración, o personaxe que desenvolve libérase de tal atadura: non resulta, nin de lonxe, a gran muller que está ás costas dun grande home como temía (?). Afirmo unha e outra vez a súa independencia; rexeita a axuda de Galdós para organizar a súa vida que pretende amparar

M. Carmen Panero Menor

exclusivamente no seu traballo de escritora: a seguridade en si mesma resulta fortalecida e non diminuída ("El quererme a mí tiene todos los inconvenientes y las emociones de casarse con un marino o con un militar en tiempos de guerra" —lemos noutra Carta).

A súa asombrosa franqueza, ás veces brutal —como se comenta no prólogo do libro— faise sorprendente, máis que nada, no terreo da súa expresión desinhibida do desexo da sexualidade. Véxanse os exemplos que seguen:

* "Calculaba así: este pícaro que no me concede agora sino tres o catro horas, entónces —está explicando as súas previsións da viaxe onde "fortuitamente" coincidiron e no que se produciu o descubrimento mutuo da súa paixón— me dará por forza el día todo. Y la noche también. Dormiremos juntitos y pensaremos las horas de la mañana esas horas tan íntimas".

* "Rabio también por echarte encima la vista y los brazos y el cuerpote todo. Te aplastaré".

* "Para disipar estas ideas tristes releo tu carta y me río con el episodio de aquella prenda íntima. ¿Qué habrá dicho el guardia de la Castellana al recogerla? ¿Cómo juzgará de las costumbres de la high-life? ¿Qué daría por estar diez segundos en su cabeza!

Por fortuna esa prenda no tenía la marca que llevan otras de su mismo género: una E coronada".

Notificación: tu nota está aquí, en el Hotel Central, rue Lafayette, y como solo desde esta tarde a las 5. No salí de Madrid hasta el sábado (porque sería gente te refuso!) Es esperá todo el día miúdo en Palencia: salí el domingo de madrugada de Venta: descansamos en Burdeos ayer noche: y un tantito estacionos, resultó que hasta hoy no lleguimos o lleguemos: dejó a tu agencia académica resolver esta duda.

Por ahora la Exposición para mí solo se traduce en gasto, polvo, sudor, mareo y fraquetos de Flen. Veremos si mañana, ante la torre Eiffel, mudo de punta y canto un himno al progreso. De todas suertes se me figura que pretiero ya a Stein Kopfen Kerken ó como se llame esa ignorada aldea en que

Pero ya no me acordaba, que.

no soy yo, sino la capilar niña
que en la vida de tener tu felicidad en
esas regiones paradisíacas...

Amor, amor traidor, llévate a la
cunila de Molino (tu ya compañe
re maliciosa (las negras bolas) y no
quieras a mirarme al escudo.

El propósito de Molino: el
Resumen Fojó que tú eres emplea
do en la trasatlántica. A quien
eres? Al Resumen o a ti? Porque
fui rogante que lo pases.

También dice que eres soltero.
¡Estipula noticia!

Adios, mi querido. Escribe volando.
Pato francamente me empalapan.
¿Te acuerdas de mí?

Un besito en la sien y en
el pelo, si la pluma (baja de
pelo) no ha profanado en sala
cio de tu hermosa cabera inteli
gente.

Ya sabes que te quiere mucho
tu Porcio

Personaxe complexo, cheo de contrastes, resulta ao descubrir os encabezamentos doces, os apelativos garimosos, as apaixonadas despedidas, o coqueteo, o humorismo co que atenúa a raia de sensiblería ou a tolerancia coas posibles compañías femininas de Galdós. Choca vivamente todo iso coa imaxe que tiñamos da sesuda polígrafa que acababa de publicar "La cuestión palpitante", que polemizaba con tesón cos inimigos que a facían branco da súa sátira. Choca coa súa teoría da abxección da natureza humana, contradi o seu platonismo e o seu misticismo futuro, que xa apunta teoricamente nas *Cartas*.

Pero a Condesa de Pardo Bazán non creou este personaxe que sae á luz fortuitamente, cando se descubren as súas cartas íntimas, no seu centenario. ¿Ou, tal vez, creouno para vivilo ela?

A acción do relato, xa que adoptamos a óptica do novelesco, é breve. Corresponde ao período dun ano (1889-1890), tras dunha etapa longa de fonda amizade.

A partir da coincidencia nunha viaxe a Europa, Emilia Pardo Bazán e Benito Pérez Galdós, descuberta a paixón mutua, protagonizan unha historia de amor, unha relación íntima de tenrura e comprensión, na que non faltan os ciumes, a angustia de separarse, o humor e a coquetería, o consello doméstico e o intercambio de proxectos literarios. Novelistas consagrados ambos, estudiosos da psicoloxía

dos personaxes, intercambian tamén aquí a análise dos seus sentimentos. Unha anécdota da historia parece fio conductor da súa análise: unha infidelidade dela da que Galdós é enteirado por un amigo común oficioso. Dita anécdota traspasa o contido das *Cartas* xerando varias obras literarias: *Insolación e Morriña* da escritora e a *Incógnita e Realidad* (en dobre versión de novela e drama) de Galdós. Coma protagonistas do relato —que nós pretendemos— os dous autores resultan un perfecto contrapunto: o tratamento que lle dan a un mesmo episodio é oposto. Ela en *Insolación* crea un personaxe na que probablemente verte moitas facetas autobiográficas, dálle un tratamento non exento de frivolidade e máis un tratamento que concorda coa súa visión das “flaquezas” humanas e do sometemento ás leis da Natureza. El en *Realidad* e na *Incógnita* analiza a psicoloxía dun home que fai o esforzo de perdoar a infidelidade.

O relato breve cobra intensidade interpretativa.

Desde o punto de vista ideolóxico, Galdós resulta coherente e progresista, polo menos na súa criazón artística, asume o tema da liberdade feminina, ou, cando menos, o da igualdade. A nosa escritora fai unha obra moito máis lixeira, moito menos reflexiva. Por se fora pouco, a súa novela remata “felizmente” en voda... Nunha das cartas lemos:

“Me he reconocido más amada por infiel y por trapacera —refírese ao personaxe de Augusta en *Realidad*—. ¡Válgame Dios alma mía! Puedo asegurarte que ni yo misma me doy cuenta de cómo he llegado a esto”.

Polo mesmo que ela o asume como miseria —e hai nas cartas abondosos testimonios do seu arrepentimento—, entresacamos que rexeita o amor libre. El ten un pensamento máis liberal... Pero vitalmente ela é quen transgrede a norma. A seguinte cita é reveladora de ambas contradicións:

“Tiene gracia eso de que van a poner sitio al alcázar de tu honestidad. A otro perro con ese hueso. Ya habrás abierto tú un portillo para que entren las fuerzas sitiadoras; que si no... pero ahí tienes tú lo que sois los hombres. Os parece más ridícula que ninguna la situación de José, y sin embargo quereis que nosotras seamos de piedra berroqueña, insensibles a las influencias del medio ambiente, la noche y la ocasión. ¡Ah, pícaros! Conste que deseo saber cuándo y cómo te seducen, para tener un berrinche expiatorio”.

Non comparto a suxerencia de que a Pardo Bazán poda ser agrupada entre as mulleres do seu tempo que se rebelan contra o xeito de pensar tradicional. Refírome ás palabras de Teresa A. Cook sobre o feminismo da autora². Seguindo as mesmas palabras citadas, habería que incluíla no grupo de quen transgrede a norma considerando

que non é unha traxedia, senón un escape da súa natureza e procura gardar as apariencias.

En relación co antedito, o contido das *Cartas* está adicado preferentemente á preparación das citas clandestinas dos amantes, ás instrucións para o envío e a recollida da correspondencia, ao anuncio do debate que deberá seguir cando se atopen, á constatación dun encontro fallido... Tan só cando ela se sabe preservada de miradas indiscretas, dálle renda solta á historia amorosa. Manteñen, mesmo unha dobre correspondencia, algunhas veces. Coidadosa gardadora da súa intimidade, conta coa complicidade “maquiavélica” de Galdós para lograla.

A *muller nova* na súa relación con Galdós realízase no seu afán de emancipación. Muller nova resulta para nós, á marxe da súa vontade, ao cabo de cen anos, porque ao sorprenden a súa intimidade nas *Cartas* enteirámonos de que a súa relación amorosa non mina os seus intereses profesionais. Aparte da súa desinhibición expresiva, da que falabamos ao comenzo, a muller nova faise entre as paredes da súa intimidade.

Manifesta sentirse dual. Resolve a dualidade asumindo unha transposición ás posturas masculinas:

“De los dos órdenes de virtudes que se exigen al género humano elijo las del varón... y en paz”.

Nas mesmas datas da correspondencia que examinamos, Emilia Pardo Bazán frecuenta os círculos feministas de París, infórmase do sufraxismo e do estado da cuestión da condición feminina nos Estados Unidos³. Por entón publica en *La España Moderna* a comparación da muller española coa doutros países. Nelly Clémessy califica as súas posicións de fluctuantes e contradictorias: ¿non vimos nós o mesmo nas *Cartas*?

Carmen Bravo Villasante, noutro artigo, sinala a súa adhesión ao rexeneracionismo de Costa, que propugna a liberación da muller de man da educación: ¿non lle propiciou esta educación a dona Emilia a súa posición social privilexiada?

A min paréceme encomiable que unha muller realice a vontade de ser ela mesma. As *Cartas* preséntannos un personaxe de asombrosa modernidade neste punto. A renuncia á súa posición social e ás súas conviccións políticas tal vez a encamiñaran pola senda dos heroes e a relegase ao anonimato.

Pero a loita feminista, tomando a palabra de Clémessy, a levaron adiante no seu tempo mulleres con posturas ideolóxicas máis eficaces...

Vigo, 20 de abril de 1989

NOTAS:

¹ Vid. González Martínez, Pilar. *Aporías de una mujer: Emilia Pardo Bazán*. Siglo XXI. Madrid, 1988.

No estudio psicológico de E.P.B. que se fai neste libro, conclúese que a evolución da escritora pasa por tres etapas nas que predominantemente se desenvolven o naturalismo, o intelectualismo e o misticismo.

² Cook, Teresa. *El feminismo en la novela de la Condesa de Pardo Bazán*. Diputación da Coruña, 1976, páx. 103.

³ Vid. Clémessy-Legal, Nelly. *Ideario de E.P.B.: sus ideas estáticas. Sus preocupaciones políticas y sociales*.

MISOXINIA E FEMINISMO

Según a doutrina da "igreja" galeguista, Galiza é terra de mulleres fortes e de homes tan sensibeis que cáseque son "femininos". Disque todo iso vennos dun lexendario matriarcado que ninguén explica (¿dos tempos da Atlántida, tal vez?). O caso é que este mítico "matriarcado" vale para disculpar a misoxinia alporizada dos sacerdotes da galeguidade, e tamén para xustificar de camiño a existencia de tanta feminista como este país se encabezurra en xerar.

Eu non sei se haberá ou non o tal sedimento matriarcal. O que parece haber son semellanzas arrepiantes entre a estrutura da familia galega e as de outros países celtas, como tal a Bretaña francesa. Lendo algúns dos derradeiros estudos feitos na Franza sobre a familia bretona, créíase que estaban falando da Galiza. Desde logo o que resalta é a misoxinia especial deste machismo que poderíamos chamar *celta*, de características pre-primitivas e pre-eróticas. Mais este é tema para tratar con máis vagar e que agora samente quería suxerir. Por certo que Emilia Pardo Bazán ve algo disto cando, falando de Pondal, di o seguinte:

(...) Otra nota característica, que revela que en Pondal no ha penetrado todavía el espíritu de la sociedad cristiana, es su manera de comprender y expresar la pasión amorosa. En ese terreno he visto pocos poetas tan primitivos (...) es el instinto del

hombre no educado aún por diecinueve siglos de Evangelio, que se desespera de amor como de hambre, y se apodera de la felicidad cual de una presa la alimaña montés...

E máis adiante califica este sentimento de *prehistórico*; non de pagano, calificativo que ten doces connotacións e que até podería entenderse como un requebro, senón de rude e desafalado, anterior ao erotismo. A misoxinia do galego ten moito de incultura e rudeza. E nos galeguistas e nacionalistas ven á tona máis aínda, porque se cultiva entre eles como unha das gracias do home galego baril.

Esta misoxinia do galego vese moi ben na reacción de fonda antipatía e rexeitamento instintivo que, xeración tras xeración, provocan tres grandes escritoras galegas: Rosalía, Emilia Pardo Bazán e Concepción Arenal. A nosa igrexa non quer deusas nen sacerdotisas. ¡E abofé que teñen má sorte!; xeración tras xeración tamén, seguen xurdindo máis e máis mulleres feministas que escriben xeralmente cousas máis interesantes que eles, aínda que non cheguen nunca aos bispados nen a esa curia sacerdotal que é a Academia Galega. Rosalía non lles agrada por feminina e chorona; Emilia Pardo Bazán, por arrichada, masculina e sabichona; Concepción Arenal, por meterse a moralizar en lugar de lles aplaudir as falcatruadas. E sempre, sempre,

<p>como quen non quer a cousa, e con moito disimulo, a conxura secreta de substituír as deusas, literatas, pensadoras e grandes figuras femininas de Galiza, por deuses, Mestres e Gurús. A Rosalía puxérona nun altar e fixéronlle como fixeron as igrexas cristianas coa Virxe María: darlle homenaxe de palabra e convertila nunha papona cuxo maior mérito é a "paciencia", a "dozura" e a "humildade" e, naturalmente, o servizo ao home e máis aos fillos. A Emilia non se lle perdoa que escribera en castelán: ¡que pecado! Mais se un país quer ter escritores en lingua propia, o menos que pode facer é cultivar en serio esa lingua e falala, e non deixar que se convirta en lingua morta ou en contraseña dos eleixidos. E, coma sempre, o que era pecado nunha muller non o era nun varón, porque non se rexeitou a Murguía, que case non escribía en galego, nen, en tempos máis recentes, a outros escritores cuxa obra está enteira en castelán e que nen siquer son galeguistas como era Murguía (nen cavilaban no problema, como cavilou Emilia Pardo Bazán). A lei é diferente según se aplique a homes ou a mulleres; se son varóns, hainos que "incorporar", como ao fillo pródigo; se son mulleres, hainas que expulsar.</p> <p>Eu vexo a Emilia Pardo Bazán como unha muller moi galega, loitadora e destemida, unha escritora de inmenso talento (aínda que non un xenio, como coido que</p>	<p>é Rosalía) e dunha cultura tamén inmensa (¿e sei que habería cultura no noso país antes de chegaren os nosos Kultos?). Para min, un encontro con ela é como un encontro co mar e o vento coruñés, crúo, arrufado, retrucón e encoraxante.</p> <p>Non pode ser casualidade que Galiza dea tantas feministas. Non é que todo país fortemente machista as enxendre automaticamente, mais onde hai tantas e tan boas como na Galiza é sempre porque no país que as dá hai unha misoxinia e un desprezo pola muller que están fóra do normal e que teñen características especialmente feridas e abafantes.</p> <p>Cómpre non esquecer que ser feminista, nos tempos das nosas Grandes, era moito máis duro do que pode ser agora (que xa é abondo) e que esas mulleres foron as que esbrozaron o camiño. Se o feminismo daquela pode parecer un chisco simple e até inxenuo é porque elas eran como o preso que só pide ver a luz do sol, ou como o fumento que só quer un anaco de pan. Liberdade e igualdade eran, para as mulleres daqueles tempos, como a luz para o preso e o pan para fumento. O feminismo de hoxe é se cadra menos duro, aínda que máis complicado, porque ten que dicir onde está a verdadeira igualdade e onde está a liberdade nun mundo no que eses valores están case sempre trastocados e manexados por comenenciudos. Mais eu vexo nestas feministas de</p>	<p>outrora, en Emilia Pardo Bazán, por exemplo, unha coraxe, unha sinceridade e unha paixón polos dereitos humanos que querría ver no feminismo dos nosos tempos.</p>
--	--	---

ASPECTOS FEMINISTAS DO PENSAMENTO DA PARDO BAZÁN

O analizármolo nos aspectos do feminismo da Condessa de Pardo Bazán cómpre ter en conta dous elementos fundamentais da súa biografía, imprescindibles para entendérmolo seu pensamento: a pertencencia á clase nobre, e xa que logo, á clase dominante, e a etapa histórica que coincide coa súa vida.

Dona Emilia como membro da nobreza, participaba da ideoloxía da clase que tiña o poder político e social e que establecía a escala de valores a seguir. Valores polos que se consideraba natural a existencia das clases sociais e onde as leis patriarcais eran os reguladores dos cánones sexistas da sociedade. A pesar dos principios de liberdade e xusticia, recibidos a través dun pai liberal, para a Pardo Bazán os modelos sexistas eran plenamente válidos, e polo tanto, seguía dando preferencia ó modelo masculino, estimando os seus valores e despreciando os femininos. O principio sexista de que o masculino é superior foi sempre guía nas súas demandas feministas. De aí, que ela, que puido compartir cos homes moitas das súas actividades, mantívase como preocupación social prioritaria acadar para a muller as mesmas oportunidades de formación cós homes.

Por outra parte, tamén é importante ter en conta os anos en que viviu a Condessa (1852-1921), para situar-lo seu pensamento na etapa histórica en que discurriu a súa actividade. A segunda parte do século XIX e comezos do XX é unha

etapa de múltiples cambios sociais, nos que ten lugar o paso da sociedade decimonónica e conservadora a unha sociedade moderna, máis liberal; unha época de inestabilidade social en tódolos aspectos, na que convivían dúas concepcións diferentes sobre a organización da sociedade. Polo que se refire á muller, os cambios son tamén considerables. A partir da revolución de 1868, a preocupación social pola formación da muller e pola súa participación na política, vaise espallando entre a sociedade española, e, como unha conquista da propia revolución, permítese a asistencia da muller á universidade. A ideoloxía krausista incidiu de forma decisiva na difusión das ideas feministas. Concepción Arenal, trinta e dous anos maior que dona Emilia, foi colaboradora dos krausistas, e escribe e traballa na defensa da condición social da muller, aportando ideas e establecendo bases para levar a cabo a súa promoción social. Para esta penalista, como máis adiante para a Pardo Bazán, a desigualdade social entre home e muller era consecuencia da falta de formación desta, que lle impedía desenvolver-las facultades intelectuais¹.

Condicionada, pois, polas dificultades que as mulleres das clases acomodadas atopaban nas institucións sociais cando intentaban acceder ós centros de formación, A Pardo Bazán, seguindo a tradición das mulleres

ilustradas (Sofía Casanova, Juana de Vega, Concepción Arenal...) toma unha clara posición respecto á formación da muller:

"Apenas pueden los hombres formarse unha idea de lo difícil que es para la mujer adquirir cultura autodidacta y llenar los claros de su educación. Los varones desde que pueden andar y hablar concurren a las escuelas de instrucción primaria; luego al instituto, a la academia, a la universidad, sin darse punto de reposo, agrandando los estudios. Todas las ventajas y para la mujer obstáculos todos"².

Son significativos os comentarios que a Pardo Bazán fai sobre un congreso feminista celebrado en París, posiblemente a comezos de 1900, acerca da "Condición e dereitos da muller", ó que asiste por interese no tema a debater³. Indica que o congreso no que "tremoló la bandera liberal", vai en diferente dirección das súas ideas respecto ó feminismo. Parécelle un congreso moi politizado por principios socialistas, que ela non comparte e que lle parecen nefastos para a loita feminista:

"Ya hace años he protestado de que se identifique la causa de la mujer a ninguna causa política /.../ La imposición política es

funesta, y extravía hasta a los feministas resueltos"⁴.

Dá conta da controversia existente no congreso entre as partidarias de concede-lo voto á muller e as que están en contra, argumentando que as mulleres mantiñan unha ideoloxía conservadora, sen decantarse por ningunha das propostas, aínda que, a través dos comentarios paralelos, poidamos albisca-lo seu pensamento:

"En los elementos avanzados del congreso existía una corriente adversa a conceder a la mujer derechos políticos, fundándose en que la mujer es un elemento conservador, y su votación sería favorable a los reaccionarios. El color político de que han teñido este congreso no tiene ni la excusa de ser una habilidad estratégica motivada por una alianza, pues las mismas iniciadoras y promotoras del congreso reconocen que los socialistas no les han hecho, hasta el presente, maldito caso"⁵.

A Pardo Bazán describe tamén o ambiente do congreso, o tipo de mulleres que asisten e os traxes que levan. A maioría das mulleres alí reunidas pertencen ó que ela chama "la mesocracia modesta", con escasa asistencia de escritoras, ó que comenta:

"Uno de los muchos errores en que incurrimos es creer que esto del femi-

(Foto Virginia Barros)

nismo es cosa de literarios. Entre los más destacados de Francia, varios son opuestos resueltamente al feminismo, algunos lo profesan muy mitigado"⁶.

É un comentario cheo de decepción ó darse conta de que o feminismo, que ela atribuía á inqueda das mentes ilustradas, está impulsado por "mulleres capaces de escribir e falar en público, máis ben ca escritoras", pero a súa sinceridade abríga a recoñecer que se debateron as cuestións con acerto e seriedade:

"Se discutió yendo al grano y prescindiendo de alardes de elocuencia; se plantearon las cuestiones del modo más directo y breve, y no se riñeron batallas campales, porque la oposición era muda y el espíritu dominante muy acorde. No fue preciso romper la campanilla. No hubo tumulto. No hubo exhibiciones personales exageradas. El mismo entusiasmo del proselitismo anduvo discreto. Desde este punto de vista el congreso de las mujeres bien podía servir de modelo a los Parlamentos masculinos"⁷.

Enumera os temas que se abordaron no congreso, numerosos ó seu ver, para rematar afirmando que "todo se resolvió en el sentido más radical, pidiendo mucho para conseguir lo que puedan".

ELEMENTOS FEMINISTAS NA OBRA DA PARDO BAZÁN

En maior ou menor grao, a preocupación pola muller aparece en tódalas actividades intelectuais da Condesa: nas obras de creación, no labor de promoción cultural e na súa actividade xornalística. A través destas tres actividades pódese analizar-lo pensamento da escritora destacando os aspectos feministas e antifeministas dos textos.

A análise das novelas da Pardo Bazán desde a perspectiva feminista está feita noutros traballos desta revista, e foi xa estudado por Teresa A. Cook⁸, quen chega á conclusión de que: "un denominador común de la obra pardobaciana es el feminismo; es la condena del puesto inferior al que la mujer de la época estaba relegada. La novelista denuncia por medio de las vidas, con frecuencia insatisfechas, frustradas de las heroínas que pueblan sus novelas"⁹.

O labor de promoción cultural a través da Biblioteca de la mujer foi a actividade feminista máis social e directa da Pardo Bazán, a través da cal daba a coñecer en castelán obras sobre a situación social da muller de gran difusión en Europa, como *La esclavitud femenina* de John Stuard Mill, ou *La mujer ante el socialismo* de Augusto Bebel, ámbalas dúas moi comentadas polas feministas teóricas de comezos do século XX. Pero o escaso número de lectoras desta clase de libros e a falta de apoio

social acabou defraudando á Condesa no seu labor, tal como indica no limiar dun libro de receitas publicado pola Biblioteca de la Mujer en 1913¹⁰.

"Tiempo ha fundé esta Biblioteca de la mujer aspirando a reunir en ella lo más saliente de lo que en Europa aparecía, sobre cuestiones tan de actualidad como el feminismo. Suponía yo que en España pudiera quizá interesar este problema, cuando menos a una ilustrada minoría. No tardé en darme cuenta de que no era así. La Biblioteca tuvo que interrumpirse en el noveno tomo, apesar de mis esfuerzos por prestarle variedad, mezclando en ella obras de historia y devoción. Encariñada, sin embargo con la idea, siempre esperaba el día en que la Biblioteca continuase; sólo que aleccionada por la práctica, y como en los años transcurridos no se hubiesen presentado sino aislados y epidémicos indicios de que el problema feminista, que tanto se debate y profundiza en el extranjero, fijase la atención aquí, decidí volver a la senda trillada, y puesto que la opinión sigue relegando a la mujer a las tareas caseras, me propuse enriquecer la sección de Economía Doméstica con varias obras

que puedan ser útiles, contribuyendo a que la casa esté bien arreglada y regida”.

Pero nin as súas actividades editoras, nin as ideas que sobre aspectos da muller van aparecendo na súa obra de creación, explicitan o seu pensamento sobre a condición feminina. A doutrina feminista da Pardo Bazán desenvólvese, fundamentalmente, nas conferencias, prólogos que inclúe nos libros da súa Biblioteca e nos artigos, publicados fundamentalmente, en tres revistas: *La Ilustración Artística* (1830), *La España Moderna*, dirixida por Lázaro Galiano e *Nuevo Teatro Crítico* (1891-1893), dirixida e escrita na súa totalidade pola propia Emilia Pardo Bazán. Dos artigos nos que aborda o tema da condición social da muller, os máis significativos do pensamento feminista da Pardo Bazán parécenme os recollidos baixo o título “La mujer española”, publicados en Londres¹¹ e posteriormente en *La España Moderna*.

As propostas feministas da Pardo Bazán aparecen a través da crítica que fai a certos aspectos do comportamento social. Nos seus textos non atopamos un pensamento sistemático e organizado sobre a condición feminina, aínda que podemos destacar tres aspectos fundamentais: a desigualdade de dereitos sociais entre os dous

sexos, a dobre moralidade establecida para o home e para a muller e a incultura na que se mantén a muller española, causa fundamental da condición social que padece.

Pero a idea de muller na Pardo Bazán, tal como xa indicamos ó comezo, está moi condicionada pola súa pertencencia á nobreza; en realidade, cando fala de desigualdade, dereitos e mesmo incultura, está a facer referencia ás mulleres das clases acomodadas, que posúen un estatus económico que lles permitiría acceder a unha sólida formación cultural e a ostentar cargos na sociedade.

O primeiro dos aspectos salientables é a desigualdade existente entre os sexos, que para a Pardo Bazán é máis evidente na súa época que en séculos anteriores, posto que na época antiga o home carecía tamén de dereitos políticos, polo que estaban igualados na negación de dereitos:

“Más iguales entonces el varón y la hembra en sus funciones de ciudadanía, puesto que aquél no ejercía aún los derechos políticos que hoy le otorga el sistema parlamentario, negándolos por completo a la mujer, la sociedad no se dividía como ahora, en dos porciones políticas y nacionalmente heterogéneas”¹².

E, máis adiante, aínda insiste nesta idea tan contradictoria nunha persoa liberal, como ela:

“Repito que la distancia social entre los dos sexos es hoy mayor que era en la España antigua, porque el hombre ha ganado derechos y franquicias que la mujer no comparte”¹³.

O segundo aspecto destacado no pensamento da Pardo Bazán e a defensa dunha mesma moral social para xulga-los actos do home e da muller, criticando con dureza a hipócrita moral social, que aplica uns baremos amplos ós homes e outros máis estreitos á muller. Esta idea non era nova, xa fora espallada en España polos krausistas, especialmente por Gumersindo de Azcárate y por Concepción Arenal, pero neste aspecto a Pardo Bazán é máis incisiva e vehemente. Acusa ós homes de ter sometida á muller mediante a relixión, para ela a crencia e moral católicas fan de freo ós seus pensamentos e conducta, porque definen á muller como un ser menor, fronte á superioridade do home que non precisa freo nos seus instintos:

“Júzgase el varón un ser superior, autorizado para sacudir todo yugo, desacatar toda autoridad, y proceder con arreglo a la moral elástica que el mismo se forja; pero llevado de la tendencia despótica y celosa propia de las razas africanas, como no es factible ponerle a la mujer un vigilante negro de puño en cinto, le pone un custodio augusto: ¡Dios!

Dios es, pues, para la española, el guardián que defiende la pureza del tálamo; lo cual ofrece la ventaja de que, si el marido se distrae y solaza fuera, el guardián se convierte en consolador y en sano consejero, que tomando el alma herida en sus manos amorosas, le curará con bálsamo suave, apartándola del sendero de perdición¹⁴.

Acusa tamén ó Padre Coloma de quen fai unha biografía, de segui-lo criterio moral da sociedade para vulgar ós seus personaxes, "anatematizando con severidade implacable en la hembra, acciones que ríe y celebra en el varón", aplicando a cada un dos sexos un criterio oposto. E nunha conferencia sobre o feminismo de Concepción Arenal, o ano da morte desta, Pardo Bazán pon de manifesto a crítica da Penalista ó Dereito Civil español, que penaliza á muller coas mesmas penas có home, mentres lle nega o exercicio dos dereitos civís concedidos a este, por considerala un ser inferior e imperfecto, ó que a Pardo Bazán engade:

"Yo creo que si Concepción Arenal, al escribir este pasaje, recordase sus profundos estudios jurídicos, iría más allá, y estamparía que hay delitos y crímenes en que no sólo se impone idéntica sino mayor pena a la mujer, y en que la consideración del sexo, no sólo

no atenúa, sino que agrava la culpabilidad"¹⁵.

Estase a referir, claramente, ós delitos contra a moral. Moi firme neste aspecto a Condessa chega a defender na sociedade represora do XIX, as relacións sexuais fóra do matrimonio, tal como describe nalgunha das súas novelas. A súa actitude neste aspecto provocará unha aguda polémica co escritor José María de Pereda, despois da publicación de *La Montalvez* (1888), ó que acusa de poñer na mente dunha muller nobre ideas demasiado retrógradas.

O terceiro aspecto destacado no pensamento da Pardo Bazán é a defensa da formación cultural da muller ó mesmo nivel do home. Ó que responsabiliza da situación de incultura na que se mantén a muller española, animandoa a ser unha devota practicante da relixión, mentres el ten libre acceso a tódolos campos da cultura e renuncia ás prácticas relixiosas e litúrxicas fóra do fogar, actuando cunha dobre moral intra e extra-muros:

"...los defectos de la mujer española, dado su estado social, en gran parte deben achacarse al hombre, que es, por decirlo así, quien moldea y esculpe el alma femenina"¹⁶.

"De este dualismo en el criterio varonil nacen contrastes sumamente curiosos entre la vida privada y la pública de los personajes políticos españoles. Mientras

exteriormente alardean de innovadores y hasta demolidores, en su hogar doméstico levantan altares a la tradición, y se asocian a las prácticas de la familia"¹⁷.

O mesmo dualismo moral atópao a Pardo Bazán na diferente formación que se lle dá a cada un dos dous sexos, e que impide á muller ter acceso a círculos sociais e poder adquirir un pensamento propio, non moldeado polas concepcións masculinas:

"La poca educación estética y cívica de la mujer, lleva hoy un sentido opuesto a la masculina. La enseñanza del arte a la mujer adolece de torcido y falso idealismo: en la pintura y escultura proscribense para la mujer el modelo vivo y la anatomía de las formas estudiadas en el cadáver: en música apenas pasa del casero piano, en literatura se le ocultan, prohíben y expurgan los clásicos, y se la sentencia al libro azul, y libro rosa, y el libro crema; y de todas estas falsedades, mezquindades y miserias sale la mujer menguada y sin gusto, con el ideal estético no mayor que el de una avellana"¹⁸.

Moi preocupada polo aspecto da educación da muller española, a Pardo Bazán insiste en numerosas ocasións no tema, sobre o que elabora unha conferencia para o Congreso Pedagóxico, celebrado

en 1892 sobre "La educación del hombre y la de la mujer", na que afirma:

"La mujer se ahoga, presa en las estrechas mallas de una red moral, menuda, menuda. Debercitos: gustar, lucir en un salón. Instrucioncitas: música algo de baile, migajas de historia, nociones superficiales y truncadas. Devocioncilla: prácticas rutinarias, genuflexiones, rezos maquinales, todo enano, raquíptico, como los albaricóqueros chinos. Falta el soplo de lo ideal, la línea grandiosa, la majestad, la dignidad, el brío"¹⁹.

A MULLER NAS DISTINTAS CLASES SOCIAIS

O longo estudio sobre a muller española está dividido en catro artigos nos que fala sobre cada unha das clases sociais nos que se inserta a muller española: a aristocracia, a clase media e a clase baixa. E é aquí, ó meu ver, onde se manifestan máis as contradicións do seu feminismo, pois lonxe de buscar causas á problemática xeral da muller e facer análises obxectivas da situación desta, achaca responsabilidades, despreciando unha clase e valorando outra. Fai unha defensa afervoadada das aristócratas, empezando pola familia real, e sae ó paso das supostas críticas que "el pueblo de Madrid, la clase media y el forastero provinciano" fan da

frivolidade, da ostentación de riqueza e da falta de moralidade das mulleres da nobreza. A Pardo Bazán, que por unha parte achaca, acertadamente, a estas críticas o fondo sexismo que as move, xa que personifican na muller nobre moitos dos defectos da clase, déixase levar por sentimentos personais e cae en ataques indignos dunha muller do seu nivel intelectual, atribuíndo as críticas á nobreza á envexa que o pobo ten da súa riqueza e felicidade:

"El pueblo de Madrid / .../; la clase media o el forastero provinciano /.../; que oye resonar ciertos nombres con la insolencia de la belleza, la riqueza, y la dicha, al sentir diariamente el aguijón de la envidia y el escocimiento del amor propio, se inclina a creer y repetir que los señores del gran mundo son todos una especie de Cleopatras o Julias /.../. He observado —y no me parece muy trillada esta observación— que el auditorio, coro o "galerie" que siempre tienen las clases elevadas, la muchedumbre que observa y glosa sus menores actos, no mira en esas clases más que a un sexo: el femenino. En la mujer personifica los vicios y virtudes de la clase"²⁰.

A única tacha que a Pardo Bazán lle pon as mulleres desta clase é a escasa formación que reciben "floja y muy

extranjerizante"; as señoritas nobres non len novelas españolas por consideralas ordinarias, non se interesan máis ca polas noveliñas rosas francesas, "género azucarado, servido en caja de raso". Pola contra, a muller da "clase media ou burguesía", que aparece no artigo da Pardo Bazán con límites moi amplos e pouco precisos, está considerada cunha boa dose de desprecio. Fai unha definición moi tendenciosa desta clase de muller, "a muller que non viste como o pobo, que paga un criado ou criada que a sirva, e posúe unha salíña onde recibir a quen a visite...", engadindo "el menor cargo oficial en la familia, el pretexto más leve, basta a la mujer española para ingresar en el número de las "señoras" o "señoritas", y salir de las filas del "pueblo" propiamente dicho"²¹. Crítica a ansia das mulleres da clase media por demostra-la súa boa nacemento e por buscar un home que as manteña nun posto de certo estatus. A muller desta clase, sostén foxe do traballo como medio de gaña-la vida, aspecto que para a Pardo Bazán a distingue da muller do pobo, que traballa desde pequena:

"La mujer del pueblo será unha personalidad ordinaria, pero es mucho más persona que la burguesa"²².

O retrato da muller burguesa e moi negativo, é un ser inculto, vasto, cursi, ambicioso, e sempre intentando imita-las modas e comportamentos da aristócrata. Mesmo cando se trata de

moralidade as burguesas teñen un comportamento máis liberal e desinhibido cás aristócratas, o que, curiosamente, é criticable para unha persoa como a Pardo Bazán, tan libre de prexuícios sociais. O único que salva a esta clase de mulleres é a súa insolvencia, que as libera de culpa porque son produto das ideas e concepción do home:

"Al expresarme así, tengo que insistir una vez más que señalo tendencias generales, y no casos particulares, y que fijándome en estos sería fácil desmentirme. Y tengo que recordar (porque no conviene perderlo nunca de vista) que la mujer es tal como la hace y quiere el hombre"²³.

No artigo adicado á muller do pobo, fai unha descrición entre etnográfica e folclórica sobre a muller das diferentes rexións de España e fala con tanto entusiasmo dos valores da muller desta clase como o facía Fernán Caballero anos antes:

"Mejor que ninguna clase, conserva el pueblo de España carácter nacional y el fondo de ideas y sentimientos consagrados por el óleo de la tradición"²⁴.

Así o ve tamén Leda Schiavo, que di: "Lo que dice de la mujer de pueblo es menos interesante, ya que la ve a través del lente del pintoresquismo costumbrista. La retrata con simpatía y

Escritorio da autora (Foto Virginia Barros)

benevolencia, y la hace depositaria de ciertas virtudes prototípicas"²⁵.

CONCLUSIONES

A Condesa de Pardo Bazán a pesar das extensas posibilidades económicas, culturais e sociais que lle permitiron ler en cinco idiomas, viaxar por todo o mundo e ter un comportamento liberal ante a sociedade, defenden un feminismo demasiado parcial. Contemplados os problemas da muller a través da propia problemática individual, e obrigada a defende-los ideais de clase, a súa preocupación fundamental dirixiuna á promoción cultural da muller. Pero, ademais, sometida ós condicionamentos da clase dominante, a súa posición feminista aparece con claras contradicións. Así o recoñece Leda Schiavo, a recopiladora dos textos feministas da Pardo Bazán, que di "si por un lado fue muy audaz en la defensa de los derechos de la mujer, tomando posiciones que ella misma califica de radicales, por otro lado su ideario político y social estaba lejos de compartir ese radicalismo, de manera que su feminismo no se inserta en la problemática más amplia, social y política, de la que sin embargo depende, por fuerza, toda reivindicación del status femenino"²⁶. En termos semellantes tamén se manifestan outros estudiosos do pensamento pardobaciano, como Ronald Hilton²⁷ ou García Barragán²⁸ para quen o feminismo de dona Emilia é totalmente ortodoxo xa que non

proclamou a liberdade sexual da muller nin falou da posibilidade de disolución do matrimonio. O seu feminismo reduciuse a reclamar un nivel de instrucción máis elevado para a muller, pero con todo non hai dúbida que a preocupación pola condición da muller foi constante ó longo da súa vida, tal como ela manifestou²⁹, aínda que a súa aguda intelixencia non soubese supera-la visión individual do problema da muller, levando a cabo unha análise da situación real desta e da condición social que soportou ó longo da historia, unha historia que debe ser observada non soamente como resultado do funcionamento individual senón tamén do comportamento social e biolóxico.

NOTAS:

¹ Concepción Arenal escribe varias obras sobre a situación social da muller: *La mujer del porvenir* (1861), *La mujer de su casa* (1892). En 1884 publícase *The Woman question in Europa*, New York, Putman'sons. Nesta obra o estudo sobre a muller española foi escrito por C. Arenal (reproducido en BILE, vol. XIX, 1895). No tratado *Memoria sobre la igualdad*, tomo XVII das *Obras Completas*, Madrid, 1898, adica o capítulo III da segunda parte da obra a falar da "Desigualdade entre home e muller", pp. 143-165.

² Elvira Martín, *Tres mujeres gallegas del siglo XIX*, Editorial Aedos, Barcelona, 1962, p. 186.

³ "Alguien habló de delegados españoles; pero sospecho que de los congresistas yo fui el único español, y no me habla delegado nadie, sino mi propia curiosidad e interés por las cuestiones

agitadas en el congreso. ¿A quien se le iba ocurrir en España enviar un delegado al congreso feminista? Ni al mismísimo Diablo, ni al Gobierno, ni a las sociedades, ni a los Cuerpos Docentes, ni... Cuando digo que a nadie ¡Vamos! Si lo sabré", *"Mujeres"*, *Obras Completas, Cuarenta días en la exposición*, Compañía Iberoamericana de publicaciones, S. A., Madrid (sen data), p. 150.

⁴ Idem, p. 151.

⁵ Idem, p. 151.

⁶ Idem, p. 152.

⁷ Artigo cit., p. 153.

⁸ Teresa A. Cook, *El feminismo en la novela de la Condesa de Pardo Bazán*, Diputación Provincial da Coruña, 1976.

⁹ Teresa A. Cook, "Emilia Pardo Bazán y la educación como elemento primordial en la liberación de la mujer", *Hispania*, 60, May 1961, pp. 259-165.

¹⁰ E. Pardo Bazán, *La cocina española antigua*, Biblioteca de la Mujer, Madrid, 1913.

¹¹ "The Women of Spain", *Fortnightly Review*, 45, London 1889. Estes artigos apareceron en *La España Moderna*, en catro números da publicación entre maio e agosto de 1890. O libro *La mujer española y otros artículos feministas*, elaborado por Leda Schiavo e publicado pola Editora Nacional en 1976 recolle estes artigos así como a maior parte dos estudos da Pardo Bazán sobre o tema da muller. A continuación faremos referencia a esta obra en *La mujer española*.

¹² *La mujer española*, p. 31.

¹³ Idem, p. 33.

¹⁴ Idem, p. 34.

¹⁵ Idem, p. 180.

¹⁶ Idem, p. 26.

¹⁷ Idem, p. 35.

¹⁸ Idem, pp. 90-91.

¹⁹ "La educación del hombre y la mujer", *La mujer española*, p. 94.

²⁰ *La mujer española*, p. 39.

²¹ Idem, p. 48.

22 Idem, p. 50.

23 Idem, p. 52.

24 Idem, pp. 59-60.

25 Prólogo ó libro *La mujer española*, p. 19.

26 Idem, p. 23.

27 "Emilia Pardo Bazán et le mouvement féministe en Espagne", *Bulletin Hispanique*, 54, 1952.

28 M Guadalupe García Barragán, "Emilia Pardo Bazán. Algo más en torno a su naturalismo y a su feminismo", *Cuadernos Americanos*, 222, 1979, pp. 187-196.

29 "La llamada cuestión de la mujer es acaso la más seria entre las que hoy se agitan", "Una opinión sobre la mujer", *Nuevo Teatro Crítico*, 15, año II, marzo 1892, pp. 71-84.

Parte da biblioteca de D. Emilia
(Foto Virginia Barros)

PARDO BAZÁN: FEMINISMO, ESPÍRITO DE CLASE, MORALISMO

Non é fácil reducir ao espazo dun artigo as características do pensamento sobre a muller dunha escritora, xornalista e muller de mundo como dona Emilia Pardo Bazán. Non é difícil, en troques, rastrear ao longo de toda a súa obra e máis da súa traxectoria de muller pública dados de abondo que autoricen a nosa tese, a saber: é Pardo Bazán caso paradigmático da contradición que supón encaixar un pensamento e actitude pretensamente feministas no recipiente dunha ideoloxía conservadora, católica e fondamente clasista como a que autora exhibe na súa vida pública e na súa ampla obra literaria. Contradición apuntada por Leda Schiavo, estudiosa da súa obra, cando sinala a "limitación del "feminismo" (aspas suas) de la autora: si por un lado fue muy audaz en la defensa de los derechos de la mujer, tomando posiciones que ella misma califica de *radicales*, por otro lado su ideario político y social estaba lejos de compartir ese radicalismo, de manera que su feminismo no se inserta en la problemática más amplia, social y política, de la que sin embargo depende, por fuerza, toda reivindicación del *status* femenino"¹.

A tal punto esta disociación marca a súa obra literaria que se nos revela como un dos seus trazos máis definidos e, paradoxicamente, menos estudados pola crítica pardobaciana², mesmo que apareza apuntado moitas veces. Imos, pois,

ver de examiná-la en varios aspectos de obras significativas e nas súas valoracións a respecto doutras realidades que lle son tanxenciais.

Comecemos por unha novela de 1889, *Insolación*, de inspiración autobiográfica, onde a autora exculpa literariamente a súa "infidelidade" a Galdós (relación con Lázaro Galdiano). O asunto central será a "caída" no pecado sexual de Asís Taboada, galega de 32 anos, marquesa viúva de Andrade, residente en Madrid, cunha filla. A narración comeza co relato dos efectos da primeira infracción. É o exame de conciencia despois do pecado. A confesión relixiosa aparece claramente aludida, aínda que non se chegase a realizar e, tamén, o propósito da emenda. Do capítulo I, en terceira persoa, pasamos aos II-VIII (confesión) en primeira persoa; no IX, e até o final —epílogo incluído—, a novelista retoma o fio da historia. Ambigüidade perfectamente conseguida, que lle dará pé para introducir cantas apostilas morais e valoracións persoais lle apeteza, valoracións que dona Emilia nunca recata nesas "libros de memorias y exámenes de conciencia de la Humanidad, que se llaman novelas"³. A novelista, deixando claro que "aun siendo el caso tan desatinado y enorme, aun constituyendo una atrevida infracción de todo lo que no puede ni debe infringirse" (O.C., p. 473), vai, porén, contar-no-lo, para que os lectores comprobemos até que

ponto a forza da natureza (en forma de tórrido sol no San Isidro de Madrid), unida —todo hai que dicé-lo— ao “duende” dun encantador andaluz, Diego Pacheco, pode perturbar a moral intachábel dunha señora como Asís Taboada e facé-la cometer “las mismas atrocidades que cualquiera hija del barrio de Triana o del Lavapiés” (O.C., p. 419). Con efecto, a novelista dispon-nos para que admitamos benevolmente o “resbalón” da señora debido aos efectos perniciosos de “aquel sol, aquel barullo, aquella atmósfera popular” que acompañan á parella, nun ambiente de festa onde se encontran “subvertidas las nociones de la corrección y de la jerarquía social” e onde é moi fácil, portanto, derramar “la valla de reserva que trabajosamente levantamos las señoras un día y otro contra peligrosas osadías”. Cometido o pecado, sobre o que a autora se distáncia moralmente con claridade (“Doloroso es tener que reconocer y consignar ciertas cosas; sin embargo, la sinceridad obliga a no eliminarlas de la narración. Queda, eso sí, el recurso de presentarlas en forma indirecta, procurando con maña que no lastimen tanto como si aparecisen de frente, insolentonas y descaradas, metiéndose por los ojos. Así, la implícita desaprobación del novelista se disfraza de habilidad” (O.C., p. 445), o conflito está servido: a marquesa de Andrade oscilará entre a atracción crecente por Pacheco e

o tempero moral relixioso conducente a domeá-la. En pleno debate interior, a novelista despraza habilmente a un personaxe masculino, o liberal don Gabriel Pardo —considerado pola novelista un “nihilista moral”— os seus puntos de vista sobre a excesiva severidade aplicada á conduta sexual feminina: denuncia da dobre moral, magnificación da virxitude ou da honra na muller, importancia do amor espiritual. Na práctica, Pardo —unha vez inteirado dos amores da súa paisana e amiga— vai reaxir coa mesma simpleza machista de calquer varón tradicional —outra das recorréncias da autora. Afinal, o asunto resolve-se, porque se nos anúncia “happy end” e, xa que logo, conflito resolvido: matrimonio previsto entre Asís e Pacheco e legalización, por tanto, da situación anómala. A “infracción” fica así convenientemente subsumida na santa lei do matrimonio.

Particularmente interesantes para analisarmos a perfeita ensamblaxe de clasismo e moral, ao servizo dunha nada feminista visión da muller traballadora no seu rango inferior —a criada de servir, a rapaza labrega galega respectivamente—, resultan dúas novelas breves publicadas con bastante distancia cronolóxica (*Morriña*, 1889; *Bucólica*, 1918), mais idénticas no seu espírito e desenlace. Ambas as dúas trasladan-nos unha experiencia iniciática de dous xóvenes, onde dúas rapacas —galegas— serán o

instrumento natural e afectivo da conversión en adultos dos tais mozos. Vaíamos coa primeira. Ambientada en Madrid, encontramos-nos a unha viúva galega, a señora de Pardiñas, e o seu fillo adolescente, Rogelio, vinte anos, estudante de Dereito e amorosamente cuidado e vixilado pola nai, que non descuida nen un instante a saúde enfermiza nen os estudos do seu fillo, para a cal os seus contactos coa Xudicatura (é viúva de maxistrado) axudarán. O rapaz é encantador: bon fillo, cariñoso, bromista coas criadas, atento coas visitas, e tan inxénuo que, tocando-lle acompañar pola rua casualmente á que logo será criada da súa casa, "se colocó a su izquierda, como haría con una dama", aínda que logo se dá conta da "chacota" que lle armarian "sus compañeros si acertaban a encontrarle acompañando tan cortés a una individua de pañuelo a la cabeza y saya lisa de marino" (O.C., p. 485). A nai vixila para que a súa natureza feble se robusteza, para que se faga home en condicións e soña con que o veraneo na terra galega lle dará a fortaleza que lle falta. Entra a servir na casa unha rapaza galega, Esclavitud (dona Emilia non é precisamente críptica no simbolismo dos nomes dos seus personaxes), enferma de morriña na súa casa anterior, a pesar do bon trato recibido e que, compasivamente, será acollida pola viúva de Pardiñas. O drama da rapaza é completo, porque é filla

dun cura e arrasta o seu "estigma" con resignación tan "galega" e tan mansa que conmoven á señora; de por parte, é a imaxe da perfecta criada: traballadora, discreta, doce, limpa, abnegada, boa enfermeira, atenta... e, ademais, ben feita. A listeza da señora logo adverte que a criada se lle revela o seu fillo como primeiro obxecto erótico de adolescente e, decatando-se do perigo, como muller decidida que é, apresta-se a contrarrestar axiña os efectos nocivos de tal paixón aínda en xerme. Apesar de non poder acusar á rapaza de nada (após labor de vixilancia detectivesca, para pillar "in fraganti" calquer inconveniencia), corta —antes de que se produzan, como boa nai avisada— as consecuencias de tal afección (infección, máis ben): "ni veinticuatro horas tardó la madre en arreglarle a su hijo una entrevista con la rival de Esclavitud" (O.C., p. 523).

¿E quen vai ser esta rival? Nada menos que unha "monada de jaca andaluza", "joven, leal, gallarda, animosa; un animal de esos que honran a la raza caballar española con la hermosura de su estampa y la generosidad de su carácter" (O.C., p. 523). A magnífica égua é bautizada ¿con que nome?... "Suriña", o apelativo cariñoso con que o rapaz chamaba á criada. A substitución é perfecta e a libido do rapaz xa ten adecuada sublimación, polo momento. A segunda parte da terapia —despachar, despedir a Esclavitud— ten o seu aquel de problemático, polos escrúpulos

morais da señora, que non quer magoar a rapaza, tan encariñada coa casa e os seus habitantes. Esclavitud será cedida a un baboso vello verde da tertulia da casa que debece por té-la ao seu servizo. A novelista en todo momento xustifica o desacougo da señora, que logo se calmará, así que lle entregue a Esclavitud a paga, unha propina e uns brincos de regalo. Ademais, os remorsos están de máis, cando está segura de que lle proporcionou "lo que más podía desear una muchacha de su clase" (O.C., p. 532). A rapaza verá así frustrada a súa viaxe á terra, prometida por nai e fillo, mais, ao cabo, cumpriu —e paga-se-lle— o seu papel: o traballo, o cariño, o cuidado da señora enferma no seu momento, a sumisión e, tamén..., a iniciación do cachorro. A galega doce, traballadora, atenta, formosa... non pode traspasar o limiar da idade adulta do rapaz que a lembrará —talvez— como esa veleidade tardoinfantil da que se pode ter lixeira saudade na vida de verdade: o seu futuro de avogado, a súa instalación social (esposa da súa clase incluída), a súa varonía consumada. A pobre (o de "pobre" é meu) Esclavitud fica na estación de tren, a despedir nai e fillo, que viaxan a Galiza, fiel até o último momento. O rebúmbio e alegría do andén da estación do Norte, chea de gozosos viaxeiros, grupo do que forman parte Rogelio e a súa nai, co pensamento posto xa nos "frescos valles gallegos, los castaños frondosos, el azul festón de las rías

orlando la tierra más bonita del mundo" (O.C., p. 533), contrasta fortemente co ánimo da rapaza, quen "estremeciéndose como si tuviese frío, retrocedió lentamente hacia la ciudad, bien resuelta a que el sol que se ponía en aquel instante no volviera a levantarse para ella nunca, nunca" (ibidem). "Dejemos a la infeliz —di-nos a autora—, porque al cabo no podríamos quitárselo de la cabeza". A única apostilla que lle merece á novelista o suicidio é o contraste de opinión co escéptico don Gabriel Pardo, que o atribuiría ao "sombrio humor de la raza céltica", cando, opina a escritora, mortes voluntárias hai-nas en todos os recantos do territorio español e das páxinas dos xornais. A novelista que, como vímos, prodiga valoracións cando quer, absten-se aquí —fóra deste xuízo de ciencia "positiva" estatística— de valorar tan dramático final: Esclavitud, fiel ao seu nome (a sua función é servir aos amos) morre sen revelar-se como personaxe. Non poden por menos que vir-se-nos á cabeza casos ben significativos da tradición literaria española onde, por grande que sexa a censura inquisitorial e por afectos que foren os seus autores aos dogmas intocábeis da ideoloxía e da moral dominantes (ou tivesen que aparentá-lo ao menos), "deixan falar" aos personaxes, dan-lles carta de humanidade literaria. Velaí está o caso de Areúsa ou o de Celestina na obra homónima:

"Por esto, madre, he querido más vivir en mi pequeña casa, *exenta y señora*, que no en sus ricos palacios sojuzgada y cativa" (Areúsa, IX acto; subliñado meu).

"¿Quién soy yo, Sempromio? ¿Quitáste de la putería? Calla tu lengua, no amengües mis canas. Que soy una vija cual Dios me hizo, no peor que todas. Vivo de mi oficio, como cada oficial del suyo, muy limpiamente. A quien no me quiere no lo busco. De mi casa me vienen a sacar, en mi casa me ruegan" (Celestina, XII acto).

ou de Marcela, no *Quijote*:

"Yo nací libre, y para poder vivir libre escogí la soledad de los campos" (*Quijote*, cap. XIV).

A segunda das novelas aludidas, *Bucólica*, é tamén unha novela iniciática. Nesta ocasión, todo o relato é en primeira persoa, na voz de Joaquín, que lle escribe varias cartas a Camilo, amigo seu en Madrid, desde o "destierro" galaico, onde a familia o enviara para robustecer-se (de novo, o paso pola natureza antes da instalación definitiva na civilización) e no limiar de se facer home definitivo (24 anos, coa carreira acabada, está a agardar o nomeamento de xuíz, pasaporte da instalación social definitiva). No campo galego hai, "of course", maravillosa paisaxe, produtos naturais riquísimos, cariño e

servilismo para o señorito recién chegado e... tamén, como non podía ser menos, a filla dos caseiros, Maripepa:

"Maripepiña es de mediana estatura, tiene el cutis asoleado, sembrado de pecas, rojo y greñudo cabello, las manos oscuras y curtidas, con uñas cuadradas y romas; el pie muy ancho y plano sin duda por la costumbre de no calzarse sino los días festivos y de pisar cantos y asperezas. Tú, que te mueres por un pie bonito encerrado en elegante bota, tendrías para reírte un mes con la ancha base de esta criatura. A fin de no desilusionarte por completo, añadiré que posee unos ojos verdes y azules, con pestañas muy cortas, espesas y rubias, que no por lo raros, ni por no contarse en el número de los clasificados oficialmente como bonitos, dejan de serlo. Por lo demás... ¡si vieses que semejantes en su colorido son la chica y la vaca! Rojas, morenas, las dos parecen hechas de tierra y teja molida" (O.C., p. 932).

Até aquí, a descrición epistolar que o mozo envía ao seu amigo en Madrid, non contrastada por nengunha outra visión da rapaza, que só existe para os lectores através dos ollos do protagonista (a función ancilar da muller, sempre

	<p>en función de, que doña Emilia tiña denunciado en ensaios e artigos; haberá que pensar da muller da "sociedad", non das que se parecen tanto ás vacas e á terra...).</p> <p>O mozo chega a resgatá-la das poutas e axexo sexual dun bruto de notário (con quen el alterna na aldea, en compañía do cura e doutro señorito) e compadecido da rapaza leva-a con el á casa. O uso sexual consuma-se, iso si, con "vergüenza, remordimientos, compasión, horror de mí mismo, abatimiento profundo" (O.C., p. 994). O rapaz, aínda non avezado nas cuestións de mundo, sente-se delincuente e toma a quixotesca decisión de reparar a falta cometida: casará coa rapaza. A tal fin, dispón preparativos epistolares coa familia, tendo o seu amigo como bon intermediário de semellante susto morganático. Mesmo se lle figura que anda un chisco namorado da rapaza, tan dócil, tan cariñosa "como un perro manso". Compra-lle zapatos e medias ("empiezo a civilizarla por los pies", confesa), comeza a ensinar-lle a ler e a escribir, coa dúbida constante de se a Maripepa chegará a ser "una mujer medio presentable" (O.C., p. 945). A chegada do Antroido e o seu desfile de máscaras propician a feliz resolución do conflito. Resulta que a rapaza tiña un mozo ("prometido", na novela), Manuel, que se cortara dous dedos para non facer o servizo militar e co que Maripepa casaría se tivesen diñeiro.</p>	<p>En sincronía perfeita, Joaquín desmascara os seus pesados embromantes de Antroido (o cura, o notário, etc.) e cai-lle a venda que tiña nos ollos: "Resultó —escribe— que estaba siendo un sandio; resultó que había caído en la más ridícula majadería; que juzgaba haber pisoteado una flor y no había hecho sino recoger de la carretera la flor pisoteada ya... ¡Y por qué pies, Dios mío! ¡Por qué inmundos y villanos pies!" (O.C., p. 949).</p> <p>A "sutileza" de que a rapaza teña relacións sexuais co seu mozo ou que as teña con el, mais non acceda a te-las co notário bruto non se comenta, por suposto. Dotado de sentimentos caritativos até o final, dá-lle, antes de partir para Madrid, diñeiro, o seu relóxo... Mágoa que rapaza tan cariñosa e servil non fose do universo da "educación", da "sociedad": sería a esposa perfecta. Ten, xa se ve, todas as cualidades convenientes ao papel servo da condición feminina; o seu único defeito —insalvável— é que é selvaxe. Son, ao cabo, inconvenientes da vida no campo, en contacto coa indomeada natureza, mulleres incluídas. Siléncio sobre o episodio. Siléncio tamén sobre Maripepa e o seu destino.</p> <p>Non estamos ante casos isolados na novelística da escritora. O mesmo clasismo que a fai sorprenden-se da perfeición duns broslados expostos nunha "Exposición de trabajos de la mujer</p>
--	---	--

española", organizada por unha "Junta de señoras" baixo a presidencia da Raiña: "No encantan menos las puntillas; *increíble parece que sean obra de aldeanas*"⁴ (subl. meu), ou que a leva, coa desenvoltura habitual, a describer a vestimenta dos componentes dun orfeón obreiro coruñés: "Casi todos vestían, *con la desmaña peculiar del obrero*, levitas negras y calzaban guantes blancos" (O.C., p. 919, subl. meu), ese mesmo clasismo, aliado á consideración global dos labregos e mariñeiros galegos como xente sen civilizar e sen ningún futuro, con todo o mau e o bon da natureza (moito máis do primeiro que do segundo), rozando a fronteira da animalidade ou instalados "de hoz y coz" nela, brilla en todo o seu esplendor na obra de temática galega propiamente dita da Condesa. Deixando fóra todo o que hai de caricatura lingüística, que daría para escribir un libro sobre o contra-galego, *Los pazos de Ulloa*, *La madre naturaleza* e *Cuentos de la tierra* proporcionan millenta exemplos desta perspectiva e, así, xa non nos estrañamos de ver chamada "¡Gran vaca!" á ama de cria, "una muchacona de color de tierra, un castillo de carne: el tipo clásico de la vaca humana" (lembre-se a descrición do protagonista de *Bucólica*, esta vez a cargo da mesma novelista) ou de que o neno do Marqués e de Sabel sexa comparado cun "piel roja", un "salvaje" que, "como suele suceder a las fieras domesticadas, contrajo

excesiva familiaridad y apego" coa sua protectora, Nucha, fidalga, por suposto. A perspectiva aludida da escritora é tan clara e elocuente que caisquer outras consideracións adicionais sobre a moral das mulleres populares galegas, nestas obras, non vai sorprenden-nos tampouco, de puro coerentes con estes presupostos que ela nunca agachou. Así, os "aldeanos non son blandos de corazón —sentencia—; al revés: suelen tenerlo tan duro y callado como las palmas de las manos"; a nai de Mínia, a protagonista de "Un destripador de antaño" (vid. o artigo de Francisco Rodríguez citado en²), morre "no arrebatada de pena, que en una aldeana será extraño género de muerte"; as aldeanas "no es común que guarden el mayor recato": a cousa comprende-se se se olla a "promiscuidad de las cabañas gallegas, donde irracionales y racionales, padres e hijos, yacen confundidos y mezclados"; a brutalidade, a sexualidade animal, a inxenuidade estúpida, a hipocresía e renartería... completan o cuadro (vid. "La mayorazga de Bouzas", "Cuesta abajo", "Las medias rojas", "La advertencia"...). Ora, na brutalidade tamén hai clases. Porque, se na fidalga de Bouzas que rebana a orella á moza costureira amante do seu home e corta desta maneira tan eficaz os devaneos deste, do que axiña terá o fillo desexado, o acto bárbaro se apresenta como necesidade de continuar a caste, nunha muller que no resto da sua vida (política

carlista incluída) actua como un home, ou no marqués de Ulloa de *Los pazos...*, a brutalidade constante que exhibe é froito do ambiente bárbaro no que vive, onde o "comen vivo" e lle chuchan as rendas, tais paliativos, tais explicacións non van existir nunca cando se trata de abordar a conduta, condicionamentos ou simples fenomenoloxía da psicoloxía dos aldeanos. Os dotes de magnífica observadora e cronista que é dona Emilia están aquí atulados, taponados por ese prexuízo de clase do que nunca abdica. Pardo Bazán solidariza-se —en palabras de Carlos F. Velasco— "co marqués de Ulloa e os seus demais personaxes aristocráticos. Despois de todo, estes, aínda que envilecidos, viciosos e zafios, son dignos representantes de "lo más granado de la sociedad", membros da nobreza de máis avoengo, cunha honorabilidade e lexitimidade como grupo social dirixente que se debe manter fóra de toda posible dúbida"⁵. Cunha pontualización, engadiríamos, e é que se dona Emilia nunca dubida do papel reitor que á aristocracia lle corresponde no goberno político e no control social e económico, difícil ou imposíbel ve na Galiza, cremos, o cumprimento de tal función, visto o nivel de degradación e barbárie a que os seus comportamentos aquí chegaran. quen con bárbaros se trata, bárbaro se volve... sería a moralexa. Mais o que fica fóra da análise, coerentemente con esta

posición, é o porqué da existencia do cacique, do mordomo brutal, de tantos Primitivos como existen nas súas novelas. A Condessa, que tantas veces acada o estilo perfecto do narrador de novelas policíacas, deixa sen responder —mellor dito, non plantexa— a interrogante clave do xénero: ¿a quen beneficia o crime? O crime, a ignorancia, a brutalidade, a superstición...

É por isto polo que o limitado idealismo que a autora defende no terreo artístico (ou, por mellor dicir, realismo atemperado pola moral) —"el toque está en saber detenerse a tempo en las lindes del terreno vedado por la decencia artística" di en *La cuestión palpitante*— non lle impide nunca desmelenar-se no tocante ao escaparate de vicios, degradacións e barbáries varias que adornan aos membros das clases baixas. Para eles non hai benévolo manto de comprensión; non hai "deslices"; non hai necesidades impostas polas normas sociais; non hai, en fin, miséria e precariedade de abondo que expliquen tantos comportamentos e actitudes. Viu-no ben Murguía cando escribe:

"(...) ¿cree acaso la eximia que el rebaño labriego de su país está compuesto de una especie de animales racionales, cuyo destino se limita á labrar la tierra, pagar foros y rentas, oír misa los domingos y comulgar por Pascua florida? ¿Le

parece que en su corazón de madre, esposa y amante no guarda la campesina sentimientos puros y delicados, y que en su lenguaje rural, no sabe apreciarlos? ¿Las tiene quizás por personas incompletas, condenadas a perpétua infancia, sin palabra ni amor?"⁶.

Murguía, con efecto, pon o dedo na ferida cando sinala unha das constantes da escritora: a súa incapacidade para valorar como humano e, portanto, comprensíbel (e humanizábel literariamente) comportamentos que saen fóra do ámbito aristocrático ou burgués. No artigo, por exemplo, dedicado á muller galega, a autora realiza unha pormenorizada descrición dos trazos físicos da "gallega" típica, coa mestría que a caracteriza; pondera as súas virtudes para o traballo, o sacrificio pola familia, a prole sempre abundante, e informa-nos finalmente dos vistosos traxes que loce nas festas, os animados e coloristas bailes das romarías populares; remata lamentando que cada día que pasa "escasea máis este espectáculo". "Trajes, danzas, costumbres y recuerdo van desapareciendo como antigua pintura que amortiguan y borran los años. A la "muiñeira" sustituye el "agarradiño", grotesca parodia de la polca húngara y del vals germánico; a las sayas de grana y bayeta, el faldellín de estampado percal francés; al dengue, el mantón; a las trenzas, la "moña", tamaño como un rosquete de pan al

villanesco zapato de cuero, la charolada botita... y en breve será preciso internarse hasta el corazón de las más recónditas y fieras montañas para encontrar un tipo *olor, color y sabor genuinamente regional*" (O.C., p. 1.382, subl. meu): isto é, pola face agradábel, o que de representábel artisticamente teñen os elementos populares. Polo lado repulso xa o coñecemos. Lamento, enfin, da muller de mundo, burguesa-aristócrata, perante a desaparición do espectáculo colorista, pintoresco do "typical people" que é mágoa que desapareza polo seu papel de animado contraste co mundo civilizado. ¿Acaso non pertencía ao mesmo mundo rudo, bárbaro e primitivo condenado a desaparecer ante o empuxe de "civilización"? Contradición que a autora non resolve (como integrada por termos complementares) e que Vicente Risco sintetiza con grande exactitude cando, ao reseñar a aparición de *Cuentos de la tierra* sinalaba: "Hai n-iles cousas boas: "La Corpana", "Atavismos", "Siglo XIII", "La Deixada"; mais hai moitos dos que temos que dicir que non teñen chiste ningún... E que si a Condesa de Pardo-Bazán amaba á Terra galega, amábaa como *turista* e cecais tamén como *propietaria*"⁷ (subl. meu). Ponto de vista que comparte o sempre ponderado xuízo de Ricardo Carballo Calero cando sintetiza que Pardo Bazán é "verdadeiramente unha señora na sua postura cando visa a existencia campesina"⁸.

Mal pode casar este espírito da problemática feminina da maioría da poboación idem. O lamento xustificadísimo de dona Emilia de discriminación de "más de medio género humano" fica na sua visión gravemente condicionado pola propia limitación social e moral que ela impón ao seu pensamento.

Ainda que a intención deste traballo é pór de relevo unha liña de contradición que percorre toda a obra da Condesa, samente reflexada nuns cantos casos significativos, é forzoso facer mención, sequer breve, do complementar e coerente a este respecto que resulta o resto da sua produción novelístico-ensaística, da que escolmaremos tamén algunhas mostras significativas. É ben sintomático que, conforme ascende socialmente o espazo, o ámbito da novela, o problema da muller tamén apareza con máis respecto para as protagonistas femininas, mesmo que penetrado sempre da mesma cuña moralizante. Así, por exemplo, en *La dama joven* (1885), a autora fixa a sua atención na vida de duas irmás coruñesas, costureiras, Dolores e Concha. Ésta, de dezanove anos, axuda no traballo á sua irmá, doce anos máis vella, vítima de "amoríos breves, la seducción, la deshonra, el desengaño", de que derivan un fillo que lle morrera de fame e de miséria. Dolores aplica-se entón intensamente ao cuidado da sua irmá, con quen vai desempeñar o papel da nai que falta. O noivo dela,

honrado traballador. A irmá, fiscal moral, mira pola honra da rapaza, que xa bastante sufriu ela en carne propia a sua perda. O confesor é o seu guía espiritual. Un elemento novo nas suas vidas perturba a rutina cotidiana: Concha ten extraordinárias facultades para o teatro, postas de relevo en funcións de afeizoados nunha sociedade de Marineda e rapidamente captadas por un vello actor de prestíxio que ve na rapaza un verdadeiro talento para a escena. Pode ser a "dama joven" do teatro español. Alarma da irmá, celestineo do confesor (que chega a propor un encontro a soas dos noivos, para encarreirar a rapaza cara ou seu destino correcto), ciúmes e reacción machista do noivo, febeza da propia rapaza...: todo conduce á frustración da carreira incipiente ou, mellor dito, "non nata" de Concha. Aquí, dona Emilia *si* expón condicionamentos que atan gravemente o futuro da muller que pretende ter un oficio público. Mais non é menos certo que o desenlace tranquiliza tamén as conciencias dos acomodados lectores burgueses de dona Emilia. Non hai que temer: as fronteiras de clase non se rompen, nen sequer para un oficio, o de "cómica", permitido á muller e de carreiro moral máis ancho que o usado na "sociedad". ¿Realismo ou desenlace a medida do que os benpensantes estaban dispostos a admitir a respecto do futuro da muller traballadora?

Nunha novela anterior, tamén ambientada na Coruña, *La Tribuna*

	<p>(1882), a autora descende de novo ao mundo do traballo asalariado feminino (as cigarreiras da Fábrica de Tabacos), facendo a narración con estes tres fios: o ambiente laboral desta fábrica; a actividade política de Amparo, a protagonista; a historia da sedución e abandono de que é obxecto polo señorito Baltasar. A novela foi significada como unha "avanzada de las ideas feministas" pola triple reivindicación da muller: "la actividad laboral, la paridad con el hombre en el concepto de la honra y el activismo político"⁹. Máis de acordo estamos coa propia autora cando sinala, no prólogo á primeira edición que "<i>La Tribuna</i> es en el fondo un estudio de costumbres locales", aínda que a recoñece penetrada das expectativas que despertara a Revolución de 1868 e as esperanzas na instauración da República. Recoñecendo-lle intención <i>docente</i> e precavendo-se contra a posíbel acusación de pintar "al pueblo con crudeza naturalista"¹⁰, a autora alegra-se de que o povo que a ela lle tocou retratar (a diferenza do feito por Goncourt e Zola) afortunadamente aínda non acadou o grau de dexeneración do doutro lado dos Pirineos: "Puedo afirmar que la parte de pueblo que vi de cerca cuando tracé estos estudios me sorprendió gratamente con las cualidades y virtudes que, a manera de agrestes renuevos de inculta planta, brotaban de él ante mis ojos"¹¹, cualidades entre as que compre anotar a "religiosidad</p>	<p>sincera" que o adorna. Quer dicir: método entomolóxico; visión inteiramente desde fóra; aparente neutralidade —desmentida pola lente prévia que a analista aplica ao analizado—; "color local" através das deformacións lingüísticas e a descrición topográfica. A ferverza política da protagonista non deixa de estar conectada ao seu carácter de muller rachada, con ánsia de desclasamento e, ao final, chea de despeito por ser "sedotta e abbandonata". A novela resulta así, ao noso xuízo, das máis frouxas da autora, porque a conformación do personaxe central está connotado de abondo con ánsias de desclasamento e de raiba e fúria contra o seu sedutor como para esvaír ou, mesmo, caricaturizar o seu papel de tribuna. O explosivo berro con que termina a novela: "¡Viva la República Federal!", escrito e lido en 1882, non podía máis que suscitar sorrisos de satisfacción nos lectores de dona Emilia: afortunadamente, todo voltara ao seu cauce após a Restauración¹². De por parte, resulta ben curioso que a novela adoeza do mesmo defeito que en 1892 a autora lle apón a <i>Tristana</i>, de Galdós: a introdución da intriga amorosa que escurece ou desvía a loita pola independéncia como tema. Como a obra da novelista é dunha asombrosa unidade e coeréncia, non podemos pasar por alto o desenlace "verdadero" que a desgracia de Amparo terá, cando o seu fillo, en <i>Memorias de un solterón</i> (1896), tipógrafo e</p>
--	--	---

socialista para máis señas, conseguirá que Baltasar Sobrado, o vil sedutor, militar retirado xa, case coa sua nai, legalizando así a sua situación e a da nai solteira. De novo, o matrimonio como panacea e seguro porto moral para as infraccións ou veleidades de xuventude que os burgueses cometen.

É, porén, nesta novela, *Memorias...*, onde a autora explaia con máis claridade e contundencia as feridas do problema feminino-feminista e, tamén, as limitacións do seu pensamento. Feíta, a protagonista, é representante da nova muller, que quer estudar, exercer un oficio, gañar a vida, obrar moralmente como os homes... Os obstáculos son moitos, desde a cerrilidade do pai até a hostilidade social, pasando pola pasmoneria das irmás, mais hai un contraponto masculino que a comprende e admira, o arquitecto Mauro Pareja, co que, despois dunha primeira negativa, Feíta acabará contraindo matrimonio, rendida —declara— ante "el Deber y la Familia". Matrimonio entre iguais que a escritora defende, dando-lle á historia "un desenlace que nada tenía de revolucionario y, por lo tanto, nada que pudiera escandalizar", segundo opinión, coa que concordamos, de Nelly Clèmessy¹³. Con efecto: dona Emilia ten intelixencia sobrada para *diagnosticar* o problema feminino (ou parte del, ao menos), mais, chegado o momento da *solución*,

ela própria tasca o freo do motor que acendeu polas consecuencias *radicais* que podería comportar a ruptura, pola, en definitiva, substitución —*radical* tamén— de pezas económicas e sociais que implicaría un verdadeiro cámbio no status e na situación da muller. A Condesa, sempre pendente do leitor e de dosificar moi ben os seus "atrevimentos", non aposta por asegurar na ficción literaria nada que altere a cómoda orde de ideas burguesa, expresión conveniente da "civilizada" sociedade de clases en tránsito definitivo ao capitalismo. Outra cousa é que a cerrazón reinante nesa sociedade a que ela se dirixe sempre e á que pertece, o seu trogloditismo a respecto da muller, a sua estreiteza de miras, a sua falta de "modernidade" neste aspecto, mesmo no seu segmento liberal... acentuen o receio ou a hostilidade con que as suas moderadas propostas podían ser recibidas. Concordamos de novo con Nelly Clèmessy cando afirma que nada había de "inquietante en su programa y puede medirse el grado de tradicionalismo reaccionario de la sociedad española de la época por la indiferencia y la hostilidad con que fue acogido"¹⁴.

Programa feminista que repousa, fundamentalmente, nos seguintes puntos:

1. As mulleres están reducidas, por mor da educación que se lles impón, a eterno infantilismo; o seu desenvolvemento, así, castrado.

<p>2. Só unha educación completa e sólida pode liberá-las, portanto, de tal inferioridade.</p> <p>3. A muller inculta, estupidizada, histérica, superficial... é o fiel reflexo do modelo masculino que a criou.</p> <p>4. A muller é medida moralmente con diferente vara que o home. Castidade, pureza, recato... son valores claramente discriminatórios para o sexo feminino.</p> <p>5. O matrimónio é imperfecto se consolida esta función da muller. É institución válida e desexábel cunha muller non infantil.</p> <p>6. O catolicismo e os seus valores non son anti-femininos; moi polo contrario, beneficiosos para a condición da muller.</p> <p>7. A conquista de dereitos e liberdades para o home só fai afondar o abismo que o separa da muller, afincada á forza na pasividade e reclusión.</p> <p>8. Á muller non debe estar-lle vedado traballo ou actividade masculina nengunha.</p> <p>Este catálogo tan esquemático deixa por forza fóra moitas outras cuestións que a escritora tratou nos seus ensaios ou artigos sobre o tema. Cremos, porén, que os alicerces que o sosteñen descansan na educación como deficit fundamental da condición feminina e, tamén, nas aderencias morais anticuadas que incriminan e culpabilizan inxustamente á muller. É na necesidade de concretar a súa visión onde a Condesa amosta máis unha vez o seu espírito de</p>	<p>clase. Así, na análise que fai sobre a muller española, por capas sociais, na "aristocracia", na "clase media" e no "pueblo", defenderá (auto-defensa) "el buen nombre de las damas del gran mundo"; na clase média é a necesidade económica a que debe impulsar á muller ao traballo, mesmo a risco de apopular-se. É a clase máis deostada por dona Emilia, a representación viva do "quiero y no puedo". Non hai enerxía nen independencia. A muller do povo é a que conserva os trazos étnicos máis puros, nunha convivencia non sempre equilibrada de rasgos xenerosos e pícaros cos groseiros e bárbaros. Comparadas na súa grácia ao encanto dun neno, o problema reside na dificultade da súa educación: "Si esa mujer fuese educable... Pero si fuese educable (¡eterno problema!) ya no sería chula, ni tendría maldito el chiste"¹⁵. A obreira republicana é vista como unha muller devota e respeitosa cos monarcas. A análise feita pór "regiones españolas" abonda en ideas tóxicas e pintoresquistas. Salientemos unicamente, polo que nos atinxe de cerca, que as nosas antepasadas están pintadas como mulleres de "tierno corazón"; a política para elas non existe, son apaixonadas dos seus fillos "y en cuanto a insensibilidad amorosa, baste decir, como único dato, que es raro que una aldeana vaya al altar sin haber dado al mundo prole"¹⁶. Faltaría máis: unha cousa son os "deslices" das señoras de mundo en Madrid;</p>	<p>outra, moi distinta, a relaxación moral —amoralidade, máis ben— das paisanas galegas... É, así e todo, lúcida de abondo para recoñecer as inclemencias e a dureza da precária vida das mulleres do campo galego, emancipadas á forza pola necesidade. Non é cegueira o que ten dona Emilia. Son simplemente lentes mentais. Bifocais...</p> <p>Ainda que resulte un aspecto lateral na consideración da súa obra, non deixan de ser significativas —por sintomáticas da súa visión do mundo e da súa instalación social— as consideracións a respeito doutros escritores. Se Pondal, por exemplo é o bardo simpático que extrae da terra esgrévia de Bergantiños o zume da súa poesía e soña, como os poetas románticos nun mítico pasado, lonxe das febres políticas xuvenis que o atafegaran noutrora ("escarlatina del alma", chama-lles a escritora), Lamas Carvajal será o "poeta-hembra" en el buen sentido de la frase" (¿cal será o bon sentido da frase?), calificativo do que gostaba dona Emilia, que llo adicou tamén a Alphonse Daudet, a quen chamou "escritor femeníl". Lamas é o labrego posto a versificar, que nos traslada frases e xiros "calentitos de boca de los aldeanos", simil culinário sobre o que ironizaría anos máis tarde Blanco Amor. Máis grave, polo alcance real e simbólico que posuí, é o xuízo sobre Rosalía e a súa obra. A menos de dous meses de morta esta, o 2 de setembro de</p>
--	--	--

<p>1885, o "Liceo de Artesanos" da Coruña, presidido por don José Quiroga, esposo de Emilia, organiza unha velada para "honrar la memoria de Rosalía Castro" e, na realidade (lea-se o discurso pronunciado por ela; a lembranza do acto nos apontamentos autobiográficos; os comentários, enfin, de Murguía once anos despois...), organizada para a "puesta de largo" de Emilia como oradora a quen se encomenda o discurso presidencial, baixo a tutela de Emilio Castelar, en viaxe eleitoral por Galiza, como pontualiza Francisco Rodríguez¹⁷. O tal discurso é, con efecto, un monumento á intelixencia e á inxustiza. Á intelixencia polo que a Condesa expresa de rechazo a "lo que en el terreno político representa la literatura regional", xerme de separatismo e, portanto, inteiramente condenábel para quen pensa que "la patria, para los españoles todos, donde quieran que hayan nacido, desde la zona tropical al apartado Cabo Finisterre, es España, inviolable en su unidad, santa en sus derechos", lamentando a confusión do concepto de "patria" co de "tierra"¹⁸. Á inxustiza flagrante polo que supón de minusvaloración consciente —e post-mortem— da obra de Rosalía, onde valora o que aprécia nos <i>Cantares gallegos</i> de tradicional e pintoresco e deosta todo o que <i>Follas novas</i> ten de intimista, social ou filosófico. Xusto o que non é "femenil"... Cando o discurso foi impreso, en 1888,</p>	<p>alude en nota a que Rosalía é autora tamén dun libro de versos en español e de "varios ensayos en el género novelesco". Sen comentários. De calquer xeito, o acto cumpriu perfectamente a súa función; Rosalía, a suposta homenaxeada, non ocupa nen o vinte por cento do discurso; os perigos do rexionalismo fican ben denunciados e dona Emilia convenientemente entronizada como oradora na súa terra, da man do tribuno por excelencia, Castelar, padriño do acto. Murguía nen é convidado ao acto nen informado do seu desenvolvemento. Se se soma a isto todo un rosario de anécdotas a respecto da actitude da Condesa para con Rosalía e a súa obra (oculta-a en calquer mención de escritoras; impede que sexa coroada; nega-se á por-se -a fronte da suscripción na Coruña para o seu mausoleu, á que contribuirá con cero pesetas, e un etcétera comprido), facilmente comprendemos que hai moito máis que envexa no seu ánimo, como hai outra cousa que despeito, como se ten afirmado, no longo artigo de Murguía "Cuentas ajustadas, medio cobradas", publicado en 1896¹⁹. Hai unha actitude nada solidaria, nada feminista, por certo, que traduce en ocultación e hostilidade o que era zúnia aberta contra o galego, a súa figura literaria máxima e o que unha muller galega e en galego se atrevera a escribir. Demasiado para o que dona Emilia estaba disposta a admitir. Alén disto,</p>	<p>Rosalía non é muller de mundo de Madrid (¡canto as ridiculizou!) senón unha descendente empobrecida de fidalgos, fundida co seu povo. Demasiado, con efecto, para unha "española rabiosa y que soy la única en esta tierra que he dado en la flor de llamarme "Celta" o "sueva"²⁰, como escribe para expresar o seu "vade retro" ao rexionalismo, en sintonía con Núñez de Arce.</p> <p>Para concluímos:</p> <p>1. A sociedade burguesa marxina e discrimina a muller, é hipócrita e mediocre por veces, iletrada e frívola, mais... é o único modelo civilizado posíbel. Alén disto, á escritora en particular (nova contradición) vai-na aceptando, condecora-a, premia-a, concede-lle título nobiliario (primeiro pontificio, de Castilla despois, outorgado polo rei Alfonso XIII)²¹, fai-na conselleira de Instrución Pública, nomea-a profesora da Universidade de Madrid, a súa cidade rende-lle homenaxe e dedica-lle un monumento. En soma, ela é <i>escritora retribuída socialmente e politicamente</i> nunha sociedade disposta a admitir, polo sexo feminino, a excepción á norma, sempre que a excepción fose integrábel ideoloxicamente.</p> <p>2. A Condesa ten un <i>lector-modelo ben definido</i>, ao que convén ilustrar-reformar, nunca escandalizar nen provocar-lle rupturas sen soldura no marco social e político dominante. Fican así personaxes e situacións, a</p>
--	---	---

despeito do seu brillante oficio de escritora, atrapados na súa ideoloxía conservadora, fondamente clasista, confesionalmente católica.

3. Abandeirada individual²¹ dunha causa que vivía en carne propia, polo que á súa promoción se refería, os imperativos ideolóxico-morais do seu pensamento impeden-lle asumir a cabalmente. O seu individualismo é correlato da súa filiación ideolóxica. O seu aristocratismo envolve decote a súa visión do mundo e, tamén, o seu feminismo.

NOTAS:

1. PARDO BAZÁN, Emilia: *La mujer española*, Editora Nacional, Madrid, 1976, edición preparada por, p. 23.

2. Fundamentalmente: Teresa A. COOK, *El feminismo en la novela de la Condesa de Pardo Bazán*, Deputación Provincial da Coruña, 1976; Nelly CLÉMESSY, *Emilia Pardo Bazán como novelista*, Fundación Universitaria Española, Madrid, 1981; Francisco RODRÍGUEZ, "Análise da literatura española feita por galegos", in *O Ensino*, n.º 7, 1985; Carlos F. VELASCO SOUTO, *A sociedade galega de restauración na obra literaria de Pardo Bazán (1875-1900)*, edición do autor, Pontevedra, 1987. Moi esclarecedora, por sintética e ponderada a introducción de Leda SCHIAVO no libro citado en (1) e grande copia de datos biográficos nos estudos da súa biógrafa Carmen BRAVO VILLASANTE.

3. PARDO BAZÁN, Emilia: *Obras completas*, tomo I, ed. Aguilar, Madrid, 1957, 3ª ed. A partir de aquí, todas as citas que facemos deste volume van recollidas no texto.

4. *Op. cit.* en (1), p. 170.

5. VELASCO, *Op. cit.*, p. 62.

6. MURGUÍA, Manuel: "Cuentas ajustadas, medio cobradas", in *La Voz de Galicia*, A Coruña, 15 Decembro, 1896.

7. In *Nós*, núm. 12, 25-VIII-1922, p. 18. A reseña ven sen asinatura, máis é similar a outras feitas por Vicente Risco nas páxinas de *Nós*.

8. CARBALLO CALERO, R. "Emilia Pardo Bazán e a realidade galega", in *La Voz de Galicia*, suplemento de cultura, 15 Decembro 1983.

9. VARELA JACOME, B., na edición de *La Tribuna* de ed. Cátedra, Madrid, 1975, p. 234

10. *Ibidem*, p. 58.

11. *Ibidem*, p. 58.

12. A mesma Emilia, acompañada de pais e marido, viaxa por Europa nos momentos post-revolucionarios: "la mayor parte de la gente distinguida estaba fuera de Madrid, en el extranjero, huyendo de la revolución triunfante", dí-nos ela mesma (vid. Bravo Villasante, *Emilia*

Pardo Bazán, Círculo de Lectores, Barcelona, 1971, p. 19).

13. CLÉMESSY, *op. cit.*, p. 589.

14. *Ibidem*, pp. 589-590.

15. PARDO BAZÁN, *La mujer.... op. cit.*, p. 63.

16. *Ibidem*, p. 69.

17. Vid. Francisco RODRÍGUEZ, *Análise sociolóxica da obra de Rosalía de Castro*, AS-PG, Vigo, 1988, p. 377 *ess.*

18. Cfr. o discurso inteiro, in *O.C.*, t. II, pp. 671-689.

19. MURGUÍA, Manuel Martínez, in *La Voz de Galicia*, publicado en oito entregas entre o 20 de Outubro e o 27 de Decembro de 1896.

20. CLÉMESSY, *op. cit.*, p. 544.

21. Aponta Leda SCHIAVO: "Emilia Pardo Bazán tiene en común con esa clase dirigente (a da Restauración) el afán por ostentar títulos de nobleza, el género de vida, los contactos con la corte. Siempre alardeó de su aristocracia de sangre, toda su vida luchó para que el título pontificio de condesa —heredado del padre— fuera convertido en título de Castilla. Lo notable es que, cuando por fin lo consigue —en 1908—, dice: "Hoy llega el momento de usar otro título de Castilla, que en la regia intención de perpetuar un apellido llamado a extinguirse por ser de mujer e hija única. Mi labor ha hecho conocido ese apellido y el título lo transmitirá a mis descendientes. He aquí cómo estaba escrito en las estrellas que Condesa había de ser, más tarde o más temprano, y vengo a serlo porque los altos poderes de mi patria estiman la literatura en función de valor "social". (En su sección habitual de "La vida contemporánea", *La Ilustración Artística*, 8-7-1908). Es decir, la escritora afirma que debe su integración en la nobleza a su oficio de escritora y periodista. Esta es una hipótesis fascinante, ya que su demostración revelaría hasta qué punto sus escritos fueron un medio instrumental del bloque del poder", in PARDO BAZÁN, *La mujer española, op. cit.*, pp. 9-10.

22. En entrevista aparecida en *La Esfera* en 1914 dirá: "Mi obra para abrir las puertas españolas al feminismo ha sido solamente personal; dando el ejemplo de

hacer todo aquello que puedo, de lo que está prohibido a la mujer. He tenido el gusto de ser la primera socia del número del Ateneo; la primera presidenta de la Sección de literatura; la primera y única mujer que ha sido profesora de la Escuela de Estudios Superiores, en el mismo Ateneo; el primer socio de número de la Real Sociedad económica matritense de los Amigos del País y otros cargos más. No cabe duda, que si muchas muchas mujeres siguieran mi ejemplo, el feminismo en España sería un hecho" (vid. CLÉMESSY, *op. cit.*, p. 592 e ss.). O que nos podemos perguntar inxenuamente é que marxe de actuación e que posibilidades de combate social e de actividade pública tiñan o noventa por cento das mulleres galegas ou españolas deste tempo, máxime non sendo mulleres acomodadas economicamente e, moito menos, como no caso de Rosalía, por exemplo, se cometían ousadías de librepensadora; o premio que tiñan eran ser chamadas "estrafalarias" en plan benigno; o calificativo real era o de "tolas" e o pagamento, o silencio e a hostilidade das xentes de orde e do poder político. Nelly Clémessy encarece como frente "al moderno feminismo no le fue siempre fácil a doña Emilia adoptar una postura" (*ibidem*, p. 590). Sirva como exemplo a cuestión do divorcio, sobre o que lanza en 1904 Carmen de Burgos un inquérido en *El Diario Universal*, solicitada a opinión de Pardo Bazán, responde: "Señora Colombina (pseudónimo de Carmen de Burgos), Muy señora mía y de mi aprecio: no contesté a Vd. porque no tengo opinión alguna sobre el divorcio y, por lo tanto, no me es posible emitirla. Necesitaría dedicarme a estudiar esa cuestión, y no dispongo de tiempo. Para que no parezca descortesía el insistir en mi silencio, respondo a Vd., y celebro esta ocasión para saludarla, quedando de usted afectísima s.s.q.b.s.m. E.P. Bazán (*ibidem*, p. 594). Vid. tamén as suas opinións a respeito do sufraxio universal "Yo desearía que el sufragio universal se entendiese así: Fulano (insigne por su saber, sus estudios, sus trabajos) vale diez mil votos. Zutano (ilustre por su integridad, su hon-

rada gestión de los negocios públicos, su elocuencia, sus servicios a la patria), veinte mil. Equis (artista eximio), cinco mil. Zeta (dama opulenta e inteligente, formentadora de la agricultura, de la industria, del arte), quince mil. Y así... hasta sumar el número de unidades con ceros a la derecha que necesitamos para tener Cortes, sin las cuales, como usted no ignora, nuestra existencia es imposible" (PARDO BAZÁN, *La mujer....* p. 209).

PARDO BAZÁN E A EDUCACIÓN

"Se saber é poder, tamén é certo que o poder se apoia nos coñecementos, e unha das principais causas da posición inferior da muller estriba na ignorancia case sistemática que lle impón o patriarcado".

Kate Millet.
POLÍTICA SEXUAL

Hai un século, outra muller, Emilia Pardo Bazán, denunciaba, con igual lucidez e enerxía, esta suxa artimaña de patriarcado para manter a superioridade dos varóns: a negativa a deixarnos saber.

Precoz foi Emilia nesta denuncia; aínda hoxe resulta sorprendente a claridade e defensa do seu pensamento na España misóxina de finais do século XIX, na que a reivindicación da educación das mulleres adquiría visos de arma demoníaca contra o seu destino de esposa e nai. A educación feminina estaba inspirada na concepción de que "a muller é tanto máis apta para o seu providencial destino canto máis ignorante e estacionaria, e a intensidade de educación, que constitúe para o varón honra e gloria, para a femia é deshonor e case monstruosidade". Por iso afirmaba: "non pode, en rigor, a educación actual das mulleres chamarse tal educación, senón doma, pois se propón por fin a obediencia, a pasividade e a sumisión".

A súa análise partía, precisamente, da posta en cuestión dese destino marcado polo

patriarcado que aínda hoxe se segue impondo, e aceptando, como o prioritario para a maioría de nós, de aí á súa protesta ante o "erro de afirmar que o papel que á muller corresponde nas funcións reproductivas da especie, determina e limita as restantes funcións da súa actividade humana, quitando ó seu destino toda significación individual. "É necesario recordar que, nesta época, as teorías de H. Spencer, ilustre sociólogo británico, intentaban coar como científica a tese de que a capacidade intelectual das mulleres se "degradaba" coa maternidade.

Ela, ademais, reivindica con firmeza o noso dereito en tanto que seres humanos, a un destino individual: "o eixo da vida feminina... non é a dignidade e felicidade propia, senón a allea, a do esposo e fillos, e se non hai fillos nin esposo, a do pai ou do irmán, e cando estes falten, a da entidade abstracta do xénero masculino".

Na época en que ela vive, empezábase a aceptar a educación para as mulleres, sempre que esta fose destinada a un mellor

desempeño das súas funcións de nai e esposa e é por iso polo que afirma: "Aspiro, señores, a que recoñezades que a súa felicidade e dignidade persoal teñen que ser o fin esencial da súa cultura, e que por consecuencia deste modo de ser da muller, está investida do mesmo dereito á educación que o home".

Emilia recoñecía moi ben os efectos que producía a educación que sufrían as súas conxéneres: ignorancia, pasividade, dependencia, ñoñada...; lonxe de situarse nun plano de superioridade, ataca de maneira solidaria a raíz do problema: as mulleres non son ignorantes por natureza como se pretende, senón porque son educadas para que o sexan: "Os defectos da muller española, dado o seu estado social, en gran parte deben achacarse ó home, que é, por dicirlo así, que modela e esculpe a alma feminina", e engade: "de dez actos consuetudinarios que unha muller executa, nove polo menos obedecen a ideas que o home lle suxeriu; e non sería xusto nin razoable esixirlle completa

M^a. José del Ríu Oliete

responsabilidade, nin perder de vista este dato importante”.

Ata aquí vimos como caen baixo o peso da súa análise todos os prexuízos interesados relativos á polémica que suscitaba na época o dereito á educación para as mulleres. Mais tamén había reivindicacións puntuais que ela non pasa por alto; unha delas era o libre acceso das mulleres ó ensino superior, é dicir, á universidade, e o dereito a exercer as profesións avaladas polos seus estudos. As poucas mulleres que o facían só ingresaban na Universidade “por unha especie de concesión graciosa e suxeita á condición da boa vontade dos señores rectores e profesores, e despois de ter sido recibidas así, como mágoa ou excepción..., rara vez e en contadísimas profesións se lles permite exercer o que aprenden e aproveitalo para asegurar a independencia da súa vida ou para exercitar o santo dereito da vocación propia...”. Porque, se o dereito a asistir á universidade se obstaculizaba da maneira que ela describe, aínda maiores atrancos se puñan ó exercicio da profesión, o que implicaba que as mulleres non puidesen utilizar o aprendido mais que como cultivo ou adorno; a independencia económica era un risco maior para o patriarcado que a vontade de saber; de “inicias” calificaba Emilia “as leis que permiten á muller estudar unha carreira e non exercela”. Se había mulleres co suficiente empeño e coraxe para chegar ós estudos

superiores, ¿que mellor para disuadirlas de tal arrebato masculinizante que a inutilidade do esforzo? Por iso esixe o cambio legal que permita ás mulleres “exercer as carreiras e desempeñar os postos ós que lles dean opción os seus estudos e títulos académicos gañados en boa lixe”.

Mais non bastan as leis. Como noutras moitas ocasións da historia do movemento feminista, os cambios legais son necesarios pero non suficientes: o patriarcado ten procedimentos mais sutís: a ideoloxía, que actúa sobre nós desde a nosa entrada no mundo, modelando no seu favor, como dicía Emilia Pardo Bazán, as nosas opcións, as nosas mentalidades, as nosas valoracións, construíndonos “femininas”, manténdonos en inferioridade. Por iso é igualmente inícuo ocultar que o modelo educativo vixente está sesgado polo sexismo, dirixido a perpetuar estereotipos femininos e masculinos, camuflado baixo un aparente ensino igualitario. Hoxe, cen anos máis tarde, ¿que estudos “eliximos” as mulleres?, ¿que profesións exercemos?, ¿que quere dicir a expresión “profesións feminizadas?”, ou ¿“dobre xornada”?

Cen anos máis tarde segue estando vixente esixir, como facía Emilia, unha educación igual para mulleres e homes porque continúa sendo desigual.

EMILIA PARDO BAZÁN.

“La educación del hombre y la mujer.

Su relación y diferencias”.

(Memoria lida no “Congreso Pedagógico” (16 de octubre de 1892)

Nuevo Teatro Crítico. Outubro 1892.

“La mujer española”, *La España Moderna*, 1890.

EMILIA PARDO BAZÁN E A CUESTIÓN ACADÉMICA

Sine ira et studio

O 27 de febreiro de 1889, E. P. B. servíase da 'ficción epistolar' para manifesta-la súa postura fronte ó insidioso tema da admisión de mulleres na Academia, resucitado de novo pola publicación en "El Correo" dunhas cartas de Gertrudis Gómez de Avellaneda onde quedaban patentes as xestións que esta levara adiante quince anos atrás para ingresar na R.A.E.¹.

DE CONVENTOS, SALÓNS E ACADEMIAS

Comeza dona Emilia a súa epístola negando servirse dos 'medios y amaños conventuales' que malevolmente atribuíra o señor Vior á Avellaneda a fin de pertencer á tertulia filolóxica-literaria da rúa Valverde. Insiste a Pardo Bazán en que non hai sentimento máis nobre que a convicción do propio valer cando se funda no verdadeiro mérito e recorre ós procedentes dos séculos anteriores en favor da admisión das mulleres nas devanditas institucións².

Os puntos nos que se fixa a escritora galega son interesantes en tanto e canto nos permiten esclarecer algúns aspectos da polémica feminista, entendendo por tal a reivindicación da igualdade nun sentido amplo e o dereito á educación e o acceso ás institucións culturais e políticas nun sentido estrito³.

Quizais unha das características máis acusadas desta aspiración

igualitaria, como queda patente no caso que nos ocupa, sexa a teimuda repetición de argumentos e contra-argumentos similares ó longo dos séculos; o feito de que ningunha conquista feminina quede establecida definitivamente (será posta en dúbida cando calquera varón a título individual ou colectivo o considere oportuno) e a trágica consecuencia de ter que partir sempre desde cero para fundamenta-las posicións reivindicativas, sen poder recorrer a ningunha xenealoxía ou tradición feminina constantemente negada⁴.

A apelación ó mérito e a conciencia do propio valer foi bandeira do Preciosismo e as súas posicións sobre estes temas difundidas a través deses espazos fronteirizos entre o privado e o público que foron os salóns franceses dos séculos XVII e XVIII. De alí xorden as Academias, pero como acertadamente sinala don Roche:

"O paso do inorganizado ó orgánico, da irregularidade á regra, do temporal ó definitivo que todo acto funcional leva consigo, significou a expulsión das mulleres".

Nas novas institucións, onde se levaba a cabo unha política mediante a alianza entre saber e poder, desterrábase o sexo feminino⁵.

As relacións académicas son relacións de igual a igual, nas que a fachenda, a louvanza allea, a filiación masculina e os pactos xogan un papel determinante. Voltaire ironizaba sobre os discursos de recepción de entrada nas Academias

que constaban ó seu xuízo de catro ou cinco proposicións esenciais: "A primeira que o Cardeal Richelieu é un grande home, o que non impedía que en segundo lugar o Chanceler Seguier fose un grande home, sen contar que en terceiro lugar Luis XIV fora un grande home e que en cuarto lugar o académico ó que se sucede fose tamén un grande home"⁶.

Pero máis alá da ironía volteriana, respecto das mulleres, onde a louvanza do sexo se dá frecuentemente a man co vituperio e onde a gabanza se converte a miúdo en amonestación, alónxanas dese novo ámbito de poder configurado como regra de sucesión e de reparto e quedan relegadas ó ámbito da privacidade, espaciais idénticas no que toda influencia é parcial e indiscernible⁷.

AMIGOS, EMBOZADOS SEXO E DIÑEIRO

Rafael Altamira terea na polémica publicando en "La España Moderna" unha carta aberta á Pardo Bazán⁸, desprazando a discusión do plano legal e histórico ó xurídico e racional, insistindo nos precedentes anteriormente citados ó par que salienta un aspecto de plena actualidade nos nosos días: a oposición sexo/xénero/individuo⁹.

Tampouco a Avellaneda carecera de valedores; algúns de maneira decidida como Mesonero Romanos, o Duque de Rivas, Hartzenbusch, Pacheco e Roca de Togores; outros de maneira

ambigua volvéndose atrás no último intre, e outros coma Quintana afirmando coa palabra a súa postura favorable, pero negando coa actuación ó non asistir ás sesións onde se debateu a espiñosa candidatura.

O máis patético das xestións de G. G. de Avellaneda é o seu descoñecemento das regras do xogo: ignora a quen debe dirixi-la súa proposta, descoñece o tratamento e os títulos das personalidades ás que apela, recorre á galantería dos académicos e suplica se lle conceda a vacante de Gallego, aducindo o verse privada en razón do seu sexo das gracias que acadan os seus compañeiros literarios e de estar libre de sospeita por esa mesma razón de aspirar a cargos e empregos oficiais aducindo como anos de servicio os prestados á institución académica. Só nun punto se mostra inflexible: a súa intransixencia en ser nomeada supernumeraria ou calquera outra componenda (asociada, correspondente) que a distinga dos seus homólogos masculinos.

É sintomático que cando se unen os términos muller, diñeiro, ámbito público isto evoca e remite á idea-vivencia, crenza de prostitución¹⁰. Neste sentido cabería contextualiza-lo romance citado a continuación, dedicado á Avellaneda, cheo de equívocos sanguiñentos:

**...Los mismos que a todas
/horas
hallaron franca mi puerta.**

**Hoy con franca ingratitud
la de su casa me cierran.
¿Qué significa ese juego?
Ya me buscan, ya me dejan.
¿Soy mala para cofrade,
y para mujer soy buena?
A falta de otras razones,
los deslenguados alegan
que es obstáculo mi sexo
para darme la prebenda¹¹.**

Emilia Pardo Bazán máis lúcida advirte que o 'sexo' non só priva do proveito senón tamén dos honores e coa carraxe que lle proporcionou o recibir unha educación liberal e o disfrute dunha situación persoal privilexiada, levada da paixón da polémica e posuída polo afán de xustiza, reclama para as mulleres en xeral e para Concepción Arenal en particular a entrada nas Academias¹².

Mais tampouco a dona Emilia lle vai faltar unha oposición decidida. En 1891, don Juan Valera, baixo o pseudónimo de Eleuterio Fylogino publica un ensaio titulado "Las Mujeres y las Academias. Cuestión social inocente", frívola refutación das pretensións destas de acceder ás mesmas baixo un falso aspecto europeísta. O 29 de xuño de 1891 escribía a Morel-Fatio:

**"Quien ha inventado la
tramoya y promovido la za-
lagarda para que el sexo fe-
menino se inmortalice, es la
Pardo Bazán, muy bulle-
bulle, aunque parece una
sandía con patas. Ella ha
metido en la conjura, en mi**

**sentir, a pesar suyo, a doña
Concepción Arenal que
huye del mundanal ruido y
que es de las pocas sabias
que en el mundo han sido.
Esto me ha solevantado y
excitado a escribir un folle-
to que ya se está imprimien-
do y del que, cuando esté,
enviaré a Vd. un ejemplar.
Se lo prevengo para que no
le coja de susto. Aparecerá
como autor Eleuterio Fylo-
gino¹³.**

O devandito folleto vaise remitir a outras nacións máis avanzadas cá nosa onde esta cuestión sería considerada un desatino e provocaría burlas e chanzas; en última instancia, cinguíndose a unha lóxica estricta pide 36 sillóns para señoras posto que hai 36 sillóns para cabaleiros, aínda que argumenta que unha muller fermosa na Academia distraería ós sesudos membros e as xuntas converteríanse en saragüetes ou tertulias. Finalmente afirma que a misión da muller é:

**Quando niño te amamanta
y cuando joven te adora
y cuando viejo te aguanta.**

Todo un programa que o levaría a propoñer:

**"Las verdaderas Acade-
mias de las mujeres, donde
ellas presiden e imperan son
los salones... No desde las
Academias, sino desde sus
casas, pueden las mujeres
dictar leyes estéticas, acri-
solar el buen gusto, y, al in-**

teresarse por la literatura, poner en ella el perfume de la distinción aristocrática, la urbanidad y la limpieza del chiste, el decoro y la medida del estilo y la noble delicadeza de los sentimientos y de las ideas”¹⁴.

Desta maneira cerrábase o círculo; acusadas de pedantes e autoritarias ó exerceren a súa influencia desde os salóns, confinan a estes cando xa carentes de prestixio o xogo do poder trasládase ás institucións públicas, non perdoándolles nin o seren intelixentes nin o pretenderen chegar a ser ricas e con sona.

Xixón, abril 1989

Traducción: Sabela Álvarez Núñez

(Foto Virginia Barros)

CARTAS INÉDITAS DA AVELLANEDA

"El Correo", Madrid. Domingo,
24 de febrero 1889

Sr. Dtor. del Correo:

Querido amigo: Le remito esas cuatro cartas de la Avellaneda escritas allá en el año 53, pretendiendo con el calor que inspira la *conciencia de los propios merecimientos* el sillón vacante en la Academia Española por muerte del secretario perpetuo don Juan Nicasio Gallego.

A pesar de que en aquellos tiempos no se traslucía tan fácilmente como hoy lo que pasaba en la casa de la calle de Velarde, tengo para mí que la doña Gertrudis *avezada en las mañanas conventuales* se arreglaba a las mil maravillas para enterarse de las cábalas y deliberaciones de los inmortales.

No sé en que se fundaron estos señores para rechazar a la Avellaneda, sospecho que habían pensado como el Rey Sabio que ninguna mujer quanto quier que sea sabidora... non es guisada nin honesta cosa que tome officio de varón estando publicamente embuelta con los omes porque se vuelve desvergonzada e estonce es fuerte cosa de oyrlas e de contender con ellas...

Sea lo que fuere, no vacilo en asegurar que, la insigne criolla ha debido sufrir amarguísimo desengaño al verse burlada en sus legítimas aspiraciones tan ardentemente expresadas en esta curiosa correspondencia.

Suyo, siempre afectísimo
amigo, F. Vior.

"Sr. D. X...X.

Muy Sr. mío y de mi mayor aprecio: Sabiendo por nuestro común amigo el Sr. Pacheco que tengo la buena suerte de merecer las simpatías de Vd. respecto a mi pretensión de pertenecer a la Academia y no queriendo abusar de la amabilidad de nuestro nombrado amigo, a quien ya he molestado demasiado, me permito dirigirme a Vd. rogándole me dispense el obsequio de pasar la vista por el adjunto borrador y *decirme si es esa la fórmula de la solicitud, pues la he hecho sin saber como se acostumbra a hacer ni se dirige al secretario o al director.*

Al mismo tiempo aprovecho la oportunidad de dar a Vd. gracias por sus buenos deseos en mi favor; y aunque persuadida de que Pacheco me ha recomendado a todos sus amigos y que nada puede valerme tanto como su poderosa recomendación, *me encomiendo yo misma a Vd., a su galantería,* rogándole pues es del número de mis generosos sostenedores no lo sea tibiamente sino que me dispense el favor por completo hablando en mi favor al Sr. Caveda y a los muchos amigos que Vd. tiene en la academia. Advierto a Vd. también y deseo que lo sepa Pacheco que el jueves primero ya se dará conocimiento de mi

solicitud y que sé que la clase de guerra que tratan de hacerme comenzará su plan de operaciones desde el momento mismo.

Los que tienen interés de eliminarme ventilarán antes de la cuestión de merecimiento la de posibilidad porque no obstante los ejemplos anteriores de mujeres académicas, ejemplos que parecían decisivos y capaces de borrar los menores escrúpulos, todavía se vuelve a la objeción del sexo a falta de otra y se rebuscan sutilezas pueriles en que fundar diferencias de los actuales reglamentos con los anteriores, aparentando por las modificaciones (obra de ellos mismos) un respeto tan tímido como si se tratase de las leyes fundamentales del Estado. Sé en fin, que se prescinde ridículamente hasta de lo especialísimo y rarísimo del caso presente, y se habla de los abusos a que se abrirán las puertas como si en España fuese muy común el que las mujeres prestasen gran valor al título de académicas o como si no pudiesen existir tantos abusos ahora que no hay ninguna mujer como cuando hubiera una. Si por entrar yo en la Academia cualquier mujer pudiese creer en la posibilidad de alcanzar otro tanto, me parece que también por ser académicos los dignos señores que componen aquella corporación, podrían creerse todos los hombres capaces de compartirlas. La presunción ridícula no es patrimonio exclusivo de ningún sexo, lo es de la ignorancia y la tontería que aunque tienen

nombres femeninos no son por eso mujeres.

Caso singular sería que no se pudiese dar distinción o premio al mérito por temor de que la incapacidad pretendiera otro tanto. Creo que si el ejército de damas que recelan algunos académicos acuda a invadir sus asientos desde el momento en que se me dispense uno, se compone de individuos con títulos iguales a los que me merece la honra mencionada, la Academia y la España deben felicitarse de un suceso tan sin ejemplo en el mundo, y si por el contrario la pretensión no tiene fundamento racional no concibo que pueda alarmar tan seriamente a un cuerpo tan respetable. Digo esto para que quede informado sino lo está ya de cuales son las risibles razones que andan esparciendo ciertas personas y comprenda el porqué le *ruego a Vd. y a todos mis amigos que no dejen de asistir el jueves próximo a la calle de Valverde prevenida de que es muy probable que se presente como cuestión previa si puede o no aceptarse mi solicitud.*

Me confío a Vd. completamente y espero tranquilamente el triunfo que me prometo de tan poderoso auxiliar.

Reciba Vd. mientras tanto en estos feos borriones escritos entre los dolores de una jaqueca atroz la seguridad de los sentimientos con que soy su más atenta y afectiva S.Q.S.M.B.

31 enero, c/. Pavía, n.º 2.

Sr. D. X...X.

Mi muy estimado amigo: Me han asegurado que tiene relaciones de conocimiento con el señor de la Joyosa, cuyo voto favorable me sería en gran manera lisonjero pero a quien no me atrevo a escribir ni a visitar, porque no existe el menor antecedente que me autorice a ello.

¿Será Vd. tan complaciente que quiera dispensarme el obsequio de hablar a dicho señor interesándole en mi favor? Si lo hace Vd. con eficacia, no dudo que la imparcialidad de una persona tan ilustrada como es aquella a quien nos dirigimos, conocerá desde luego la razón que me asiste, y que no son los reglamentos de una corporación literaria como las leyes fundamentales del Estado con las que es grave y trascendental la más ligera infracción aun tratándose de casos especialísimos. *Creo que el señor de la Joyosa (a quien no doy su título porque no estoy cierta de si es conde, marqués o barón) no podrá menos de desear que alcance alguna distinción la pobre mujer poeta que se ve privada por su sexo a aspirar a ninguna de las gracias que están alcanzando del gobierno sus compañeros literarios no cediendo a ninguno en laboriosidad y amor a las letras, y que hallará justo y debido y honroso para la Academia el compensarme en cierto modo mostrando que no es en España un anatema el ser mujer de alguna instrucción, que el sexo no priva del justo galardón al legítimo merecimiento. En fin Vd. sabrá*

hacer presente lo mucho que en este particular puede alegarse en mi abono, y aun sin tanto, creo yo que es imposible que el buen juicio y talento de su amigo, no vea claro a primera vista, si mira la cuestión desapasionadamente y desde su verdadero punto de vista. Hágame Vd., pues, el favor de hablarle lo más pronto que pueda y avisarme cuales son las disposiciones del nombrado académico.

Muy sensible me sería que me fuesen contrarias muy sensible.

Siempre de Vd. amiga y servidora que Q.B.S.M.

Sr. D.X...X.

Muy Sr. mío y amigo estimadísimo: He hablado con Pacheco y hoy le escribo diciéndole que he visto a Quintana y que es nuestro. *Imposibilitado de acudir el jueves a la discusión consabida, me dice que escribirá al secretario manifestándole su opinión y que desea haga de aquella carta el uso que estime conveniente. Me encarga advertirle a mis amigos que cualquier otra cosa que crean él pueda hacer, la hará en mi obsequio y por contribuir a que se resuelva felizmente *mi cuestión que le parece ridícula y poco digna, pues no es para él cuestionable la posibilidad de mi candidatura y juzga que aun siendo inaudito el caso, será aceptable por las especiales circunstancias que concurren en mí.* En fin, lo tenemos muy favorable y creo que Seoane no nos será contrario desde hoy.*

Casi otro tanto puedo decir de Ochoa si no es el más falso de todos los hombres. Lo que sí parece es que quieren dejar a todo trance para San Luis la vacante de Gallego y crear para mí otra plaza supernumeraria. Ruego a Vds. que no transijan a menos que vean imposible la victoria completa.

Debo advertir a Vd. que si se consulta al Gobierno, todas las posibilidades están a favor nuestro. Seoane responde de V. Sería de desear sin embargo que la Academia decidiese por sí sola.

En fin, mis favorecedores verán lo más conveniente, yo me fío del todo a su autoridad y de prisa y corriendo me repito de Vd. muy amigo Q.S.M.B.

El barón de la Joyosa me ha escrito y no parece muy decidido a apoyarnos. Es preciso no dejarlo de la mano.

Sr. D.X...X.

Muy Sr. mío y amigo estimadísimo: Creo que conviene mucho que Vd. haga llegar esta carta a manos de Caveda a quien habló Ros de Olano y que parece muy favorable a nuestros deseos aunque detenido por su compromiso con Ferrer. Mi criado puede llevar la carta si Vd. no tiene ocasión de darla hoy.

Escribo a Vd. de prisa y corriendo y lo indicaré lo que sé respecto a la batalla de esta noche.

Quintana escribe y también Tapia: el primero una carta, el

segundo oficialmente fundándose en el artículo 51 de los estatutos vigentes.

Pidal según todas las probabilidades no nos será hostil. Riansares ofrece hablar hoy a Cabo Reinz si logra verlo y si no le escribirá: así al menos acaba de decírmelo. Solamente responderle de Volay en el caso de que se consulte al Gobierno.

Oliván me escribe que estará en Madrid para la votación de académico y que cuente con él. Rfo me escribió lo mismo hace días. P. es favorable y cree que asistirá esta noche.

Mesonero Romanos lo mismo. Seoane y Ochoa han dicho no harán oposición, pero no me fío del último.

Sería muy conveniente hacer que Pastor Díez, si no le es posible asistir escribiese como han hecho Tapia y Quintana. Creo que Hartzenbusch es nuestro de veras y Mier no faltará en nuestras filas.

Es cuanto sé y confío mucho en mis sostenedores. Adiós, pues hasta que nos veamos para celebrar el triunfo.

Su amiga de Vd. y servidora afectísima.

Gertrudis.

BIBLIOGRAFÍA:

ALMAGRO SAN MARTÍN, Melchor. *Las mujeres y las academias de la lengua*. La Nación, Buenos Aires, 1942.

ANÓNIMO. *¿Académicas? Soliloquio*. Madrid, Saenz de Yubera, 1891.

ARENAL, Concepción. *Memoria sobre la igualdad*. Madrid, Librería de Victoriano Suárez, 1898.

BLANC, Olivier. *Olimpe de Gouges*. París, Ed. Syros, 1981.

BRAVO VILLASANTE, Carmen. *Vida y obra de Emilia Pardo Bazán*. Madrid, Ed. Magisterio Español, 1973.

Idem. *Una vida romántica: La Avellaneda*. Madrid, I. de Cultura Hispánica, 1976.

BORRAS, Tomás. *Pueden las mujeres ser académicas de la R.A.E.* El Español, Madrid, julio 1946.

BRETZ, Mary Lee. *Naturalismo y feminismo en Emilia Pardo Bazán*, en "Papeles de Son Armadans", n.º 87, 261 (dec. 1977), págs. 195-219.

CABRERA BOSCH, Isabel. *Las mujeres que lucharon solas: Concepción Arenal y Emilia Pardo Bazán*; en "Feminismo en España: dos siglos de historia". Madrid, Ed. Pablo Iglesias, 1988.

CAMPO ALANGE, Condesa de. *La mujer en España. Cien años de su historia*. Madrid, Aguilar, 1964.

CAMPOAMOR, Clara. *El voto femenino y yo*. Barcelona, Ed. La Sal, 1981.

CLEMESY, Nelly. *Emilia Pardo Bazán como novelista*. Fundac. Univ. Española, 1981.

Idem. *E.P.B. et les litteratures étrangères*, en "Nationalisme et cosmopolitisme dans les litteratures ibériques au XIX siècle". París, Ed. Universitaires, s.f., págs. 103-118.

DARÍO, Rubén. *La mujer española*, en "España contemporánea". París, Ed. Garnier, 1907, págs. 376-384.

EZQUERRA DEL BAYO. *Retratos de mujeres españolas del s. XIX*. Madrid, s.e., 1924.

FAGOAGA, C. y SAAVEDRA, P. *Clara Campoamor: la sugragista española*. Madrid, M.º de Cultura, 1981.

<p>FERNÁNDEZ DEL RIEGO, F. <i>Historia da literatura</i>. Vigo, Ed. Galaxia, 1974.</p> <p>FRANCOS RODRÍGUEZ, José. <i>La mujer y la política española</i>. Madrid, Ed. Pueyo, 1920.</p> <p>GILES, Mary L. <i>Feminism and the Feminine in E.P.B. novels</i>, en "Hispania", n.º 63-2 (maio 1980), páxs. 356-367.</p> <p>HILTON, R. <i>E.P.B. and literary polemics about feminism</i>, en "Romanic Review", XLIV (1953), páxs. 40-46.</p> <p>Idem. <i>E.P.B. et le mouvement féministe en Espagne</i>, en "Bulletin Hispanique", LIV (1952), páxs. 153-164.</p> <p>MARTÍN, Elvira. <i>Tres mujeres gallegas del XIX: Concepción Arenal, Rosalía de Castro y E.P.B.</i> Barcelona, Ed. Aedos, 1962.</p> <p>MARTINELL, Emma. <i>La condesa de Pardo Bazán</i>, en "Historia y vida". Extra n.º 51, Barcelona, 1988, páxs 94 y ss.</p> <p>MONTERO ALONSO, Jesús. <i>Ricardo León en la Academia</i>, en "Estafeta Literaria" n.º 1, marzo 1944.</p> <p>NELKEN, Margarita. <i>Las escritoras españolas</i>. Barcelona, Ed. Labor, s.d.</p> <p>OSSORIO Y BERNARD, M. <i>Apuntes para un diccionario de escritoras españolas del s. XIX</i>, en revista "La España Moderna", set. de 1889 a maio de 1890.</p> <p>PALACIO VALDÉS, Armando. <i>El gobierno de las mujeres</i>. Ensayo histórico de política feminista. Madrid, Librería de V. Suárez, 1931.</p> <p>PÉREZ DE GUZMÁN, Juan. <i>La sucesión de Juan Nicasio Gallego</i>, en "La Ilustración Española y Americana", año L. Madrid, 22 nov. 1906 (XLII), páxs. 307-310.</p> <p>POSADA, Adolfo. <i>Feminismo</i>. Madrid, Librería de Fernando Fé, 1899.</p> <p>RODRÍGUEZ DE LA ESCALERA, Eugenio. <i>El Salón de E.P.B.</i>, en "Salones de Madrid". Madrid, Publicaciones del Álbum Nacional, s.f., páxs. 227-230.</p> <p>SALILLAS, Rafael. <i>Doña Concepción Arenal</i>. Madrid, Ed. Reus, 1920.</p> <p>SAN LUIS, Condesa de. <i>Política feminista</i>. Madrid, Ed. Reus, 1923.</p>	<p>SCANLON, Geraldine. <i>La polémica feminista en la España contemporánea</i>. 1868-1974. Madrid, s. XXI, 1976.</p> <p>SCARI, Robert M. <i>Bibliografía descriptiva de estudios críticos sobre la obra de E.P.B.</i> Valencia, Albatros, 1980.</p> <p>ZULUETA, Carmen. <i>Misioneras, feministas, educadoras</i>. Madrid, Ed. Castalia, 1984.</p> <p><i>La estafeta literaria</i> (sen constancia de autor).</p> <p>La Real Academia Gallega debe su creación a E.P.B. n.º 26, 10 de maio de 1945.</p> <p>Idem. <i>E.P.B. o lo intelectual femenimo</i>. Año 1974, n.º 539.</p>	
--	--	--

PARA UNHA NOVA APRECIACIÓN DE DONA EMILIA COMO CRÍTICA

As consideracións do papel da Pardo Bazán como escritora e, en particular, como crítica literaria xeralmente foron e aínda son manchadas por bastante confusión. Os factores que a fan unha figura literaria tan fascinadora na súa época son tamén os mesmos responsables de moita da controversia sobre a cualidade e os efectos da súa obra, especialmente cando se trata da súa crítica literaria. Muller forte, dotada de moita determinación e entusiasmo, era única entre os seus contemporáneos. O mero feito de que ousaba competir cos seus colegas masculinos coma o seu igual en asuntos literarios, críticos e intelectuais abundou para prexudica-las apreciacións do seu talento e a súa obra.

Este prexuício sexual (e social), que se manifestou tamén nas inevitables discusións das virtudes "masculinas" da súa mente e as súas escrituras, foi un elemento histórico da crítica da súa época, pero perseguiu-na ata ben entrado o século XX. As simpatías feministas de Dona Emilia, a súa sinceridade e franqueza e o seu carácter enérxico combináronse para amolar aínda máis ós seus colegas, complicando as súas relacións persoais e profesionais con moitos deles.

Para os seus compatriotas máis tradicionalistas —por non dicir insulares— o eclecticismo e cosmopolitismo que a caracterizaban dábanlles causa de sospeitar e desaprobalo seu interese polas novas tendencias

estranxeiras. A súa tolerancia artística invitou acusacións de superficialidade intelectual, diletantismo e egoísmo presuntuoso, en particular porque sempre parecía se-la primeira en recoñecer novos desenvolvementos literarios. Polos seus esforzos en popularizar en España as novas tendencias literarias de Europa os seus críticos tachábana de falta de orixinalidade, devoción cega á moda artística estranxeira e —o peor de todo— o plaxio. A súa "apreciación imparcial" do Naturalismo gañoulle sona instantánea, pero chegou a ser un "escándalo" que persistiu en influír e prexudicar moito do estudio da súa obra literaria e crítica.

Unha breve mirada á crítica da obra de Dona Emilia revela moitas e agudas diferencias de opinión. Padece de case cen anos de controversia, moita dela unha repetición das reaccións dos seus contemporáneos e vítima do mesmo tipo de críticos: moitas veces semella que a significación da súa crítica literaria desapareceu na confusión e o fume causados polas reaccións dos seus colegas. Para determina-lo seu lugar verdadeiro como escritora e como crítica literaria na España do século XIX, téñense que re-examinar de veras as súas teorías, o seu método e a súa práctica da crítica literaria.

A Pardo Bazán recoñeceu a crítica como un xénero distinto da literatura. Ó distinguir entre a crítica antiga e a contemporánea, definiu

esta como unha ciencia de observación e así, por necesidade, dunha natureza relativa e mudable. O crítico contemporáneo debe esforzarse en comprender e explica-la obra en cuestión por medio dun estudio concienzudo e sincero. O seu último obxecto sería o ser informativo e alumeador; o seu propósito inmediato sería descubrir e discuti-los méritos e os defectos do traballo.

Ó xulga-lo escrito e non ó escritor, é de suma importancia que o crítico sexa tan imparcial e obxectivo como sexa posible: nin as diferencias persoais nin a simpatía nin a amizade deben influír na súa apreciación da literatura. As cualidades imprescindibles da crítica responsable son a veracidade, claridade e variedade nas observacións, amenidade e estilo cortés e respecto para o autor como individuo tanto coma escritor.

A crítica verdadeira e significativa pide do crítico unha rigorosa perspicacia intelectual xunto cun sentido intuitivo da creatividade. Decatouse Dona Emilia de que é elemento inevitable a influencia dos valores puramente persoais nunha apreciación literaria, pero para ser útil necesita o equilibrio ofrecido pola adherencia a un criterio firme. Ela avoga por un método mesurado e uniforme caracterizado pola lóxica e o sentido común. A obxectividade e a tolerancia son indispensables á habilidade cultivada para aprecia-las diferencias e as

semellanzas entre calquera grupo ou xeración de escritores. A devoción ás súas propias crenzas relixiosas, filosóficas e morais non deben estorba-lo recoñecemento do individualismo artístico nin impedi-lo estímulo da libre expresión do individuo. Complementario a este aspecto da crítica é o coñecemento da natureza evolucionaria da Arte e o valor da perspectiva histórica realizada polo paso do tempo. Igualmente importante é o entendemento da influencia mutua do artista e a súa sociedade.

Para realiza-lo tipo de crítica que desexaba, a Pardo Bazán propoñía un método que consistía nunha familiaridade completa coa obra, coas súas fontes e os seus antecedentes. A explicación da verdadeira significación da obra resultaría da análise lóxica e imparcial da materia, unha análise que se baseaba —sen pedantería— na substanciación e demostración das ideas e os xuícios do crítico. Se non enteiramente persuadidos polos argumentos críticos, os lectores aínda debían quedar interesados e informados. Dona Emilia identificou tres clases da crítica: o método "formal", que trataba dun estudio dos elementos externos do estilo, a linguaxe, o interese da narrativa, etc.; o método "esencial", que trataba do contido, os pensamentos, a inspiración e o intento da materia; e o método "harmonioso", que combinaba os dous primeiros. Este último era,

desde logo, o método que ela consideraba o máis amplo e artisticamente útil para o autor, o lector e o crítico.

La cuestión palpitante (1882-1883), aínda que non é precisamente "la apreciación imparcial" como a chamaba Dona Emilia, ofrece un exemplo excelente das técnicas que ela cría necesarias para unha crítica responsable e alumeadora. Nesta obra a Pardo Bazán empeza con moita información histórica e unha explicación dos sucesos literarios anteriores ó Naturalismo. Fai un esforzo sincero para discuti-los méritos tanto coma os defectos de cada autor estudiado; o seu estilo é familiar, divertido e ameno; xustifica, con referencias interesantes e pertinentes, tódalas súas declaracións e pon moita énfase na importancia da crítica da literatura contemporánea.

A Coletilla a la cuestión palpitante (1884), escrita en forma epistolaria, ofrece unha demostración máis vivaz, máis amestrada e certa dos seus principios críticos, amais dunha amplificación das súas teorías literarias. Os limiares ós seus romances e á colección de contos publicados entre 1882 e 1889 ilustran a evolución gradual e lóxica das súas teorías artísticas. O seu comentario sobre a literatura nos seus "Apuntes autobiográficos" (1886) revela que recoñecía a natureza íntima, inevitablemente evolucionaria, das

relacións entre o artista e a súa sociedade, a súa época. A súa consideración, nos "Apuntes", dos cambios na literatura demostra ademais que era moi consciente dos efectos significativos do paso do tempo sobre a Arte e os seus críticos. Por isto, é obvio que volvía ás súas propias teorías literarias para repensalas á luz do tempo corrido e, na énfase que poñía na necesidade de ser crítico flexible, pragmático e práctico denuncia "los bombos y palos" tan típicos deste período.

La revolución y la novela en Rusia (1887) é outro exemplar do talento de Dona Emilia para vulgarizar un novo modo literario estranxeiro. Tamén lle ofrece outra ocasión para avisar ós seus compatriotas da súa insularidade e dos perigos de negarlles ós artistas, ós críticos e ós intelectuais o acceso libre ás influencias e sucesos alentadores doutras nacións. A súa apreciación das teorías e a técnica dos novelistas rusos desta época indica outra vez que os cambios nas súas propias ideas non resultaron de mero capricho nin modismo, senón dun desenvolvemento lóxico causado pola evolución natural da sociedade e da literatura mesma. Era, desde logo, un desenvolvemento axudado polo seu eclecticismo, a súa tolerancia e a súa fe relixiosa. O limiar á cuarta edición de *La cuestión palpitante* (1891) ilustra e confirma unha vez máis este proceso, ó mesmo tempo

que lle dá a Dona Emilia nova ocasión para crítica-los defectos da crítica moderna en canto ás apreciacións da súa propia obra.

A súa preocupación polos problemas teoréticos, artísticos e morais da crítica contemporánea complementábase co seu entendemento das dificultades puramente prácticas que experimentaban ambos, os escritores e os críticos. Nas súas "Cartas a un literato novel" (1892) ofrece unha mirada divertida, pero ultimamente grave, ás circunstancias máis mundanas que complicaban o escribir, o publicar e o criticar a finais do século XIX. Xunto coa súa dedicación á súa profesión, as "Cartas" revelan as súas normas estrictras de honestidade, sinceridade e decoro nos seus asuntos persoais e artísticos, ó mesmo tempo que suliñan o seu forte sentido común e o pragmatismo que caracterizaban a súa vida íntima e literaria.

O *Novo Teatro Crítico* (1891-1893) é un foro excelente para as súas ideas sobre a crítica e a literatura contemporánea. É tamén un exemplo extraordinario do seu talento e habilidades como crítica literaria. Os artigos críticos sobre o traballo dos seus contemporáneos confórmanse ó modelo que propuxo e que xa establecera tantas veces noutra crítica súa. Demostran a constancia do seu método e a determinación con que aplicaba os seus principios. *La nueva cuestión palpitante* (1894) segue coa demostración deste método crítico

á vez que dá nova ocasión para a investigación do máis corrente. A apreciación das obras de Lombroso e de Nordau resultou negativa principalmente porque non lograron conformarse cos requirimentos rigorosos esixidos pola Pardo Bazán para unha análise efectiva.

Os numerosos estudos crítico-biográficos que escribiu no período entre 1897 ata 1915 ofrecen máis exemplo da consistencia do seu método ó mesmo tempo que revelan varias fontes de inspiración para a súa teoría da literatura e a crítica. É evidente que Brunetière e Giner de los Ríos exerceron moita influencia na formación das súas ideas. No seu último artigo sobre Zola, decátase francamente dos cambios tanto nas escrituras deste coma na súa propia apreciación da súa obra: é un xuício que confirma os principios dela e o método que sempre usaba. En efecto, estes estudos dos seus contemporáneos revelan unha vez máis o seu interese profundo e o seu coñecemento íntimo dos máis recentes sucesos literarios. Ela mesma confesa a influencia de varios escritores e críticos sobre a súa propia obra, dando testemuño así da súa franqueza e sinceridade literaria amais dunha proba da súa teoría da inevitabilidade de semellanzas e influencias mutuas entre os artistas de calquera xeración.

"El porvenir de la literatura después de la guerra" (1916)

manifesta outra vez a súa dedicación á literatura e a fe que tiña na habilidade desta de volver e perdurar para sempre.

Nesta lectura, ó recapitular ideas anteriormente formuladas, a Pardo Bazán dá un resume conciso dos grandes sucesos na literatura francesa ó longo da súa propia carreira literaria. A súa fe fundamental —na literatura e en Deus— exprésase polo seu optimismo no porvir da literatura despois da guerra; o seu comentario sobre as características da fase corrente da ficción creativa non se desvía dos seus principios xa tan ben establecidos. Á fin e ó remate, esta escritora, que fora acusada tantas veces de caprichosa, de modismo, de irresponsabilidade intelectual e artística, fora quizais incapaz de apreciar completamente o desenvolvemento da literatura ó comenzo do século XX a causa da súa devoción ós principios que a dirixiran en toda a súa vida crítica.

Un exame da obra de Dona Emilia Pardo Bazán como crítica literaria revela que a súa importancia foi falseada por varios factores determinados —históricos, sociais, sexuais, políticos, relixiosos, filosóficos e científicos máis ben ca puramente artísticos ou literarios— os cales, ó longo dos anos, se combinaron para minguar ou confundi-lo seu significado como escritora e crítica entre os seus contemporáneos. Un estudio da súa crítica literaria, referíndose ó desenvolvemento das súas ideas

sobre a literatura contemporánea e sobre a teoría literaria, demostra que son inválidas as acusacións que intentan nega-las súas prendas.

A Pardo Bazán viu a crítica como un xénero distinto, definiu os seus propósitos e función, estableceu os principios con que gobernala. Aplicou e practicou con resolución esta teoría e o método que realizou. Sen embargo, negáronlle a ela a importancia que merecía entre os seus colegas; desprezaron as súas contribucións á literatura e á crítica contemporánea. Como crítica vale máis atención; as súas apreciacións dos seus contemporáneos piden investigación seria polos críticos modernos; a súa obra crítica debe perdurar. Deixémo-la última palabra á escritora e á crítica: "...con presenciar tantas increíbles hazañas, la hazaña mayor es acaso... ir viviendo".

Traducción: M^a. Xesús Vázquez López

Department of Modern Languages,
Laurentian University,
Sudbury, Ontario.

A N T O L O X Í A

A PRESENTE ANTOLOXÍA NON PRETENDE SER EXHAUSTIVA, pois, feita un pouco azarosamente, ten tan só como obxectivo dar a coñecer a obra e a personalidade de Emilia Pardo Bazán desde unha perspectiva feminista galega.

Aínda que na actualidade certas actitudes antinacionalistas, clasistas ou relixiosas da Condesa nos distancien da súa figura, non podemos esquecer a importancia histórica da autora dentro do feminismo ibérico e, sobre todo, o seu esforzo persoal no camiño que leva á consecución dunha vida digna para as mulleres.

Neste sentido, resulta indubidábel que a súa defensa da educación a propósito dos Congresos Pedagóxicos de 1882 e 1892, a súa divulgación de Bebel e Stuart Mill na Biblioteca da Muller por ela creada, a súa reivindicación da entrada das escritoras na Academia, a súa denuncia da dobre moral sexista, a súa integración de amor e amizade na relación con Galdós ou a súa proclama da independencia económica e da liberdade persoal para o sexo feminino, están en consonancia co pensamento e a práctica feministas.

Como galegas debemos estudar o significado desta muller excepcional que viviu moi contradictoriamente o seu ser galega, pero analizou lucidamente a súa condición de muller. ■

A N T O L O X Í A

UNHA HOMENAXE E
UNHA SÁTIRA

EN ELABANICO
DE EMILIA PARDO BAZÁN

Mimada polas Musas,
servida polas Gracias,
cun corazón que vive de armonías,
nobre cantora das gallegas praias,
ben merecés reinar como reinades,
manífica, absoluta, soberana.

N'esto n'ó vagon segundo
Entramos; sai d'alá dentro
Un cheiro tan nauseabundo

Que, non querendo asfisiado
Morrer, busquéi o moqueiro,
Pero... ¡tíñam-o roubado!

—Non, pases d'a porta, tente—
Acrecentóume o poeta—
D'a Envidia estás frente a frente

E conven que non te colla
Por diante: este mónstro vive
Somentes d'o que desolla.

Agradecido ó consello
Paréime e púxenme á escoita
Por non desgustar ó vello,

Chegando hastra min, sombría,
Entr'aquel tafo que afoga
Unha estraña algarabía.

Anque a desputa era brava,
Caín n'a conta ben logo
Que d'as letras se trataba

E como d'as letras vivo
Dínme á axexar de tal sorte
Que esto collin que aquí escribo:

—Dígame, miña señora:
¿É certo que n'a sua terra
Renace a poesía agora?

—Boubas que ceiban ó vento
Catro soñadores tolos...
¡Non ll'hai tal renacemento!

—Non haberá; mais non quita
Pra que Castelar o afirme.
—Xa ll'eu tiréi d'a lavita

Rosalía de Castro, *Revista de Galicia*, n° 10, 1880.

Manuel Curros Enríquez, *O divino sainete*, 1888.

A N T O L O X Í A

En certa ocasión... ¡Ten gracia
Eso de chamar poetas
À esas rans d'a democracia!

—Non me maltrate ó grande home...
¡Él, ó fin, n'as apuradas
É o que n'os da un pouco nome!

D'alguén sei que, tras de rirse
D'íl e d'os seus ideales,
Cando quixo redemirse

D'o olvido, sentóuno á mesa,
Fíxo-o falar... y-á eso debe
Valer o que val e pesa.

—S'eso que dí vai comigo,
Mente. Eu brillo con luz propia.
—Morra o conto... —¡Mente, digo!

Y en demostra de que mente,
Faga o favor de ler ise
Tomo, e despois escarmente.

E de súpeto escoitando
Un tumbo, baixéi os ollos
E vin á meus pes, rolando,

Un libro d'a nova escola
Que cheira á Carulla ás légoas
E fede qu'aposta á Zola.

—¿Convencéuse? —Estóu ferido
Pol-o argumento, que é forte,
Mais non estóu convencido.

Eu sosteño, e trayo probas,
Que Galicia esperta; díga-o
A autora d'as *Follas Novas*.

—¡Valente choromiqueira!
Poetas d'ese feitío
Cómpranse á centos n'a feira.

Fai anos que un mala peza
Quixo corõala en vida
Y-eu tiréillo d'a cabeza.

Agora comprendo o gusto
Con que lle rezóu pol-a alma...
—Honrar ós mortos é xusto.

—Ese deber todos temos;
Pero inda máis xusto hacho
Que ós vivos non deshonremos.

Mais a ilustre padronesa
Deixando, pois hastra coido
Que de mental-a lle pesa,

Diga e perdoe: ¿ises vates
Que mostran tantos alentos
Para os modernos combates;

I ses Novos e Labartas,
I ses Lagos, esas pelras
Que surxen á luz en sartas;

Esa xeneración nova
De parleiros rousinoles?...
—Cantan... como Xan d'a Coba. ■

A AUTORA ANTE A CRÍTICA

A propósito de Stuart Mill y "La esclavitud femenina", dice:

"Mi inolvidable padre, desde que puedo recordar cómo pensaba (antes de que yo pudiese asentir con plena convicción a su pensamiento), profesó siempre en estas cuestiones un criterio muy análogo al de Stuart Mill, y al leer las páginas de "La esclavitud femenina", a veces me hieren con dolorosa alegría reminiscencias de razonamientos oídos en la primera juventud, que se trocaron en diálogos cuando comenzó para mí la madurez de juicio (...)"

El fracaso de la Academia, y la muerte del padre reavivan las convicciones feministas de la Pardo Bazán, de tal modo que si antes un vago feminismo se diluía por sus libros, ahora un feminismo militante declarado informa todos sus escritos. Añádase a esto la virulencia de las campañas feministas en el extranjero, principalmente en Inglaterra y Francia, que hacen de la cuestión feminista un problema al día.

(...)

En "La España Moderna" Emilia publica una serie de artículos titulados "La mujer española", que poco antes han visto la luz en la "Fortnight Review". Los artículos son de una sinceridad y de una dureza magníficas, así como de un feminismo rabioso.

(...)

La mujer española vive en un mundo minúsculo, ajena a todo lo que no sea sus minucias domésticas, apartada de ideas sociales y culturales.

(...)

En los escritos sobre la mujer española sólo se salva la campesina, de la que es ejemplo la gallega y la obrera y la industrial catalana, mujer nueva de la civilización y de la edad moderna.

(...)

"Claro es que no ha de faltar quien se admire de que yo publique tal género de obras. Mucha gente entiende, como el divertido personaje de Moratín en "La comedia Nueva o el Café" que "los experimentos cotidianos nos enseñan que toda mujer que es literata y sabe hacer ver-

sos, *ipso facto* se halla exonerada de las obligaciones domésticas" y añade el propio don Hermógenes: "Yo lo probé en una disertación que leí en la Academia de los Cinocéfalos. Yo sostuve que los versos se confeccionan con la glándula pineal, y los calzoncillos con los tres dedos llamados pollex, index e infamis... y concluí que más elogio merece la mujer que sepa componer décimas y redondillas, que la que sólo es buena para hacer un pisto con tomate, un ajo de pollo o un carnero verde..."

"En el prólogo del primer tomo, y único por ahora publicado de mi nuevo libro "La cocina española antigua", explico las causas que me impulsaron a imprimir algunas de las muchas recetas que he coleccionado desde años ha, y creo que se verá que, en tan sencilla resolución trasluce la influencia de un desengaño ideal. Cuando yo fundé la "Biblioteca de la Mujer", era mi objeto difundir en España las obras del alto feminismo extranjero, y por eso di cabida en ella a "La esclavitud femenina", de Stuart Mill, y a "La mujer ante el socialismo" de Augusto Bebel. Eran aquellos los tiempos apostólicos de mi interés por la causa. He visto, sin género de duda, que aquí a nadie le preocupan gran cosa tales cuestiones, y a la mujer, aún menos. Cuando, por caso insólito, la mujer española se mezcla en política, pide varias cosas asaz distintas, pero ninguna que directamente como tal mujer, la interese y convenga. Aquí no hay sufragistas, ni mansas ni bravas.

"En vista de lo cual, y no gustando de luchar sin ambiente, he resuelto prestar amplitud a la Sección de Economía doméstica de dicha Biblioteca, y ya que no es útil hablar de derechos y adelantos femeninos, tratar gratamente de cómo se prepara el escabeche de perdices y la bizcochada de almendra.

"Y gracias a que no soy de condición propagandista, el desencanto ha sido menor. En Europa y América avanza lo que aquí no da señales de vida. Váyase lo uno por lo otro".

"Por mi parte siempre anduve en guisar, y hasta le tengo afición a estos quehaceres y siento no disponer de más tiempo para practicarlos. No soy Doctora en el arte

A N T O L O X Í A

de Muro, Dumas, Rossini, Brillat Savarin y Picadillo, pero jamás vi incompatibilidad entre él y las letras. Es cuanto puedo alegar para que el público disculpe mi conducta. Y espero que mis fórmulas salgan un poco más castizas que las definiciones de cocina del Diccionario de nuestra amiga la Academia, no de los Cinocéfalos, sino de la lengua, para lo cual no necesito ciertamente ser Cervantes, ni Fray Luis. Le saluda afectuosamente

La condesa de Pardo Bazán".

(Inédita)

Como la publicación del libro de la condesa asombre a más de uno, la escritora comenta burlescamente en uno de sus artículos: "Lo que no faltó fue sorpresa en mucha gente, al enterarse de que yo hacía gemir las prensas con recetas culinarias. En qué quedamos. ¿Pues, no era yo una especie de ser andrógino, con más de *andro* que de *gino*? ¿Acaso sabía yo que los huevos se cascan antes de freírlos?". Sin embargo, sigue creyendo que la cocina, la modistería y los bordados son cosa de hombres, y la contabilidad de mujeres. ■

A N T O L O X Í A

M Aurelia Capmany dice que la resignación fue invadiendo el espíritu y la obra de Concepción Arenal, y la indignación matizada de ironía a Emilia Pardo Bazán. Posiblemente porque fueron dos mujeres que "lucharon" solas. Carmen Bravo Villasante señala cómo la condesa de Pardo Bazán acabó desconfiando en las posibilidades de despertar a la mujer española, lo que acabó alejándola del feminismo militante.

Ambas utilizaron sus escritos para debatir la "cuestión femenina"; Concepción Arenal a través de artículos y "ensayos" que permitieron considerarla en su momento como la primera criminalista, socióloga y primera tratadista en Derecho Internacional; y la condesa de Pardo Bazán, fundamentalmente a través de la novela, y cuya genialidad literaria le permite hoy ser destacada en nuestra literatura contemporánea.

Estas dos mujeres, gallegas de nacimiento, crecidas en el seno de "familias liberales", educadas desde su niñez en un ambiente culto, grandes lectoras desde la infancia, de formación universitaria. (...)

Reclamaron para la mujer derechos sociales y políticos; y siguiendo el espíritu del feminismo del siglo XIX, exigieron la *educación* y la *promoción* de la mujer. (...)

En 1883 se publica *La tribuna*, libro en el que aborda el problema social y político y que, según ella misma confiesa, decepcionó tanto a la izquierda como a la derecha atrincheradas en la arbitrariedad. Esta novela describe el ambiente de la fábrica de Tabaco de La Coruña, donde trabajan 4.000 mujeres. La protagonista, a fuerza de leer en voz alta el periódico para sus compañeras, comienza a encontrar gusto en la política, lo que evidentemente no está "bien visto" como toma de posición de una mujer.

(...)

A partir de 1892 comienza a publicarse bajo su dirección "La biblioteca de la mujer", fundada con el fin de difundir la cultura entre las mujeres españolas. Uno de los títulos aparecidos fue *La esclavitud femenina*, de John Stuart Mill, al que doña Emilia puso prólogo. Este artículo había sido unánimemente aceptado y celebrado por las feministas de la época. El autor inglés se declara a favor del feminismo radical de los movimientos sufragis-

tas de los países anglosajones, que reclaman igualdad jurídica y política para la mujer, pasando por la promoción cultural y la paridad salarial.

Mi opinión es que "esas" fueron también reivindicaciones de nuestras dos "feministas", sólo que ellas estaban "solas". Sea como sea, apoyadas por unos, criticadas por otros, Concepción Arenal y Emilia Pardo Bazán han sido un hito en la historia del "feminismo" español del siglo XIX. Crearon opinión —recorriendo el país dando conferencias— aunque en la época fuera minoritaria. A partir de ellas, y de otras mujeres como ellas, ya en el siglo XX, habiendo concurrido los factores económicos, políticos, culturales y mentales necesarios, nacería al fin en España el *movimiento feminista* —desde luego con sus "particularidades"— en las dos primeras décadas de nuestra centuria. ■

Mª Isabel Cabrera Bosch, "Las mujeres que lucharon solas: Concepción Arenal y Emilia Pardo Bazán", *El feminismo en España. Dos siglos de historia*, ed. de Pilar Folguera, Madrid, 1988.

A N T O L O X Í A

[*La realidad gallega en los cuentos de Emilia Pardo Bazán (1851-1921)*, de Juan Paredes Núñez]

Resulta interesante, xa que a través dos numerosos contos da Pardo Bazán faise un estudo bastante minucioso da realidade galega na época da condesa. O propósito do autor é mostrarnos, a través de dito estudo, a relación que dona Emilia tiña con Galicia, "con la hermosa riqueza de sus paisajes, la singularidad de sus diversos tipos, sus costumbres, sus creencias, sus problemas".

Para Paredes Núñez Galicia debe á Pardo Bazán "el haber salido del olvido literario (...) para entrar en la realidad literaria", "Pardo Bazán fue para Galicia lo que Pareda para la Montaña, Palacio Valdés para Asturias y el primer Blasco Ibáñez para Valencia" e tamén considera que a Condessa "está en deuda con su tierra natal, que le dio su inspiración y sus asuntos".

O libro consta de dúas partes. A primeira parte titúlase "*La Galicia Rural: cuentos rurales*", e está dividida en dez capítulos titulados, según o orden do libro: "El paisaje", "Los tipos", "El hidalgo y los pazos", "El abad rural", "El cacique", "El bandolero", "La emigración: el indiano", "El campesino gallego: su universo material y espiritual", "El curandero" e por último "La barbarie". Desta parte cabería destacar o capítulo segundo titulado "Los tipos", no que fai un interesante estudo sobre fidalgos, abades rurais, caciques, bandoleiros, indios, paisanos, bruxas, meigas, sabias, menciñeiros, etc.; e envolvendo a todos eles a barbarie. Neste capítulo, Paredes Núñez fai fincapé no que xa suliñara Carmen Bravo Villasante da "veta quevedesca" e o "valeinclanismo" dalgunhas das súas narracións, como mostra o seguinte fragmento da mísera "Corpana": "Daban horror su cara bulbosa, amoratada; sus greñas estropajosas, de un negro mate y polvoriento; su seno protuberante e informe; los andrajos tiesos de puro sucios que mal cubrían unas carnes color ocre, y sobre todo la alcohólica tufarada que esparcía la sentina de la boca".

Tamén sería interesante destacar o capítulo sete "La emigración: el indiano" onde nos refire os traballos dos emigrantes, a súa explotación, os negocios que se facían

en torno á emigración ("Se montó todo un aparato destinado a sacar el mayor partido del emigrante. El reclutamiento, contratación y transporte se convirtió en un lucrativo negocio...") e como non era distinta a situación do indiano que regresa: "Se encuentra con tres hijos más, fruto de los amores adúlteros de su mujer" ou aquel que "es engañado por astutos esposos que, tras robarle o amordazarle, se embarcan con todo el dinero dejándole morir".

E por último sobre todos eles habería que destacar o capítulo oito "El campesino gallego: su universo material y espiritual" cos apartados de "La desamortización", "El minifundio gallego", "La casa del gallego" e non podía faltar aquí "La aldeana gallega", onde nos mostra o feminismo de "Emilia Pardo Bazán, que tanto luchó en favor de los derechos de la mujer" e á que dedicou o artigo titulado "La gallega", que foi incluído no tomo IV da Biblioteca de Tradiciones Populares. Así presenta á Pepona de *Un destripador de antaño*, que é "más fuerte, huesuda y recia que su marido" ou a tía Pilara "seca, negruzca, desfigurada, más que por la maternidad y los años, por las duras faenas campestres". Fala tamén de como as mulleres galegas son "capaces de competir con el varón en los más variados menesteres": tal ocorre en *Lumbarada*, en donde se trataba de "reunir pronto más leña, para avergonzar al compañero. Era ese pujillato de fuerzas físicas entre el varón y la hembra, que es uno de los atavismos de la raza, en el cual las hembras no han sido vencidas por los hombres, ni en caletre ni en musculatura", ao que comenta Paredes: "Pero esta misma mujer, fuerte y luchadora, la que inmediatamente saca a su adversario a la represa para 'mimosa y dulce, como es siempre la gallega' lavarle las heridas mojando su delantal".

A segunda parte, titulada: "La Galicia urbana: cuentos de Marineda", moito menos extensa —un soio capítulo, "Cuentos de Marineda"— ocúpase da Galicia urbana que viu Emilia Pardo Bazán nesa cidade que ela chama Marineda, e que non é outra senón a cidade da Coruña.
(...)

Violeta Castro, "*La realidad gallega en los cuentos de Emilia Pardo Bazán*", por Juan Paredes Núñez", *Grial*, nº 83, 1984.

A N T O L O X Í A

Para rematar non pode deixar de decirse que sería ceais máis eficaz que estes estudos se fixeran por escritores galegos, xa que aínda que o libro resulta ser interesante, non deixa de mostrarse ese acento foráneo do escritor á hora de analizar certos asuntos, como é o feito de chamarlle ao *galego* dialecto ao longo de todo o libro, cousa que, si ben sería pasable no século da Pardo Bazán, resulta un tanto anacrónico no momento no que vivimos. ■

Muchos de los problemas que Emilia enfoca en su novelística, y nos referimos a los que atañen a la mujer, preocupación perenne en la mente de la escritora, siguen existiendo en la sociedad de la España actual. Sin embargo, es evidente que la mujer ha aprendido el camino del progreso y que cada día se contenta menos con el puesto artificial y pasivo al que estaba relegada

(...)

Pero si la mujer, por fin, ha dado un paso hacia adelante, se debe a los esfuerzos de mujeres superiores, que a costa del propio sacrificio rompieron el hielo, entre las que Emilia ha de figurar. Esta mujer pudo desenvolverse y realizarse plenamente como ser humano, dentro de su vocación de escritora, a pesar de vivir en una sociedad hostil, ignorante, y controlada por prejuicios antiguos. (...)

La escritora gallega influyó en su época no sólo por medio de sus novelas, que alcanzaron gran popularidad, sino por medio de artículos y ensayos que numerosas veces aparecieron en periódicos de la época. Su pluma pasó las fronteras nacionales para dejar huella en sitios tan dispares como Buenos Aires, pues, escribió para su periódico "La Nación", y en Inglaterra, donde vimos que aparecieron por primera vez sus opiniones sobre la mujer. Pero no hay duda que en su tiempo, Emilia no vio cumplido su deseo de ver una española culta y libre, de lo que se quejó amargamente en la última parte de su vida, exponiendo la falta de eco de su ansia feminista. Dice en una de sus cartas:

Cuando yo fundé la *Biblioteca de la Mujer*, era mi objeto difundir en España las obras del alto feminismo extranjero, y por eso di cabida en ella a *La esclavitud femenina*, de Stuart Mill, y a *La Mujer ante el socialismo*, de Augusto Bebel. Eran aquellos los tiempos apostólicos de mi interés por la causa. He visto... que aquí a nadie le preocupan gran cosa tales cuestiones, y a la mujer, aún menos. Cuando, por caso insólito, la mujer española se mezcla en política, pide varias cosas asaz distintas, pero ninguna que directamente como tal mujer, le interese y convenga. Aquí no hay sufragistas, ni mansas ni bravas. (Bravo, *Vida*, p. 285).

Teresa A. Cook, *El feminismo en la novela de la condesa de Pardo Bazán*, A Coruña, 1976.

A N T O L O X Í A

La carta anterior, fechada en 1913, muestra el desaliento que la autora sufrió al no ver fructificar la semilla que ella sembrara. Sin embargo, el mérito de Emilia, estriba precisamente en el empuje que tuvo por la causa feminista a pesar de encontrarse casi sola. Y si su semilla no fructificó en su tiempo, lo hizo ampliamente después, como muestra el número de escritoras de la España actual (4). ■

La actitud egoísta de doña Emilia, y que a "Clarín" no le pareciese lógico-biológico que las mujeres se dedicasen a tareas intelectuales, explica que la amistad entre ellos llegara a romperse. ¡Ya había resistido demasiado, al socaire de la distancia! La Pardo era sutilmente impositiva, ligera de cascos (no olvidemos en Alas al moralista). Ella y Lázaro Galdeano habían de pretender, desde "La España Moderna", en 1889, marcarle ¡¡¡ja Clarín!!! las prioridades, temas y orden de inserción en sus colaboraciones. ¡Y en favor de doña Emilia...! ¡Como si ésta no lo hubiera ido alcanzando todo, por las buenas, del para ella fácil y amable "Clarín". ¡Hasta elegir, a su conveniencia y gusto, los periódicos en que aquél la elogiaría...!

Como reverso, Alas no tardaría en dar pruebas de enorme incomprensión, al negar a la mujer el honor y el aliciente de intervenir en el apasionante juego cultural. Como humano, don Leopoldo tenía que tener limitaciones. El que aluda, en enero de 1894, dentro de unos ensayos hoy dialécticamente rechazables, al "marimachismo que defiende en nuestro país doña Emilia Pardo Bazán" ("Clarín" no concibe mujeres médicas, LITERATAS, abogadas, etc.), nos da derecho a suponer que no podrían gustarle ahora las aulas europeas, ni los actuales Ateneo y Academia Española de Madrid, ni sus Universidades, ni las de Barcelona, Salamanca, Santiago, Sevilla, "Vetus-ta", etc. En todos esos ámbitos laboran hoy, con plena legitimidad y rendimiento, mujeres. Pero no, no. Rectifico. Alas murió relativamente joven. Un hombre de su inteligencia y sensibilidad hubiera evolucionado, auto-corrigiéndose.

Hoy don Leopoldo Alas, "Clarín", se sentiría complacido de ver que en el cuadro de los estudiosos de su obra ocupan muy distinguidos niveles, cuando no decorosos puestos, o discretos lugares, ensayistas e investigadoras como Josette Blanquat, Gemma Roberts, Carolyn Richmond, dos Lauras (de los Ríos y Núñez de Villavicencio), Harriet Turner, Simone Saillard, Justa Arroyo de López, Sally Ortiz, y la más benjamina de todas: la catalana señorita Tintoré y otras. ■

Dionisio Gamallo Fierros, "La Regenta, a través de cartas inéditas de la Pardo Bazán a Clarín" en *Clarín y la Regenta en su tiempo*, Oviedo, 1984.

A N T O L O X Í A

En la extensa obra de Emilia Pardo Bazán subyace una pregunta: dónde y cómo situar la diferencia de los sexos. Su escritura es un esforzado intento de dar una respuesta. Sin embargo, los continuos cambios en la conceptualización de lo masculino y lo femenino nos explican su fracaso.

Según la evolución de dichos conceptos en la producción literaria de la autora, en los años comprendidos entre 1879 y 1921, hemos acotado tres fases que pasamos a exponer.

Primera fase

Comprendida entre 1879 y 1889, Pardo Bazán asimila la mujer a la naturaleza y el hombre a la cultura, suscitando una tensión entre ambas.

Emilia parte de una desvalorización de lo femenino, y, en un intento de añadir un valor al signo *mujer*, concede a la naturaleza la capacidad de dictar leyes, aunque para ello tenga que recurrir a la magia.

La razón, asimilada a lo masculino, experimenta una desvalorización. En la tensión entre los dos poderes, la ley social de los hombres pierde fuerza ante la ley de la "Madre Naturaleza", originada en lo genesíaco.

Consecuencia de la irrelevancia de la ley social frente a la ley de la "Madre Naturaleza" será la formulación de un cosmos configurado por:

- a) La proliferación de relaciones incestuosas.
- b) La inmediatez entre el sujeto y el objeto; en definitiva, la visualización de un mundo sin discontinuidades, sometido a cadenas de transformaciones mágicas.
- c) El empeño por borrar la diferencia entre lo masculino y lo femenino, al humanizar a la "Madre Naturaleza" y someter lo masculino a una relación especular y alienante con ella.

Sin embargo, por encima de la "Madre Naturaleza" no están únicamente las estrellas. Un universo celeste, regido por el Padre Divino, viene a suplir la debilidad de la norma social. El significante *Dios Padre* va a ser el que, en unos casos, lleve a cabo la separación y el corte de la relación incestuosa y el que redima, en otros, a los autores del incesto.

Segunda fase

Comprendida entre 1890 y 1904. Doña Emilia sitúa al varón en una relación privilegiada con el saber y a la mujer en una relación de exclusión respecto a éste.

La tensión entre lo masculino y lo femenino se origina al considerar que lo femenino está marcado con el signo menos, debido a que la ley social le impone a la mujer la maternidad como único fin, condenándola al inmovilismo.

Dicha tensión se va a desarrollar en el terreno social y de una manera especial en relación con el saber.

Doña Emilia va a desarrollar en este período un feminismo reivindicativo de los derechos para la mujer en el terreno social y paralelamente va a formular el prototipo de la "mujer nueva". De nuevo intenta añadir valor al signo *mujer*.

Al situar el ser junto al saber —un saber ya no dado, sino construido, es decir, un saber situado en la pedagogía—, reivindica la instrucción para la mujer y también la libertad social para alcanzar la autoconsciencia. En definitiva, doña Emilia fundamenta el ser de la mujer en algo que le viene del exterior.

En esta búsqueda apasionada del ser para la mujer va a alienar a ésta al significante del saber, con las siguientes consecuencias:

- a) Se produce una ruptura de la inmersión en la objetividad de la mujer para afirmarse como razón.
- b) La "mujer nueva" se traviste al incorporarse atributos masculinos y renegar de los femeninos. De nuevo se trata de borrar la diferencia de los sexos reunificándolos. Pardo Bazán llega a decir: "No hay hombres ni mujeres, hay humanidad".

c) Doña Emilia llega a la conclusión de que la mujer no accede a la razón por el difícil lugar que ocupa debido a las normas constructivas de los hombres. Esto va a desencadenar una guerra entre los sexos, con la consecuencia de una crisis en la valoración de la institución familiar, de la paternidad y de la maternidad.

Finalmente, la ley de los hombres obliga a la "mujer nueva" a abdicar de este camino, sometiéndose a la ley social.

Pilar González Martínez, *Aporías de una mujer: Emilia Pardo Bazán*, Madrid, 1988.

A N T O L O X Í A

Tercera fase

Abarca esta última fase los años 1905-1921. Pardo Bazán asimila la mujer a la materia y el hombre al espíritu. La tensión va a desarrollarse entre ambos.

Todo lo que ocupa lugar de objeto: el cuerpo femenino, la materia, la naturaleza y la tierra, tiende a trastocarse en la dirección de abyección de su materialidad e idealización de su sentido. Se produce una polarización entre lo real —adjetivado de mera apariencia— y lo ideal. El verdadero objeto será el ideal. El espíritu queda fuera del campo de la vida, y doña Emilia intenta unir ambos, aunque para ello elija vaciar y destruir el ser de la existencia para llegar al ser de la esencia.

La mujer se transforma, pasando de lo materno-genesiaco de la primera fase, al sacrificio corporal. Lo humano fracasa; el hombre y la mujer, despreciando al objeto, pasan a instaurar una relación con el ideal. Ya no proyectan hacer Uno en el amor humano. Este cambio tiene como consecuencias:

a) La discordia entre los sexos se resuelve en una búsqueda de armonía en el amor místico divino.

b) El ser de la esencia se halla en un tiempo sin discontinuidad con la muerte como mediadora de vida.

c) La maternidad biológica cae, y en su lugar toma relevancia la paternidad del espíritu.

d) El misterio de la Madre con el Hijo divinos se sobrepone al misterio de la "Madre Naturaleza" y a la ley de los hombres.

e) La *ciudad celeste* se impone sobre la *ciudad terrestre*, la ley divina sobre la ley humana. La tierra se hace cielo y el fuego se hace agua. ■

É o noso propósito considerar e avaliar os juizos críticos de dona Emilia Pardo Bazán a respeito da obra rosaliana contidos no volume *De mi tierra* (1). Dentro do libro, no estudo titulado "La poesía regional gallega" é onde com muita mais extensom que em qualquer outro lugar se ocupa de Rosalia, se bem tamém som interesantes, como complemento, "El olor de la tierra", "Luz de luna", "Vides y rosas", "El Cancionero popular gallego", "¿Idioma o dialecto?" e "Corrección y postdata al discurso sobre "La poesía regional gallega".

Certamente, as opinións da condessa mais servem para caracterizá-la que para achegarmo-nos propriamente a Rosalia, mas cremos de interese ver como a multiplicidade de aspectos da obra rosaliana, da que falava o profesor Carvalho Calero na primeira sessom plenária do Congreso, foi obliterada por dona Emilia.

(...)

Em resumo, volvendo a *Follas Novas*, hai na crítica emiliana absoluta limitaçom (consideraçom unitária e perspectiva subjeitativa e persoal), esquematismo no enfoque do povo galego (cuja tristeza di ser resignada sem cair em sombria nem tétrica), limitaçom lingüística (nom lhe parece auténtica nem oportuna a utilizaçom da língua nesse contexto), visom restritiva do renacemento galego e da literatura regional, e portanto limitaçom do público destinatário.

(...)

O asepticismo na crítica é mais aspiraçom que logro. E somos conscientes que os juizos críticos da condessa devem ser contemplados no seu contexto, isto é fundamental: é indubitábel que sobre ela tinham que incidir umhas condiçoms ambientais, umha formaçom, etc., que nom lhe possibilitárom daquela a comprensom de todo canto transcendesse do costumismo e da etnografía em matéria de letras galegas.

O transfondo que lateja no seu discurso nom está aínda hoje arrumbado por muitos. O que nom aseguramos é que dona Emilia nom chegasse a modificar o exposto en 1885, na sua primeira lectura pública. Viveu até 1921; trinta e seis anos som anos davondo, mas

Araceli Herrero Figueroa, "Emilia Pardo Bazán, crítico de Rosalía", *Actas do Congreso internacional de estudos sobre Rosalía de Castro e o seu tempo*, Santiago de Compostela, 1986.

A N T O L O X Í A

nom se volveu a ocupar da nossa autora, mesmo declarou que nom o faria mentres Murguía vivesse. Murguía sobreviveu à condessa pois faleceu em 1923.

É tamém possível que dona Emília professasse certa prevençom persoal por Rosalia, ou se se quer por Murguía, ou por ambos os dous (37). Murguía, nas suas "Cuentas ajustadas, medio cobradas", destapa-se com umha crítica na que nom falham alusons persoais de todo tipo, carentes de imparcialidade e serenidade. Quizá el lia entre linhas no volume *De mi tierra* e tinha antecedentes e dados que, com a distância do tempo ou por outras causas, hoje se nos escapam, mas tamém o historiador devia de ter certos prejuízos e ressentimentos persoais.

Pode discutir-se se o discurso era ou nom o apropiado ao serao necrológico, ou se "pisou" ou nom possibilidades a Castelar ao encasilhar, na leitura pública, a Rosalia e restringir a sua obra; poderia comentar-se a conveniência ou nom de certas manifestaçoms (por exemplo, nom nos parece mui apropiado falar do carácter lucrativo do ejercicio da poesia); é certo que no discurso hai muito dogmatismo e sentimento de estar em possessom da verdade absoluta, e um aquel de paternalismo que denota superioridade, mas parece-nos excessiva e extremada umha das argumentaçoms de Murguía: dona Emília, di, condenou o emprego da língua galega em assuntos superiores e deu a entender que os que lhe quadravam à nossa literatura eram os de poeta de orde inferior para assi rebaixar o mérito de Rosalia (38).

É certo que, cando dona Emília fala de "insigne poeta" engade a restricçom de "regional". O professor Varela Jácome, que define o discurso como umha homenage aos autores galegos, responsabiliza à condessa da localizaçom de Rosalia, localizaçom que persistiu tempo davondo (39), e assi é, mas essa localizaçom e estreiteza de visom remite-nos à concepçom que a condessa tinha da literatura e autores regionais, ao seu conceito da língua galega e, no trasfondo, à visom de Galiza que se nos manifesta através de *De mi tierra*.

Mas atendo-nos estritamente ao nosso objectivo, finalizamos concluindo que dona Emília limitou e cir-

cunscreveu o Rexurdimento, como tamém restringiu a utilizaçom do galego na literatura que nom desenvolvesse temas do país, e ao tempo confinou a obra rosaliana, reduzindo a image da nossa autora. ■

A N T O L O X Í A

En 1887, Emilia Pardo Bazán publica *La Madre Naturaleza*, segunda parte de *Los Pazos de Ulloa*, dando fin así a la novela considerada por la crítica actual como una de las más importantes del siglo XIX en España.

Ya en su tiempo, *Los Pazos de Ulloa* convenció a amigos y a enemigos. Galdós la calificó de "obra maestra" y la elogiaron Clarín y Pereda. No faltaron, sin embargo, críticas adversas, porque doña Emilia era figura controvertida, y quienes no pudieron atacar literariamente la novela dirigieron sus dardos a la ideología e incluso a la vida de la autora.

Pese a envidias y prejuicios, el talento acabó imponiéndose y al final de su vida la Pardo Bazán era respetada y admirada como novelista, como intelectual y como mujer. Esos sentimientos siguen hoy vivos.

Recapitulando brevemente (...) llegamos a la conclusión de que la Pardo Bazán quiere dejar patentes las dificultades del amor humano. No es que no crea en el amor, sino que piensa que las circunstancias de la vida acaban ahogándolo o convirtiéndolo en fuente de dolor.

Sólo en la naturaleza primitiva de Sabel, el amor, reducido a su forma más elemental de instinto, de atracción física, hace feliz a quien lo disfruta. A medida que ascendemos en la escala de lo intelectual, esa atracción hacia el otro sexo empieza a verse perturbada por toda clase de limitaciones: el honor, las diferencias de clase social, de edad, de instrucción, o la más antinatural de las leyes: la que prohíbe amarse a aquellos que más se parecen y que por cercanía y afinidad podrían amarse mejor.

El ser humano aparece como una criatura dolorosamente escindida por tendencias contrarias e inconciliables. Su cuerpo le lleva hacia la Naturaleza y su espíritu tira de él hacia la Divinidad.

La frase final que pronuncia Gabriel Pardo encierra la lección moral de la obra, que ya había quedado patente en su concepción del amor: "Naturaleza, te llaman madre, deberían llamarte madrastra"... La pura satisfacción del instinto no basta para dar la felicidad al hombre. La Naturaleza no puede ser madre, porque el ser humano, en su mitad espiritual, irá siempre huérfano por el mundo

y en busca de su Criador, de ese Dulce Dueño del que doña Emilia nos hablará en su última novela. Pero para eso faltan todavía muchos años. En las novelas de los Pazos lo que nos muestra es el alcance y los límites del amor humano. ■

Marina Mayoral, *Estudios sobre "Los Pazos de Ulloa"*, Madrid, 1989.

A N T O L O X Í A

Los cuatro artículos sobre *La mujer española*, publicados en la *Fortnightly Review* —y luego en *La España Moderna*— tienen el interés de ofrecer, junto a datos valiosos sobre la condición de la mujer española en el siglo XIX, el personal punto de vista de una mujer, conscientemente excepcional en el panorama cultural español, sobre las virtudes y defectos de sus compatriotas femeninas. Una idea central inspira el análisis: la mujer es lo que el hombre ha querido que sea, esta dependencia e inferioridad le quita la responsabilidad de sus limitaciones. La mujer española es el producto y la víctima de una educación precaria. Lejos de marchar de acuerdo con el progreso social, la mujer, según Emilia Pardo Bazán, se ha empequeñecido al paso de los siglos: frente a las "inclitas mujeres" del Renacimiento, las de los siglos XVIII y XIX han sufrido la pérdida de los antiguos ideales y la imposibilidad de reemplazarlos por los nuevos ideales, patrimonios del hombre. Resulta entonces que mientras el hombre ha ganado en derechos, libertades políticas y posibilidades de acceso a la cultura, la mujer se ha quedado atrás, sin más papel que custodiar las virtudes familiares, ser ignorante y pasiva. Los mismos que pregonan el progreso niegan a la mujer toda posibilidad de progresar, confinándola a las actividades domésticas y a la vieja regla de la *pierna quebrada*, con el agravante de que ni siquiera está preparada para ejercer con eficacia sus deberes de madre y ama de casa. La mujer del siglo XIX carece de ideales, es frívola y vacía: la culpa es del hombre, que la quiere y la forma así. Al hablar de las mujeres, Emilia Pardo Bazán considera imprescindible tener en cuenta las clases sociales y los diferentes tipos que éstas producen: la aristócrata, la burguesa y la mujer del pueblo. De las aristócratas dice que son las peor reputadas, y asume su defensa, que de alguna manera es la suya propia. En cambio, el cuadro de la mujer de clase media es desolador: el *quiero y no puedo*, la holgazanería, la cerrazón de ideas, la cursilería, la ridiculez, todo está puesto sobre el tapete con el único atenuante de considerar que la mujer es espejo del hombre... Esa burguesa imita a la aristócrata a tal punto que, vistas juntas en el Retiro, podrían confundirse... la escritora enseña a distinguirlas. Lo que dice de la mujer de pueblo es menos interesante, ya que la ve a través del lente del pintoresquismo costumbrista. La re-

trata con simpatía y benevolencia, y la hace depositaria de ciertas virtudes prototípicas. La mujer de pueblo carece de los tabúes que obligan a la "señorita burguesa" a morir de hambre en casa esperando la aparición salvadora de un novio; las muchachas aldeanas, las obreras de las ciudades, trabajan a la par del hombre porque la necesidad ha igualado los sexos. ■

Leda Schiavo, "Introducción", *La mujer española*, Madrid, 1976.

A N T O L O X Í A

Personalidad intelectual

Emilia Pardo Bazán, sorprendente ejemplo de mujer intelectual, logra mantenerse cerca de medio siglo en el escenario español contemporáneo. Ensayó en su juventud la poesía, el cuento, el artículo científico, la crítica. Oteará, después, todos los campos de la cultura y la actualidad, a lo largo de su profusa actividad periodística. Su denso *corpus* novelístico, iniciado en 1879 con *Pascual López* y cerrado con la obra aún inédita, *Selva*, significa una asimilación de distintas tendencias, desde las situaciones románticas hasta los procedimientos modernistas, una utilización de fuerzas temáticas operantes: las estructuras sociales, la bipolarización política, el caciquismo, el problema de España...

La curiosidad intelectual de la escritora está abierta a todo el panorama científico y literario europeo. Trata de aproximarse al darwinismo, a la ciencia experimental, al positivismo, al krausismo, a las teorías de César Lombroso y Max Nordau. Analiza, con rigor crítico, el proceso de los movimientos literarios europeos; critica la doctrina naturalista, polemiza sobre sus procedimientos y los aplica a su narrativa; difunde en España las cosmovisiones de los grandes escritores rusos; desarrolla una teoría de la novela española decimonónica; interpreta, incluso, los nuevos rumbos de la estética del siglo XX.

(...)

Viajes por Europa

Uno de los rasgos más destacables de la personalidad de la escritora coruñesa es su acercamiento a Europa, la asimilación de las ideas europeas. Su singular europeísmo, aunque se sedimenta con las lecturas, arranca de sus frecuentes viajes por el continente. El primer contacto con el extranjero llega en 1870. Los conflictos políticos disgustan a don José Pardo Bazán y la familia se traslada a Vichy. El mundo elegante, despreocupado, del famoso balneario francés es una experiencia aprovechable para su segunda novela *Un viaje de novios*.

Después del viaje turístico por Francia e Inglaterra visita, en 1872, la Exposición Universal de Viena y asiste emocionada a la presentación de la ópera *El buque fan-*

tasma, de Wagner. En septiembre de 1880, retorna a la quietud del balneario de Vichy; se acerca a París; visita a Víctor Hugo; lee *L'assommoir*, de Zola. El conocimiento de los escritores franceses se completa en 1886, con una larga estancia en París. Entonces, conoce personalmente a Zola; visita a varios escritores consagrados; come en casa del novelista Huysmann; frecuenta las tertulias dominicales de los hermanos Goncourt. En la Biblioteca Nacional lee a los autores coetáneos; se familiariza con el pensamiento de Renán, Lemaitre, Revast, Bourget. Descubre, por otro lado, la novelística rusa, en traducciones francesas: Turguenev, Gogol, Tolstoy y Dostoievski.

Al año siguiente, doña Emilia peregrina a Roma; se entrevista con el pretendiente don Carlos, en Venecia, y recoge sus impresiones en el libro *Mi romería*, que suscitará polémicas y la escisión del partido carlista. También la visita a la Exposición Universal de París, en 1900, inspira sus crónicas de *El Imparcial*, recogidas en el libro *Cuarenta días en la Exposición*. Igualmente le proporciona materia para otro libro el viaje a Bélgica, en 1902, reseñado en *El Imparcial* y recogido en el libro *Por la Europa católica*.

Vocación literaria

La vocación literaria de doña Emilia es muy temprana. Carmen Bravo-Villasante recoge el dato de que a los nueve años tira papeles con versos desde el balcón de su casa a las tropas que regresan de la guerra de África, y un poco después escribe un poema al político Olózaga, huésped de sus padres. Lo cierto es que a los dieciséis años publica poesías en el *Almanaque de Galicia*.

En 1876 aparece el libro de poemas *Jaime*, dedicado a su hijo; y entra en dos campos distintos: obtiene el premio del certamen literario de Orense, rivalizando con Concepción Arenal, con el denso trabajo *Estudio crítico de las obras del P. Feijoo*, y aparece en la *Revista Compostelana* los artículos polémicos "La ciencia amena". Al año siguiente, colabora en *La ciencia cristiana* con dos monografías: *Las epopeyas cristianas: Dante y Milton* y *Reflexiones científicas contra el darwinismo*. Después de una nueva muestra de su inspiración poética, en *La Au-*

Benito Varela Jácome, "Introducción" a *La tribuna* de Emilia Pardo Bazán, Madrid, 1978.

A N T O L O X Í A

rora de Galicia, comienza la publicación de su primera novela, *Pascual López*, en la *Revista de España*.

La primera etapa realmente efectiva de la producción pardobazaniiana es la década 1880-1890. Además de publicar ocho de sus novelas, lanza los libros *San Francisco de Asís* (1882), *Folklore gallego*, *La leyenda de Pastoriza*, *Mi romería* (1888), *De mi tierra* (1888), *La pedagogía y la literatura del Renacimiento* (1889), *Por Francia y por Alemania* (1889). Pronuncia en el Ateneo madrileño un ciclo de conferencias, recogidas en el significativo libro *La revolución y la novela en Rusia* (1887). Y además, colabora en las principales publicaciones españolas: *La Ilustración Gallega y Asturiana*, *La Ilustración Ibérica*, *La España Moderna*, *La Época*...

La cuestión palpitante

Debemos destacar, dentro de la producción crítica de este tiempo, los artículos publicados en *La Época*, en 1882, con el título "La cuestión palpitante", publicados en libro al año siguiente, con un prólogo de *Clarín*.

La cuestión palpitante es una exposición de la doctrina de la escuela naturalista, un análisis de la novelística de Zola, una crítica del determinismo. A pesar de las réplicas de Alarcón, Campoamor, Núñez de Arce, Valera, Francisco A. de Icaza, padre Blanco García, Barcia Caballero, Manuel Murguía, es un ejemplo de crítica rigurosa sorprendente para aquella época. No se trata de una obra radicalmente comprometida. Por un lado, descubre las aportaciones positivas de la nueva tendencia; por otro, censura sus excesos, sus desviaciones.

Para resaltar los fallos del proceso novelístico decimonónico, puntualiza la pugna entre los representantes de la narrativa romántica, que ella denomina "vencidos", y la escuela realista-naturalista, "los vencedores", representados por Stendhal, Balzac, Flaubert, los hermanos Goncourt, Daudet, que protagonizan el proceso estético del realismo al naturalismo.

La literatura francesa es tema preferente en numerosos trabajos de la escritora coruñesa; sus autores están presentes en los fascículos del *Nuevo Teatro Crítico*, en *Polémicas y estudios literarios* (1892), en numerosos ar-

tículos; se desarrolla en forma estructurada en los libros *La literatura francesa moderna* (1910) y *El lirismo en la poesía francesa*.

Relación con los escritores contemporáneos

Pardo Bazán vive en constante intercomunicación con los escritores contemporáneos españoles. En los comienzos de su vocación literaria recibe la influencia de Francisco Giner de los Ríos. El fundador de la Institución Libre de Enseñanza, no sólo patrocinó la edición del libro de poemas *Jaime*; estimula, también, la redacción de su primera novela, proporciona rasgos para *San Francisco de Asís*. La propia escritora reconoce así su influencia: "Don Francisco me enseñó aquel sentido de la tolerancia y respeto a las ajenas opiniones, cuando son sinceras, que he conservado y conservaré, teniéndolo por prenda inestimable y rara, no ya en España, en que las discusiones suelen ser violentas y los juicios tajantes y secos, sino en el mundo que se precia de muy civilizado; y me lo prueban las exigencias inverosímiles de los que se empeñan en traerme por fuerza a su manera de entender las cosas".

Por los mismos años comienza la correspondencia con don Marcelino Menéndez Pelayo. Es cierto que a los elogios sobre *San Francisco* sigue la repulsa de *Los pazos de Ulloa*, pero la amistad continúa durante años. En 1880 conoce personalmente a José Zorrilla, el poeta preferido de su adolescencia; lo escucha en el Coliseo coruñés y consigue que ofrezca un recital en su casa.

Las simpatías de doña Emilia se amplían. Siente devoción por Concepción Arenal. Intima con Castelar, Cánovas del Castillo, Canalejas. La amistad con Castelar se consolida, sobre todo, a partir de la velada dedicada a Rosalía de Castro en el Circo de Artesanos de La Coruña. Claro que aquí también, el discurso de Pardo Bazán suscita la enemistad de Manuel Murguía, marido de la autora de *Follas novas*; esta oposición se reflejará, más tarde, en las duras censuras sobre el naturalismo y las influencias de Zola.

La constante actividad literaria proporciona a la escritora amigos y enemigos. A veces, estas relaciones están

A N T O L O X Í A

sometidas a cambio. Un buen ejemplo es el de Leopoldo Alas. Primero es un decidido defensor de las ideas difundidas por la autora; prologa *La cuestión palpitante*; elogia algunas de sus novelas; pero hacia 1890 critica con cierta dureza su actividad. Juan Valera, en cambio, sigue una trayectoria contraria: impugna *La cuestión palpitante*, censura a su autora por "haberse dejado seducir por la moda extravagante y absurda del naturalismo a ultranza"; pero, en cambio, elogiará *Los pazos de Ulloa* y terminan poniéndose de acuerdo; incluso, hacia finales de siglo, son frecuentes las largas visitas de doña Emilia al Valera ya ciego.

Hemos hecho ya referencia a las críticas de Campoamor, Alarcón, padre Blanco García. Hay que añadir los malévolos juicios de fray Candil; la postura divergente de Palacio Valdés; la amistad temporal con Blasco Ibáñez que se rompe con la rivalidad en el concurso de cuentos convocado por *El Liberal*.

La sólida amistad con Lázaro Galdeano, sostenida durante años y reflejada en sus colaboraciones de *La España Moderna* (1889-1902), sirve de contacto con otros escritores, como la relación con Unamuno, desde la publicación en esta revista de su ensayo "En torno al casticismo".

En su viaje a Cataluña sostiene una entusiasta relación con el novelista Narcís Oller. Y en Madrid, en su salón y en otras tertulias, alterna con Linares Rivas, Pidal, Echegaray, Ferrari, Azcárraga, Vidart, Manuel del Palacio... En 1892, ofrece una recepción a los delegados lombinos y sorprende gratamente a Rubén Darío. En los últimos años se le acercan los escritores jóvenes: Wenceslao Fernández Flórez, González Ruano, Vicente Aleixandre...

Merecen un comentario especial las relaciones con el novelista Benito Pérez Galdós. Podemos espigar una serie de datos sobre las mutuas influencias, acerca de las entrevistas en Madrid, de la coincidencia en la quinta santanderina de San Quintín, de las excursiones al valle de Carriedo y las cuevas de Altamira. Pero sus relaciones tienen un sentido singular: un amor pasional, expresado a través de la correspondencia exhumada por Carmen Bravo Villasante. Son las cartas amorosas de doña Emilia

al autor de los *Episodios nacionales* el testimonio de un amor desbordante; están salpicadas de fórmulas vulgares, estereotipadas, de juramentos amorosos y connotaciones chocantes que nada tienen que ver con el estilo de la escritora. ■

A N T O L O X Í A

A MULLER: UNHA PROBLEMÁTICA ESPECÍFICA

Sen ningunha dúbida, no marco da ríxida xerarquización de funcións que caracteriza á sociedade da Restauración, a muller leva con moito a peor parte, con relativa independencia da súa pertenza ou non ás clases explotadas.

A muller de clase obreira vese obrigada a afrontar, amais da dura xornada laboral no taller ou na fábrica, en condicións non máis benignas cás do home, as tarefas propias da casa, engadíndolle ás inxentes enerxías gastadas no seu posto profesional un dispendio nada desdeñable de forza de traballo non remunerado. A situación, como é lóxico, é moito máis favorable cando se trata de señoritas e damas de clase media, e sobre todo de clase alta; pero neste caso a exención do exercicio de traballos pesados e os aspectos máis ou menos "regalados" da súa vida cotiá vense contrapesados pola condena á máis cruel das esterilidades. Imposibilitadas de cursar carreira e de exercer unha profesión, as mulleres da boa sociedade deberanse conformar a consumi-lo mellor das súas vidas pechadas no fogar, dedicadas ás tarefas domésticas consideradas "non infamantes" (coser, bordar, fiar, etc.) e ó coidado dos fillos, sen se permitiren máis pracer có paseo dominical, a asistencia a oficios relixiosos, a participación nalgún que outro baile de sociedade ou tertulia vespertina acompañada de té e pastas e, se aínda están en idade de merecer, o "flirteo" a distancia (desde o palco do teatro ou a galería da casa, vixiadas sempre polo ollo espreitador das nais) co galán ou príncipe azul dos seus soños. Ir máis alí destes hábitos rotinarios xa é perigoso; supón, ós ollos do moralismo da época, asomarse á pendente que conduce á perda da virtude, á deshonra, a máis grande desgracia que poida abater a unha muller nun mundo onde o recato, a obediencia e —como non— a resignación constitúen, á vez, o maior dos tesouros e o obrigado pasaporte á respetabilidade.

Dando renda solta á súa profunda convicción sobre a necesidade de emancipación da muller (en rigor, a vertente máis progresista —por non dici-la única— do pensamento e personalidade da escritora), Pardo Bazán trata a problemática feminina en varias das súas novelas e

contos, centrándose preferentemente na muller de clase media e alta, propoñendo como alternativa a configuración dunha muller enteiramente nova, libre de obsoletas ataduras sociais e capaz de decidir por si mesma acerca do seu destino. Alternativa que apunta premonitoriamente cara ó que será a muller do século XX ou, falando máis propiamente, *certo tipo de muller de ben entrado o século XX*, pero que na época na que é formulada non pode por menos de parecerlle disparatada á élite "ben pensante" instituidoras das pautas sociais de entón, ó mesmo tempo que autenticamente revolucionaria a calquera observador desapaixoadado da realidade daquel tempo.

As primeiras matinacións de dona Emilia sobre o tema remóntanse, no que se refire ó mundo da narrativa, a *La Tribuna*, obra na que a nosa escritora se solidariza integralmente, como tivemos ocasión de ver, cos anxeos liberadores de Amparo —como muller, enténdese, que non como militante obreiro/política—, coa súa resolución e, por suposto, coa súa caída en desgracia ó ser seducida e abandonada por un home. Sen embargo, o feminismo de Pardo Bazán, aínda cando aberto e franco, móstrase, con todo, embrionario nesta novela. A condesa apunta nela un conxunto de interesantes intuicións, de atraentes suxerencias aínda non encadradas nunha formulación teórica acabada. Esta formulación chegará uns anos máis tarde, no díptico titulado *Adán y Eva* (que inclúe, como se sabe, *Doña Milagros* e *Memorias de un solterón*), unha vez que o terreo se despexou e que o lector foi inducido convenientemente por medio das formulacións introducidas en novelas como *El Cisne de Vilamorta*, *Insolación*, *Unha cristiana* e *La prueba*, onde o carácter absurdo e limitador da educación e das pautas vixentes para a muller, encarnado nos respectivos personaxes femininos de Nieves de la Comba, Asís Taboada e as señoritas de Barrientos, se manifesta en toda a súa trágica magnitude.

No mentado díptico, Pardo Bazán establece un agudo e marcado contraste entre o que é o prototipo habitual de muller conforme ós dictados da tradición e ós bos costumes da súa época, preñados de contradicción e prexuícios, e o novo proxecto propugnado por ela de

Carlos F. Velasco Souto, *A sociedade galega da restauración na obra literaria de Pardo Bazán (1875-1900)*, Pontevedra, 1987

A N T O L O X Í A

muller libre, instruída, dona do seu destino; sen esquecerse de suliñar, co fin de dar maior forza ás súas formulacións, e retomando nisto o fío da actitude adoptada en obras anteriores, a enorme carga de hipocresía inherente ó modelo tradicional —seguido máis ou menos con rigor polo común das señoras e señoritas consideradas “decentes”— e a enorme barreira que supón para un libre e arriquecedor desenvolvemento das potencialidades da muller. O novo ideal para seguir aparece simbolizado na figura de Felta Neita, á que se presenta como “mujer del futuro” e, ó mesmo tempo, moi oportunamente como a única persoa da familia con lucidez abonda para ofrecer unha solución honrosa á angustiada situación creada. Como era de esperar, os postulados liberadores da rapaza chocan coa teimuda resistencia tanto do seu pai coma do conxunto da boa sociedade marinedina. Pero a súa perseverancia e claridade de ideas dan vencido, finalmente, tódolos obstáculos, non sen antes facer unhas pequenas concesións á tradición ben pensante, perfectamente comprensibles no seu contexto e que en absoluto botan por terra as conquistas logradas.

(...)

Polo demais, pode dicirse que a escritora dá coa solución global aplicada á trama narrativa que nos ocupa os fins propostos: expoñer ou, de preferirse, argumentala viabilidade e validez das súas formulacións feministas. Creo que a sociedade se segue manifestando hostil á singradura emprendida por Felta. Pero a súa actitude de conxunto deixa entreve-la posibilidade dunha evolución aperturista no seu pensamento. Certo tamén que a alternativa proposta por dona Emilia non é estensible a tódalas mulleres: sobre a muller obreira pesan, entre outras, as ataduras da súa extrema penuria económica, obstáculo insalvable no camiño cara a súa emancipación. Pero si é substancialmente válida para a muller de clase acomodada, que a fin de contas é a que realmente lle importa a Pardo Bazán (neste senso, a elección dunha xove de extracción fidalga —aínda que rebaixada á clase media polas vicisitudes mencionadas— como protagonista do relato non se debe, loxicamente, á sorte, aínda que nisto inflúa o feito de ser aquela a clase que mellor coñece a autora). Empregando a fondo o seu gran talento de escri-

tora, dona Emilia apañoise maxistralmente para levar ó mundo de ficción as ideas e proxectos que en relación á problemática da muller formulou ela mesma e defendeu previamente, tanto nos seus ensaios sobre o tema como a través das súas intervencións en congresos pedagóxicos e feministas. A arriscada tentativa non se puido saldar — e valla insistir niso— con maior éxito. Máxime á hora de encarna-las citadas ideas e proxectos nun personaxe que, pola súa caracterización, tanto recorda á propia condesa... ■

A N T O L O X Í A

A ESCRITORA

A la madrugada siguiente, los alrededores de la fábrica, la calle del Sol, la calzada que conduce al mar se fueron llenando de mujeres que, más silenciosas de lo que suelen mostrarse las hembras reunidas, tenían vuelto el rostro hacia la puerta de entrada del patio principal. Cuando ésta se abrió, por unánime impulso se precipitaron dentro, e invadieron el zaguán en tropel, sin hacer caso de los esfuerzos del portero para conservar el orden; pero en vez de subir a los talleres, se estacionaron allí, apretadas, amenazadoras, cerrando el paso a las que, llegando tarde, o ajenas a la conjuración, intentaban atravesar más allá de la portería. Sordos rumores, voces ahogadas, imprecaciones que presto hallaban eco, corrían por el concurso, el cual se iba animando, y comunicándole ardimiento y firmeza. En la primera fila, al extremo del zaguán, estaba Amparo, pálida y con los ojos encendidos, la voz ya algo tomada de perorar, y, sin embargo, llena de energía, incitando y conteniendo a la vez la humana marea.

—Calma —decíales con hondo acento—, calma y serenidad... Tiempo habrá para todo: aguardad.

Pero algunos gritos, los empujones y dos o tres disputas que se promovieron entre el gentío, iban empujando, mal de su grado, a *La Tribuna* hacia la vetusta escalera del taller, cuando en éste se sintieron pasos que estremecían el piso, y un inspector de labores, con la fisonomía inquieta del que olfatea graves trastornos, apareció en el descanso. Empezaba a preguntar, más bien con el ademán que con la boca: "¿Qué es esto?", a tiempo que Amparo, sacando del bolsillo un pito de barro, arrojólo a los labios y arrancó de él agudo silbido. Diez o doce silbidos más partieron de diferentes puntos, corearon aquella romanza de pito, y el inspector se detuvo, sin atreverse a bajar los escalones que faltaban. Dos o tres viejas desvenadoras se adelantaron hacia él, profiriendo chillidos temerosos y tocándolo casi, y se oyó un sordo "¡muera!". Sin embargo, el funcionario se rehizo, y cruzándose de brazos se adelantó algo mudada la color, pero resuelto.

—¿Qué sucede? ¿Qué significa este escándalo? —preguntó a Amparo, a quien halló más próxima—. ¿Qué modo es éste de entrar en los talleres?

—Es que no entramos hoy —respondió *La Tribuna*.

Y cien voces confirmaron la frase.

—No se entra, no se entra.

—¿No entran ustedes? Pues ¿qué pasa?

—Que se hacen con nosotras iniquidads, y no aguantamos.

—No, no aguantamos. —¡Mueran las iniquidads! ¡Viva la libertad! ¡Justicia seca! —clamaron desde todas partes. Y dos o tres maestras, cogidas en el remolino, alzaban las manos desesperadamente, haciendo señas al inspector.

—Pero ¿qué piden ustedes?

—¿No oyes, hijo? Jos-ti-cia —berreó una desvenadora al oído mismo del empleado.

—Que nos paguen, que nos paguen y que nos paguen —exclamó, enérgicamente, Amparo, mientras el rumor de la muchedumbre se hacía tempestuoso.

—Vuelvan ustedes, por de pronto, al orden y a la compostura, que...

—No nos da la gana.

—¡Que baile el cancán!

—¡Muera!

Y otra vez, la sinfonía de pitos rasgó el aire.

—No pedimos nada que no sea nuestro —explicó Amparo, con gran sosiego—. Es imposible que por más tiempo la fábrica se esté así, sin cobrar un cuarto... Nuestro dinero, y abur.

—Voy a consultar con mis superiores —respondió el inspector, retirándose entre vociferaciones y risotadas.

Apenas lo vieron desaparecer, se calmó la efervescencia un tanto. "Va a consultar", se decían las unas a las otras... "¿Nos pagarán?".

—Si nos pagan —declaró *La Tribuna*, belicosa y resuelta como nunca—, es que nos tienen miedo. ¡Adelante! Lo que es hoy, la hacemos, y buena.

—Debimos cogerlo y rustrirlo en aceite —gruñó la voz oscura de la vieja—. ¡Fretirlo como si fuera un pancho..., que vea lo que es la necesidad y los trabajitos que uno pasa!

La Tribuna, 1882.

A N T O L O X Í A

—Orden y unión, compañeras... —repetía Amparo, con los brazos extendidos.

Transcurridos diez minutos volvió el inspector, acompañado de un viejecillo enjuto y seco como un pedazo de yesca, que era el mismo contador en persona. El jefe no juzgaba oportuno por entonces comprometer su dignidad presentándose ante las amotinadas, y por medida de precaución había reunido en la oficina a los empleados y consultaba con ellos, conviniendo en que la sublevación no era tan temible en la Granera como lo sería en otras fábricas de España, atendido el pacífico carácter del país. No quisiera él estar ahora en Sevilla.

—¿Qué recado nos traen? —gritaron al inspector las sublevadas.

—Oíganme ustedes.

—Cuartos, cuartos, y no tanta parolería.

—Tengo chiquillos que aguardan que les compre mollete..., ¿oyúste?, y no puedo perder el tiempo.

—Se pagará..., hoy mismo..., un mes de los que se adeudan.

Hondo murmullo atravesó por la multitud, llegando a las últimas filas el "¿Pagan, sí o no? Pagan... ¡Un mes...! ¡Un mes...! ¡Para poca salud..., no consentir...; todo junto!". Amparo tomó la palabra.

—Como usted conoce, ciudadano inspector..., un mes no es lo que se nos debe, y lo que nos corresponde, y a lo que tenemos derechos inalienables e individuales... Estamos resueltas, pero resueltas de verdad, a conseguir que nos abonen nuestro jornal; ganado honrosamente con el sudor de nuestras frentes, y del que sólo la injusticia y la opresión más impía se nos puede incautar...

—Todo eso es muy cierto, pero ¿qué quieren ustedes que hagamos? Si la Dirección nos hubiese remitido fondos, ya estarían satisfechos los dos meses... Por de pronto, se les ofrece a ustedes uno, y se les ruega que despejen el local en buen orden y sin ocasionar disturbios... De lo contrario, la guardia va a proceder al despejo...

—¡La guardia! ¡Que nos la echen! ¡Que venga! ¡Acá la guardia! ■

Atendiendo a la niña, Nucha se reanimaba. Cuidábala con febril actividad. Todo se lo quería hacer ella, sin ceder al ama más que la parte material de la cría. El ama, decía ella, era un tonel lleno de leche, que estaba allí para aplicarle la espita cuando fuese necesario y soltar el chorro: ni más ni menos. La comparación del tonel es exactísima: el ama tenía hechura, color e inteligencia de tonel. Poseía también, como los toneles, un vientre magno. Daba gozo de verla comer, mejor dicho, engullir, en la cocina. Sabel se entretenía en llenarle el plato o la taza a reverter, en ponerle delante medio pan, cebándola igual que a los pavos. Con semejante mostrenco, Sabel se la echaba de princesa, modelo de delicados gustos y selectas aficiones. Como todo es relativo en el mundo, para la gente de escalera abajo de la casa solariega el ama representaba un salvaje muy gracioso y ridículo, y se reían tanto más con sus patochadas cuanto más fácilmente podían incurrir ellos en otras mayores. Realmente, era el ama objeto curioso no sólo para los payos, sino por distintas razones, para un etnógrafo investigador. Máximo Juncal refirió a Julián pormenores interesantes. En el valle donde se asienta la parroquia de que el ama procedía —valle situado en los últimos confines de Galicia, lindando con Portugal—, las mujeres se distinguen por sus condiciones físicas y su modo de vivir: son una especie de amazonas, restos de las guerras galaicas, de que hablan los geógrafos latinos; que si hoy no pueden hacer la guerra sino a sus maridos, destripan terrones con la misma furia que antes combatían; andan medio en cueros, luciendo sus fornidas y recias carnazas; aran, cavan, siegan, cargan carros de rama y esquilmo, soportan en sus hombros de caríatide enormes pesos y viven, ya que no sin obra, por lo menos sin auxilio de varón, pues los del valle suelen emigrar a Lisboa, en busca de colocaciones, desde los catorce años, volviendo sólo al país un par de meses, para casarse y propagar la raza, y huyendo apenas cumplido su oficio de machos de colmena. A veces, en Portugal, reciben nuevas de infidelidades conyugales, y, pasando la frontera, una noche acuchillan a los amantes dormidos; éste fue el crimen del *Tuerto*, protegido por *Barbacana*, cuya historia había contado también Juncal. No obstante, las hembras de Castrodorna suelen ser tan honestas como selváticas.

Los Pazos de Ulloa, 1886.

A N T O L O X Í A

El ama no desmentía su raza, por la anchura desmesurada de las caderas y rechonchez de los rudos miembros. Costó un triunfo a Nucha vestirla racionalmente, y hacerle trocar la corta saya de bayeta verde, que no le cubría la desnuda pantorrilla, por otra más cumplida y decorosa, consintiéndole únicamente el justillo, prenda clásica de ama de cría, que deja rebosar las repletas ubres, y los característicos pendientes de enorme argolla, el torques romano, conservado desde tiempo inmemorial en el valle. Fue una lid obligarla a usar zapatos a diario, porque todas sus congéneres los reservan para las fiestas repicadas; fue una penitencia enseñarle el nombre y uso de cada objeto, aún de los más sencillos y corrientes; fue pensar en lo excusado convencerla de que la niña que criaba era un ser delicado y frágil, que no se podía traer mal envuelto en retales de bayeta grana, dentro de una banasta mullida de helechos, y dejarse a la sombra de un roble, a merced del viento, del sol y de la lluvia, como los recién nacidos del valle de Castrodorna; y Máximo Juncal, que, aunque gran apologista de los artificios higiénicos, lo era también de las milagrosas virtudes de la Naturaleza, hallaba alguna dificultad en conciliar ambos extremos, y salía del paso apelando a su lectura más reciente, *El origen de las especies*, por Darwin, y aplicando ciertas leyes de adaptación al medio, herencia, etc., que le permitían afirmar que el método del ama, si no hacía reventar como un triquitraque a la criatura, la fortalecería admirablemente. ■

La montañesa obedeció sin replicar. Desde tiempo inmemorial, desde que ella andaba aún a gatas, Perucho dirigía el paseo, la zarandeaba a su gusto, la llevaba aquí y acullá, era el encargado de saber dónde se encontraban nidos, frutos, sitios bonitos, hacia que lado convenía dirigir el merodeo. Rara vez intentó sublevarse Manuela y apropiarse la dirección del grupo, y las contadas tentativas de independencia no produjeron más resultado que demostrar la indiscutible superioridad y maestría de su amigo. En el invierno, mientras Perucho se secaba en Orense, Manuela, instantáneamente y como por arte maravilloso, aprendía a manejarse solita y se encontraba de improviso profesora en topografía, conocedora de todos los caminos, rincones y andurriales del valle; pero esto duraba hasta el regreso de Perucho: volvía él, y la montañesa olvidaba su ciencia y volvía a descansar en su compañero, pasiva y gozosa.

Seguían caminando, apartándose gran trecho ya de los Pazos y descendiendo la corriente del río Avieiro por vereditas incultas, aquí encontrando un pinar, allá un grupo de carrascas verdinegras, más adelante un roble ufano de su robustez y de su hercúleo tronco, y siempre matorrales de madroño y retama, por entre los cuales no el pie del hombre, sino la naturaleza misma, había abierto senderos análogos a tortuosas calles de parque inglés. La luz del sol, que ya tocaba al cénit, lo enrubiaba todo; encendía con tonos áureos la grama seca; daba color de ágata a las simientes de la retama; hacía transparentes, como farolillos de papel de seda carmesí, las flores del brezo; convertía en follaje de raso recortado los brotes tiernos de las carrascas; calentaba con matices de venturina las hojas del pino; prestaba a la bellota verde el pulimento del jade; y en las alas vibrátiles de las mariposas monteses —esas mariposas tan distintas de las que se ven en terreno cultivado, esas mariposas que tienen colores de madera y hoja seca—, y en los carapachos de los escarabajos, y en la negra coraza y cuernos de las vacas louras, encendía tintas vivas, reflejos metálicos, esmaltes de oro, brillo negro de tallado azabache. La intensidad del calor arrancaba a los pinos todos sus olores de resina, a las plantas sus balsámicas exhalaciones; y entre el sol que le requemaba la sangre, y el vaho que se elevaba de la ebullición de la tierra, y la leche que

La Madre Naturaleza, 1887.

A N T O L O X Í A

le aletargaba el cerebro, Manuela sentía como un comienzo de embriaguez, el estado inicial de la borrachera alcohólica, que, pareciendo excitación, no es en realidad sino sopor; el estado en que las manos resbalan sobre el objeto que quieren asir, en que los movimientos del cuerpo no obedecen a la voluntad, en que nos sentamos sin pesar sobre la silla y nos levantamos y andamos sin estribar en el suelo, porque el sentimiento de la gravedad se ha amortiguado mucho, y nuestras percepciones son vagas y turbias, y parece que ha desaparecido la resistencia de los medios, la densidad de la materia, la dureza de las esquinas y ángulos, y que los objetos en derredor se han vuelto fluidos, y nuestro cuerpo también, y más que nada nuestro pensamiento.

No es desagradable el estado, al contrario, y la plétora de vida que produce se revelaba en el rostro de Manuela: sus ojos brillaban y su boca sonreía sin interrupción. La niña no preguntaba ya cosa alguna a su compañero: andaba, andaba tan ligera como se anda en sueños, sin sombra de cansancio, aunque apoyándose en Perucho y arrimándose a su cuerpo con instintiva ternura. Allá en la pequeña ladera del monte divisó la espadaña del campanario de Naya, que conocía, y le ocurrió pensar en el cura, que podría darles un buen almuerzo de huevos y fruta a la sombra de la fresca parra que entolda la rectoral; mas sin duda no era éste el propósito de Perucho, pues tomó otra dirección, volviendo la espalda al campanario y hundiéndose en una trocha que serpeaba entre pinos, y a cuyos lados se alzaban peñascos enormes, calvos y blancos por la cima, jaspeados de líquen y musgo por la base. Manuela se detuvo un momento, respiró; sus potencias se despejaron un poco al benéfico influjo de la temperatura menos ardorosa; miró en derredor, para saber donde estaba. El Avieiro corría allá abajo, rumoroso y profundo, no muy distante.

Por aquella parte se ensanchaba la hoz, hacía muy suave, casi insensible, el declive de las montañas, y el río, en vez de rodar encajonado, sujeto, con torsión colérica de serpiente cautiva, se extendía cada vez más ancho, bello y sosegado, ostentando la hermosura y gala soberana de los ríos gallegos: la margen florida, el pradillo rodeado de juncos, salces y olmos, la placa de agua serena

que los refleja bañando sus raíces, el caprichoso remanso en que el agua muere más mansa, más sesga, con claridades misteriosas de cristal de roca ahumado; la *frieira*, la gran cueva a la sombra del enorme peñasco, en que la sabrosa trucha busca la capa de agua densa y no escandecida por el sol; el cañaverl que nace dentro de la misma corriente, el molino, la presa, toda la graciosa ornamentación fluvial de un río de cauce hondo, de país húmedo, que recuerda las ideas gentílicas, las urnas, las náyades, concepción clásica y encantadora del río como divinidad. ■

A N T O L O X Í A

El metro, en los *Cantares*, está manejado con soltura y vigor; y tanto en esto como en lo que se refiere al elemento léxico, podrán las innovaciones de *Follas novas* revelar más ciencia, pero no mayor tino. —Así vino a confirmarse, cuando menos se pensaba, la aseveración inmemorial de los historiadores y geógrafos romanos respecto al país galaico, donde, según ellos, las hembras se llevan la palma en improvisar, cantar y tañer.

Observan los aficionados a recoger tradiciones, coplas y cuentos populares, que los hombres, por inteligentes y cultos que sean, no son aptos para trasmitírselos, mientras las mujeres se los comunican con singular exactitud. Y es que el alma de la mujer, acaso por su contacto con la niñez, está más cerca del alma ingenua del pueblo; que es más capaz de comprenderle, de entrar en su orden de ideas, de interesarse por las pequeñeces que le preocupan. Ese es el principal encanto de Rosalía: haber expresado como poeta lo que entendió como mujer: y no creáis que es cosa tan fácil, después de penetrar en el cerebro de la moza que va a la *foliada* o lleva la vaca al pasto, interpretar su pensamiento en forma poética, que no parezca al lector artificiosa y falsa. Cuando Rosalía habla por cuenta propia, como sucede en la mayor parte de los poemitas de *Follas novas*, pidiendo al dialecto solamente la envoltura de su sentir, es sin duda un poeta digno de estima, pero que repite quejas muy prodigadas en la enfermiza poesía lírica de medio siglo acá; cuando nos cautiva es al objetivar su inspiración, al impregnarse del sentimiento del pueblo, al reproducirlo con sin igual donaire, al aceptar el carácter verdadero de este renacimiento regionalista, donde forzosamente ha de dominar el elemento idílico y rústico, por virtud de la lengua que, desde tanto tiempo hace, sólo vive entre silvanos y ninfas agrarias. ■

La mujer galaico-asturiana es de tierno corazón; la política no le quita el sueño, ni le importa nada que se modifique el código fundamental, ni que nos manden don Carlos o Alfonso XIII. Apasionada de sus hijos, no los inmolaría en aras de ninguna idea social; y en cuanto a insensibilidad amorosa, baste decir, como único dato, que es raro que una aldeana vaya al altar sin haber dado al mundo prole. Conviene también advertir que, realizando el programa de Juan Jacobo Rousseau, las aldeanas de este grupo son libres en sus costumbres mientras no llega la hora de casarse, pero después guardan fidelidad a sus maridos.

En gran porción del territorio español, la mujer ayuda al hombre en las faenas del campo, porque la igualdad de los sexos, negada en el derecho escrito y en las esferas donde se vive sin trabajar, es un hecho ante la miseria del labrador, del jornalero o del colono. En mi país, Galicia, se ve a la mujer, encinta o criando, cavar la tierra, segar el maíz y el trigo, pisar el tojo, cortar la hierba para los bueyes. Tan duras labores no levantan protesta alguna entre los profundos teóricos de la escuela de *monsieur Prudhomme*, que, apenas se indica el menor conato de ensanchar las atribuciones de la mujer en otras esferas, exclaman llenos de consternación y santo celo "que la mujer no debe salir del hogar, pues su única misión es cumplir los deberes de madre y esposa". El pobre hogar de la misera aldeana, escaso de pan y fuego, abierto a la intemperie y al agua y al frío, casi siempre está solo. A su dueña la emancipó una emancipadora eterna, sorda e inclemente: la necesidad. ■

De mi tierra, 1888.

"La mujer española", *La España Moderna*, n° XVII, 1889.

A N T O L O X Í A

Ayer me han dicho que Zola está a punto de enloquecer por miedo a la muerte. ¡Qué tonto es ese hombre de genio! ¡Miedo a la muerte! Si hubiera vivido en una semana lo que yo..., y lo que tú, no le tendría miedo alguno. Nada eleva el espíritu como el amor: estoy convencida de que de él nacen no sólo las bellas acciones, como opina Dante, sino el fuego artístico.

Hemos realizado un sueño, mi querido: un sueño bonito, un sueño fantástico que a los 30 años yo no creía posible. Le hemos hecho la mamola al mundo necio, que prohíbe estas cosas; a Moisés que las prohíbe también, con igual éxito; a la realidad, que nos encadena; a la vida que huye; a los angelitos del cielo, que se creen los únicos felices, porque están en el Empireo con cara de bobos tocando el violín... Felices, nosotros.

Nada que me diga Vd. de gallegos me sorprende. En ese desgraciado país, incapaces los hombres de equipararse a las mujeres, se dedican a difamarlas.

Se me olvidaba que no te he dicho que recibí el lunes la escrita el sábado. Me hacen reír tus observaciones *rosquiformes*. Estos días debo de haber ganado lo menos una banasta de roscas, porque hice un trabajo para la Fortnightly Review sobre "Las mujeres españolas", y se me lo admiten, lo pagarán bien. Además ahí se me abre otro mercado, si el trabajo gusta. Yo estoy contenta de él: pero es un poquito fuerte; armaría un alboroto en España tal vez si se publicase en Español.

Tú habrás soñado mucho con el esquinazo europeo: más que yo, es imposible. Antes de que me *conocieses*, cuando no nos unía sino ensoñadora amistad, ya me figuraba yo (con pureza absoluta, que ahí está lo más sabroso de la figuración) las delicias de un paseíto *ensemble* por Alemania. Los que habíamos dado a través de Madrid me tenían engolosinada, y pensaba yo para mí: "Que bonito será emigrar con este individuo. Me tratará como a una hermaná, o mejor dicho como a un amigo de confianza entera. Le oiré hablar a todas horas. Aprenderé de él cosas de novela, de estética y de arte. Veremos todo

con doble interés y con doble fruto. Parece delicado de salud: le cuidaré yo que soy robusta; me lo agradecerá: me cobrará mucho afecto, y ya siempre seremos amigos. Nos creerán marido y mujer, y como no seremos nada, nos reiremos... En fin, así, un puñado de tonterías.

Respecto a mi emancipación, yo creo que te hablé de eso; no sé si despacio, pero de que hablé estoy segura. ¿Qué hubieras podido tú hacer en ello, vida mía? Nada. Aprobar mi opinión, y se acabó. Si no fuese el maquiavelismo y las precauciones, acaso podrías asociar la administración de mis libros a la de los tuyos, pues yo soy literalmente incapaz de administrarme, y siempre tendré que estar á merced de los editores; pero esta unión resultaría muy sospechosa, y por consiguiente, a no ser un prólogo como el del "Sabor de la Tierra", no veo que género de apoyo podría encontrar en ti: en suma he de ser yo misma quien me emancipe, y malo será que con un poco de constancia no logre ganar lo suficiente para vivir, con el decoro a que estoy habituada, el tiempo que no esté con mis padres. ■

Cartas a Benito Pérez Galdós (1889-1890).

A N T O L O X Í A

No puede, en rigor, la educación actual de la mujer llamarse tal *educación*, sino *doma*, pues se propone por fin la obediencia, la pasividad y la sumisión. ¿Cuánto veremos informando la educación de la mujer el generoso principio de Kant, que no se debe educar según el estado actual de la especie humana, sino según un estado mejor, posible ya en el porvenir, es decir, según la idea de la humanidad y de su total destino? A la mujer sí que es aplicable lo que dice Kant del hombre: que se le educa para el mundo actual, con todas sus corrupciones y atrasos. Es la educación de la mujer preventiva y represiva hasta la ignominia; parte del supuesto del mal, nace de la sospecha, nítrese en los celos, inspírase en la desconfianza, y tiende a impedir o a creer buena y cándidamente que impide las transgresiones de la moral sexual por el mismo procedimiento mecánico de los grillos puestos al delincuente para que no pueda dañar. La educación positiva, de instrucción y dirección, verdadera guía de la vida humana, está vedada a la mujer. En el primer período educativo, enseña Kant, sólo rige la obediencia pasiva; este período corresponde a la tierna infancia, a la niñez. En el segundo, el alumno hace uso de su reflexión y de su libertad. ¿Quién no ve que la mujer no ha salido del primer período? Como a niña la educan, y niña se queda.

Condena Kant severamente la idea funesta de persuadir a los hijos de los ricos y poderosos de que nunca habrán de pensar en procurarse el sustento, y que toda la vida sucederá como en casa de sus padres, donde les dan de comer y beber y vestir y calzar y satisfacen sus antojos, sin más que abrir la boca y aún antes de que la abran. Con esta idea —añade el Aristóteles moderno— los hombres serán toda su vida chiquillos o indios bravos. Pues en esta idea se funda el porvenir de la mujer en nuestras sociedades, como que se la veda casi toda profesión u ocupación productiva, y se la imbuye de que su sostenimiento corre a cargo del varón. ¿Cuándo se la dará esa educación que Kant llama *práctica*, la educación de la personalidad, de un ser libre, capaz de bastarse a si mismo, llenar su puesto en sociedad, y al propio tiempo tener para si mismo un valor que emana de la íntima conciencia de sus dere-

chos? La mujer necesita no olvidar nunca las palabras de Legouvé: "Nadie ve ni educa en la muchacha más que a la esposa futura. Su desarrollo personal es un *medio*, nunca un *fin*. ¿No existe la mujer para si misma? (...)". ■

"La educación del hombre y la de la mujer. Memoria leída en el Congreso Pedagógico de 1892".

A N T O L O X Í A

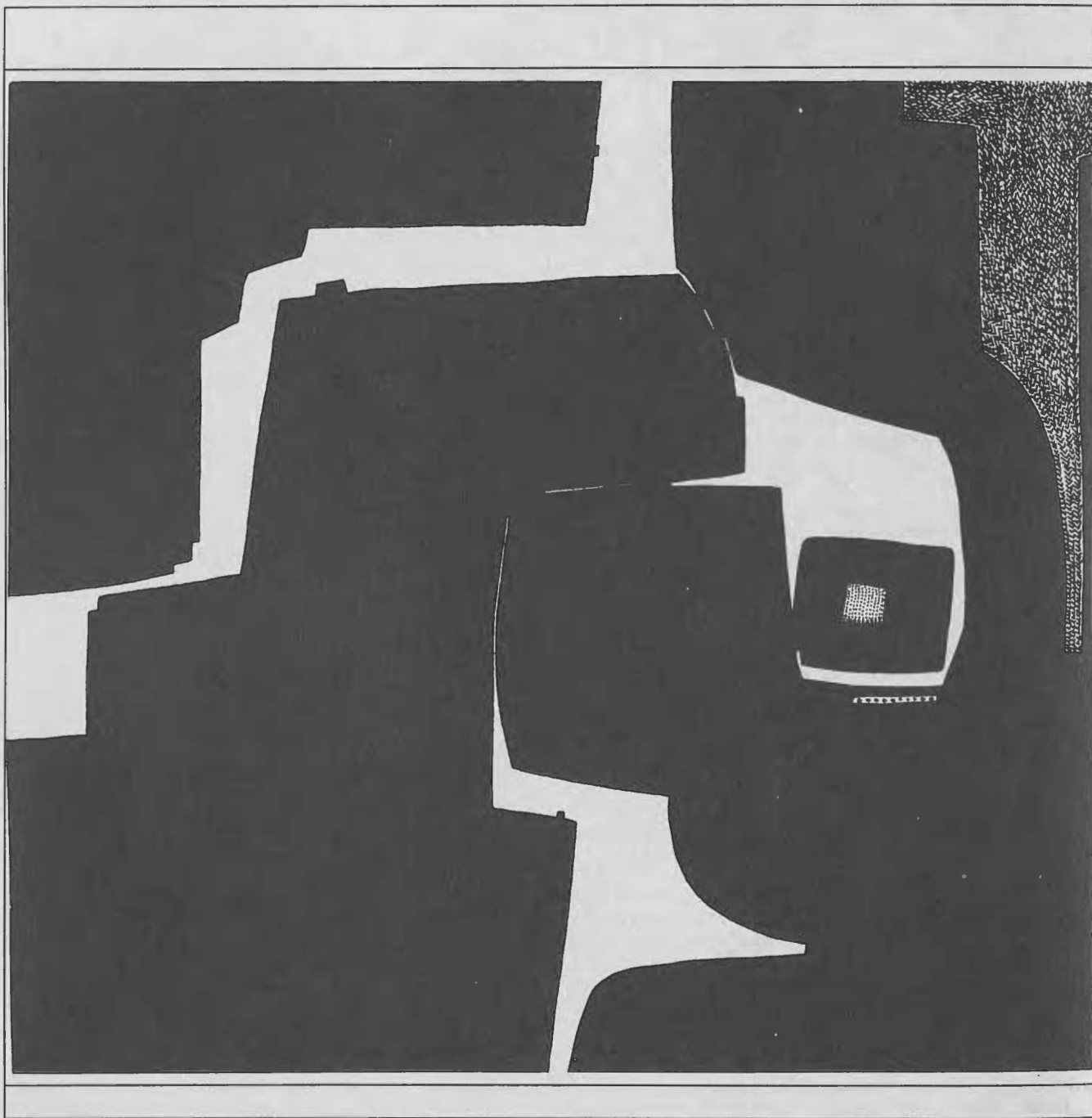
UNA MUJER DETENIDA POR FUMAR

Leo en un diario que una mujer ha sido detenida por el grave delito de fumar "desvergonzadamente" donde estaban fumando también, por lo visto con muchísima vergüenza y dignidad, varios hombres. Y añade el diario que la mujer, al ser objeto de medida tan rigurosa, prorrumpió en denuestos e invectivas. Sin duda, la muy torpe no comprendía bien por que en ella constituía delito lo que en los varones no.

Debía, sin embargo, darse cuenta esa fémina atrevida de que el acto de chupar una hierba liada sobre si misma o en un papel varía muchísimo de significación si lo realizan los labios de un individuo del sexo fuerte o los de otro perteneciente a la más bella mitad del género humano. Un hombre que fuma ejercita uno de los imprescindibles e inalienables derechos que le corresponden, y en cambio una mujer que fuma siempre perturba un poco la buena organización social. Sabe Dios que consecuencias pudiera tener hecho tan sencillo, es decir, sencillo, según apariencias engañosas.

Yo confieso que, por mí, en lo que personalmente me afecta, aunque nunca los españoles, que tantas cosas descubrieron, hubiesen descubierto la *nicotiana tabacum* de Linneo, me sería completamente igual. No me da por fumar, y tampoco me causaría lo que se dice pena el que Noé no hubiese inventado sacar zumo de los racimos de la vid, para quedar bajo el estigma de ser el primer curda que registran los anales del mundo (aunque Baco pueda disputarle la palma). Pero si desde el punto de vista de mi propio regodeo la cosa no me preocupa, en el más desinteresado y noble del altruismo no puedo menos de consagrarle estas líneas de crónica. ¿A título de qué, vamos a ver, una hembra audaz se permite lo que sólo pertenece a su señor, dueño y cabeza, el hombre? ¿Y en público, para más? Porque, al cabo, ¡si el desmán se cometiese en el secreto y recogimiento del propio domicilio, y en las habitaciones más ocultas y privadas! Pero delante de gente..., es cosa que merece severísimo castigo, y especial penalidad en el Código. Y no dudemos que la tendrá. Con esta clase de delitos suelen ser inflexibles nuestras celosas autoridades. ■

La Ilustración Artística, n° 1.547, 1911.

MISOXINIA E NATURALISMO, UNHA LECTURA DE PROUST

1. COMPLICIDADE ENTRE MISOXINIA E "NATURALISMO"

O protagonista de "A la recherche du temps perdu" ó longo da sua aprendizaxe descobre que acostuman a quedar velados tralal nosas crenzas os desexos que as enxendran; que adoitamos decatarnos do desexo fonte dunha crenza só cando aquel remata, manténdose oculto o seu vencellamento coas crenzas naqueles desexos que desaparecen con nós¹. ¿Cáles son estes desexos e qué crenzas xeneran? Unha posibilidade de identificación ofrecénola Rosset, para quen o "desexo de natureza" —sen dúbida— atópase entre os máis arraigados e duradeiros do home. Dinos este autor no libro "La Anti-Naturaleza"² que o desexo interesado na idea de natureza tenta achar un algo a partir do cal espírito, liberdade e natureza humana adquiriran significación e relevo; unha instancia que nos libre de enfrentarnos co pensamento do azar que implicaría a insignificancia de calquera acontecemento, pensamento ou existencia e que nos obrigaría a recoñecer a falla de sentido mesmo da insatisfacción. Este algo que nunca se define con precisión, só polo que non é, tería tomado o nome de Deus e de natureza. Quixera propoñer a hipótese de que determinadas conceptualizacións do feminino e a muller real cumpren, máis ou menos, as mesmas funcións para o home que Rosset atribúe as ideas de Deus e de natureza. Que a

ilusión naturalista se refuxie na idea de muller, especialmente cando a mentalidade moderna desconfía das ideas de Deus e de natureza parece case lóxico se non se esquece que a *dominación da muller* é apuntalada por unha *andamiaxe simbólica* na que ésta aparece relegada no ámbito da natureza. Nembargantes, aínda que as pontes semánticas, froito desta adamiaxe, tendidas entre as ideas de muller e natureza explicarían con facilidade que a ilusión naturalista tome rostro de muller, cabe sospeitar que esta non sexa a única causa de que así ocorra. Certas conceptualizacións da muller ó tempo que permiten a súa dominación parecen estar satisfacendo un "desexo de natureza": ¿qué mellor garante da natureza humana, da capacidade de "actuar", de crear verdadeiras significacións e da identidade que poder definirse por oposición a un *ser categorizado como carente de vontade, de capacidades intelectuais e de verdadeira identidade?* ¿qué mellor antídoto contra a insignificancia que un *ser* que teña como papel principal facer sentir a cada home único e seguir os seus mandatos coma se de un *deus* se tratase? ¿qué mellor remedio, en fin, para non ser presa da insatisfacción que un *ser* a quen poder achacala? Esta complicidade entre misoxinia e ilusión naturalista —mediante a conceptualización do feminino como natureza sosténtase a dominación da muller e resgárdase o "naturalismo", que, á súa vez, é usado para xustificar a

subordinación da muller e moitas outras— fai aparecer esta parella como un todo e conleva que un ataque contra unha das partes só será eficaz se logra dismantelar a unidade en conxunto.

A soa complementariedade entre misoxinia e naturalismo (¡qué ironía que outras parellas se resintan por causa dunha parella tan ben acoplada!), tal vez, explique que pensadores coa intención de trastocar toda a orde cultural, de evidenciar o carácter convencional de moitas das crenzas que tomamos como feitos naturais ou coa intención de opoñerse a todo tipo de opresión, deixen intactas as crenzas na inferioridade natural da muller, e, a que, segundo Victoria Sau (3), sería a forma prototípica de dominación.

Atopámonos, en suma, con que se ben, a ilusión naturalista pode tomar outras moitas máscaras cás de Deus, natureza ou muller, un pensamento e unha práctica que tente desfacerse dos papeis e lugares nos que adoita encaixarse á muller podería gretar o "naturalismo" e todo un entramado cultural paralizante e negador do individuo, nun dos seus puntos máis seguros; polo que se pode falar dun potencial de radicalidade filosófico-política no feminismo.

2. CONSTRUCCIÓN DA IDEA DE MULLER EN PROUST

Podemos imaxinar que o telegrama enviado por madame Botemps ó protagonista da

Recherche, comunicándolle a morte de Albertina, non é máis que unha astucia de Albertina para permanecer afastada de Marcel; que, chegada á vellez, ésta lé "A busca do tempo perdido" e que, acepta, agora, axudada polos seus recordos, darnos algunha pista ca que descifrar o complexo mundo da obra proustiana. Ómola dicir: Non levaba dous minutos lendo cando atopei, no inicio dun parágrafo sen importancia para o relato, algo que me revelou moito do que foi a vida de Marcel; lin "Outras veces, así como Eva naceu dunha costela de Adán, unha muller nacía, mentres eu estaba durmindo, dunha mala postura de miña cadeira. E sendo criatura filla do pracer que eu estaba a punto de disfrutar, figurábaseme que era ela a que mo ofrecía. *O meu corpo sentía no dela a súa propia calor, la buscalo, e eu despertábame*" (1, 13). Se mirasemos ó través —como o propio Proust pensaba que se debe facer⁴ leríamos: No principio era o home, aínda que desamparado, aqueixado de malas posturas e con dificultades á hora de deslindar soño de realidade, completo en sí mesmo. *O home por casualidade soñou, e, nese soño, creou a muller —sen o home a muller non nacería, non sería nada—*. A muller como unha mala postura é algo que roza o aberrante, algo que soportamos coma un fastidio. Pode, non obstante, dar *pé a agradable soños, funcionando deles como obxecto no que proxectar o propio pracer para máis*

tarde saborear a emoción de ir a recollelo, co que o espellismo desta emoción esvaecerase. Xorde dunha costela ou da cadeira (isto último por asimilación, e así neutralización ou conxuro da fertilidade feminina) como poidera ser unha prolongación da tibia ou das falanxes dun dedo, pero, *nunca, da médula ou do cerebro*.

Sen esquecer que a guía que nos proporcionan as verbas desta Albertina imaxinada por nós, é só un dos posibles fíos que poderíamos escoller para atravesar as diversas retículas que compoñen a Recherche, tomarei as súas verbas como claves de fondo, coas que ir explicitando as distintas manifestacións da misoxinia do protagonista da Recherche e insinuar o seu entreveramento co "naturalismo"⁵, ó menos, nos seis primeiros volúmenes do libro⁶.

Nas verbas de Albertina apúntase a certos rasgos do protagonista —rasgos en estreita relación coa súa vida a principios de século en Francia— que poderían producir a impresión de conlevar o abandono de misoxinia e "naturalismo", cando en realidade, só van conlevar a desaparición dalgunhas das formas tomadas por estes con anterioridade. O protagonista ten conciencia de estar sometido á finitude: padece malas posturas e enfermidades, cólleno por sorpresa os seus desexos, non pode escapar da morte de varios dos seus "eus" —do que quería a Xilberta do que cría na incoerencia de Albertina, do

que admiraba ós Guermante, etc.— Estando ó final próximo á súa desaparición total. Navegando entre soño e realidade, embárcase nunha complicada búsqueda sobre o valor do mundo que o rodea e dos seus propios actos, non obtendo ata o "Tempo Recobrado" máis que resultados parciais e contradictorios. Nesta búsqueda de sentido, a diferencia doutros persoaxes de Recherche, non vai ser axudado por un título de nobreza que lle outorgaría un lugar claro no mundo, nin vai crer que o poidan axudar as verdades da pura intelixencia (7). Por outra banda a súa posición social, permítelle vivir sen traballar (polo que, tampouco ten no traballo un xeito de relacionarse coas cousas ou de situarse no mundo social), e, confere á súa existencia un carácter doado, sen situacións difíciles que poñan a proba o seu valor. Nembargantes este recoñecemento intelectual da finitude non vai ir acompañado da aceptación afectiva desta, nin a falla de formas clásicas de lexitimación do señorío vai conducir a unha renuncia a tal señorío. Pola contra, *o protagonista da Recherche, segue buscando algo que xustifique a existencia, e, relacionándose coas mulleres desde unha posición de dominio, achando nese dominio unha maneira de valorizar a súa existencia*. Vexamos o xeito en que o fai.

As mulleres, son identificadas coas cousas ás que o protagonista pode acceder a través delas, e, só

F I L O S O F Í A

por iso desexadas: "Nas persoas que amamos hai inmanente a elas, certo soño que non sempre sabemos discernir pero que perseguimos. Tal era a miña crenza en Bergotte, en Suann, que me fixo amar a Xilberta, a miña crenza en Xilberto o Malo, que me fixo amar a Madame Guermantes" (IV, 181) Xilberta e a duquesa Guermantes son así medios utilizados polo protagonista para achegarse a outros homes e a ó poder que estas simbolizan (a fama de bo escritor, o recoñecemento no gran mundo ou a nobreza). Outra evidencia de que *a través das mulleres se xoga unha relación de poder entre homes* atopámola cando o protagonista afirma que: "Se souberamos analizar mellor os nosos amores, veríamos que ás veces as mulleres só nos gustan como contrapeso doutros homes ós que temos que *disputarllas* aínda que disputarllas nos cause sufrimento de morte; suprimido ese contrapeso, desaparece o encanto da muller" (V, 448). As mulleres son así o espello en que poder mirar o propio señorío. Neste esquema, facer saber ó outro que é amado está demáis, é, incluso, nocivo, pois pode mermar o dominio e o traballo —que se constitúe tamén unha maneira de crear superioridade— polo que este se mantén: Mentín díxenlle que tiña que oír unha confesión previa, a dunha gran paixón que eu tiña dende facía algún tempo por Ancrea (...) puíden por fin, sen temor de que Albertina sospeitara nela amor,

falarlle cunha dozura da que me privara deliberadamente dende había moito tempo (...) ó dicirlle que amaba a súa amiga (...) podía usar dela á miña vontade" (IV, 262-264).

Por medio das mulleres o protagonista tenta tamén auto-definirse como conquistador: "Se queremos reducir a unha fórmula a lei das nosas curiosidades amorosas, teríamos que buscala na máxima diferenza entre unha muller vista, e unha muller tocada, acariciada. Se as mulleres do que enoutro tempo se chamaban casas cerradas, se as mesmas cocottes (sempre que non saibamos que son cocottes) atraennos tan pouco, non é que sexan menos belas que as outras, é que están sempre dispostas, é que non son conquistadas". (V, 151). A este modelo de conquista responden tanto o amor á muller casta e pura coma o amor á perversa ou prostituta entre os que oscila o protagonista. Nesta representación da muller mediante a dicotomía casta-perversa (desexadas porque levan a ter que vencer para poder dominalas a pureza ou a competencia), conflúe, como outra manifestación de superioridade e narcisismo, a configuración da muller como vacío, que ten que esperar á súa relación co home para adquirir contido e consistencia. *A virxe, e, as mulleres xoves* en xeral, ás que o protagonista recoñece non amar en canto que seres concretos senón en tanto que encarnacións da xuventude ofrécelle ó

protagonista a posibilidade de contemplalas como *algo inmaduro e informe, en espera de ser moldeado por el*. Así o protagonista, pénsase na súa relación cas mulleres como escultor, xardineiro, *domador de cabalos*, etc. ou disfruta vendo como pode provocar, por medio de preguntas, as verbas cas mozas da panda de Balpec, ó seu gusto. Dentro desta mesma trama simbólica pregúntase que eran en sí mesmas Andrea e Albertina, respondéndose: "Para sabelo teríades que inmobilizarvos, deixar de vivir nesa perpetua espera de vosoutras" (V, 67). A idea da muller como cuasi-non ser é remarcada, tamén, pola constante *metaforización do sexo feminino como flor ou froito sen madurar, e*, polo feito de que tódalas mulleres aparezan despegadas da natureza, o xusto, para desprenderse da indiferencia que esta mostra ó home; pero, moi lonxe de romper o forte vínculo que as une á aquela, e, polo tanto, separadas por un abismo do mundo do espírito⁸. Así, o protagonista pensa que María Gineste é Celeste Albaret, nadas ó pe deas montañas do centro de Francia, conservaban en sí mesmas a natureza destes lugares; compara a agudeza de Francisca, para facer a casa imposible a todo criado, á dunha abella. Afirmo, tamén, que tratándose de Francisca "non se podía falar de pensamento". Non sabía nada, nese sento total en que non saber nada equivale a non comprender nada, agás as poucas

F I L O S O F Í A

verdades que o corazón pode gañar directamente" (II, 255). De Albertina dínos que "era unha desas mulleres que non saben explicar a razón do que senten" (V, 15); a intelixencia de Odette aparece como mediocre, e, incluso, o bo dominio da conversación pola duquesa de Guermantes preséntase como unha cuestión de raza e intuición. A nai e a avoa—que o protagonista ama porque viven para él— tampouco saen do ámbito da inmediatez, pois, a súa grandeza de corazón vén dictada por unha bondade espontánea.

Por outra parte, esta proximidade coa natureza, que conleva que a muller non teña o carácter ameazante que ten o outro recoñecido como igual e que se *someta con facilidade á vontade do home*, vainos ser presentada como o maior atractivo da muller: o encanto de Albertina vai residir en "estar na casa, máis que como unha moza, como un *animal doméstico* (...) que —isto era para min un profundo descanso— viña a tenderse na miña cama xunto a min, a facerse nela un sitio do que non se movía, sen molestar como molestaría unha persoa" (V, 13). A Albertina máis amable para o protagonista vai ser esta, que se reduce a animal doméstico, ou, a que está dormida como "un talo florido que alguén deixara alí" sen ningún resto de *vontade* que se lle poida substraer. Do mesmo xeito pensar docemente en Xilberta é imaxinala sendo "a humilde *serventa*, a cómoda e axeitada

colaboradora (...) que pola noite me axudaría nos meus traballos coleccionando folletos". (I, 472). Para conservar, para comprar, o animal de compañía ou a criada vaíse realizar o mínimo desgaste do "para-sí" posible. Swann colmando de regalos e facéndolle favores a Odette —dínos o protagonista— "podía descansar confiadamente nestas mercedes exteriores a súa persoa e a súa intelixencia, do agotador coidado de agradala por si mesmo" (I, 318-319). O propio protagonista utilizará o recurso a algo exterior a si mesmo para manter a Albertina ó seu lado. Cando esta o abandona pensa: "seguramente non esixe está liberdade e, por outra parte, non me será difícil rebaixala un pouco ofrecéndolle cada día a Albertina praceres novos. Non, o que Albertina quixo é que non fose máis insoportable con ela, e sobre todo —como lle ocorreu a Odette con Swann— que me decida a casarme con ela" (VI, 12-13). De Swann, sabemos que se casou con Odette para calmar os seus celos; do protagonista, que, neste momento, so desexa ter a Albertina prisioneira na súa casa —casa, "símbolo material da miña posesión dela"— podemos observar así, como o protagonista invirte a realidade representando o seu matrimonio con Albertina como algo que é desexado, e, que beneficia fundamentalmente a Albertina —Albertina podería, ó carecer de recursos económicos (como

moitas outras mulleres) obter novos praceres, ó tempo que *privaría ó protagonista da súa liberdade*, única con verdadeiro valor—. Esta inversión da realidade opérase por parte do protagonista da Recherche a pesar de ter plena conciencia de que os seus regalos son privilexios de señor: "ata os vestidos que eu lle compraba, o iate do que lle falara, os vestidos de Fortuny, todo isto que tiña naquela obediencia de Albertina, non a súa compensación, senón o seu complemento, parecíanme privilexios que eu exerecía; pois os deberes e as cargas dun home forman parte do seu dominio e defíneno, atestíguano tanto coma os seus dereitos" (V, 167). A afición do protagonista por vestir a Albertina, con roupas dos mellores modistos, parece derivar, tanto, deste interese en asegurarse a posesión de Albertina e en facer ostensible o seu dominio, ou, da satisfacción narcisista que lle produce *facer da muller a súa propia obra* (da que xa sinalamos outras manifestacións), como dun *interese "naturalista" en converter a beleza accidental da muller en algo máis duradeiro e espiritual*. A beleza da muller parece ter, para o protagonista, algo de material, de relativo e de pasaxeiro que non o satisface, trata entón, de recubrila, coa moda ou de achegala á beleza da natureza⁹ transformándose así a muller, nunha "*divinidade protectora e local*". Esta *divinización e mistificación* da muller parece servir —unha vez

F I L O S O F Í A

máis—, por unha banda ó “desexo de natureza” e, por outra, *para sustentar o dominio da muller por un mecanismo parello ó que o protagonista descobre na forma de tratalo que teñen os Guermantes*: “pero vostede é igual a nós, senón mellor, parecían dicir os Guermantes en tódolos seus actos; e decláno da maneira máis xentil que poida imaxinarse, para ser queridos, admirados, pero non cridos” (IV, 79).

3. CONCLUSIÓN

Poderíamos recapitular este percorrido polos lúcidos textos de Proust, sinalando que a conceptualización da muller e o comportamento cara a esta que mostra o protagonista da Recherche responde a unha *actitude cara á muller, afín ás posturas ante o infrahumano e o suprahumano*, pero nunca a actitude ante o humano. Conseguen así, obter un dominio real sobre a muller e sentirse un señor do espírito. O correlato, desta situación de señorío por parte do protagonista, é que as mulleres, como nos adiantara Albertina, son tratadas como *obxectos intercambiábeis que se usan para a autoafirmación masculina, comprindo ben o papel de intermediarias nas relacións entre homes, ou ben, o de vacío, espello, natureza sen desenvolver ou criada*.

Por outra banda, podemos observar na obra de Proust, como a

maneira misóxena e “naturalista” con que o protagonista encara o amor, a muller e, en xeral, o real non só conleva consecuencias negativas para as mulleres que se relacionan con el, senón que *atrae sobor do propio protagonista decepcións e sufrimentos*. A vida con Albertina convértese para el en “*cando non tiña celos, aburrimiento; por outra parte, cando os tiña, sufrimento*” (V, 426). Non podía ser doutro xeito. Escóménzase por idealizar a muller, logo, esíxeselle a súa conformidade co dobre forxado na imaxinación e no recordo, por último, como a muller real non responde ás expectativas creadas, xorde a decepción e o aburrimiento¹⁰. Vaise á busca de algo exterior ó real que o xustifique, co que, polo simple feito de que o que se consideraba valioso — neste caso, a vida con Albertina— se convirte en realidade, o valioso transfórmase en acontecemento participante do pasaxeiro e o continxente, e é como tal rexeitado. Estes movementos explican que a presenza de Albertina sexa un calmante que muda o carácter do sufrimento pero que non pode producir alegría. O protagonista sofre cando pensa que Albertina se relacionou, relaciónase, ou podería relacionarse con outras-outros porque prefere no fondo — nova confirmación do seu “naturalismo” — a existencia dunha natureza, aínda que esta resulte pesada, a afrontar o pensamento do azar: a ausencia de Albertina, a

ausencia dun algo ó que poder atribuír o seu disgusto ante o real e dun algo que faga que non sexa alguén máis entre moitos outros.

Quedaría incompleta a nosa lectura de Proust se non nos preguntássemos como desarmar misoxinia e “naturalismo” pois, probablemente foi o interés nesta pregunta, a fin de contas, na pregunta polos camiños da liberación das mulleres a que orientou-desorientou a lectura feita.

A propia lectura forma parte do intento de responder a estas preguntas, proporciona algúns amagos de resposta. Tentar de-construír, coñecer os mecanismos mediante os que se instaure e se sostén a dominación da muller parece un paso necesario para poder facerlle frente, *para non quedar atrapadas na alternativa feminismo da diferenza -feminismo da igualdade*. En principio, tanto o feminismo da diferenza como o feminismo da igualdade aparecen como dous camiños que permitirían escapar das redes desta dominación, *nembargantes, ó final de calquera dos dous, —ó menos, se se seguen linealmente— atópamonos sen saír destas redes, sen lograr desfacer nos dunha oposición masculino-feminino na que rasgos e privilexios se reparten asimetricamente*.

Por outra parte, pensar que con de-construír os mecanismos de dominación, xa se logrou escapar destas redes non sería menos grave

que confundir consistentes redes cunha tea de araña.

Despréndese destas consideracións que, probablemente, esteamos obrigadas a *transitar os camiños da igualdade e da diferenza, pero podémolo facer tentando que a diferenza deixe de ser diferenza e a igualdade igualdade*. Isto, que dito así parece vago e imposible, ten un senso máis ou menos concreto, que, podemos ver se nos decatamos de que igualdade e diferenza son dous conceptos vacíos que só adquiren o seu sentido na práctica e no contexto en que se insertan; non sendo, polo tanto, o mesmo unha reivindicación de diferenza feita dende a renuncia a cambiar determinadas "formas de vida" (modos de pensar, actuar, leis, relacións de traballo, etc.), que, *unha afirmación de "diferencia" coa forza suficiente para ir desgastando estas "formas de vida"*. Tampouco sería o mesmo unha reivindicación de igualdade formal feita dende o olvido de que a dominación non se leva a cabo só mediante mecanismos xurídicos, que, *unha afirmación de "igualdade" feita en todo momento, aquí e agora, e, en todo lugar*. En realidade a segunda forma de "igualdade" e a segunda forma de "diferencia" son unha mesma cousa, que, case consegue desembarazarse dos corsés da igualdade e da diferenza. ■

NOTAS:

1. Un dos parágrafos máis explícitos nos que se mostra este descubrimento puidera ser o seguinte: "Agora ben se xa non cría na inocencia de Albertina é que xa non tiña a necesidade, o desexo apaixonado de crer nela. É o desexo o que enxendra a crenza". Marcel Proust, *En busca del tiempo perdido*, Alianza Editorial, Madrid, 1968, (VI, 213).

2. Clément Rosset, *La Anti-Natureza*, Ed. Taurus, Madrid, 1974.

3. Victoria Sau, "Feminismo, la revolución total", en *Jornadas de Feminismo Socialista*, Madrid, Mariarsa, 1984.

4. "Este traballo do artista, ese traballo de intentar ver baixo a materia, baixo as palabras algo diferente (...) expresa para os demais e fainos ver a nós mesmos a nosa propia vida, esa vida que non se pode observar, esa vida de que as aparencias que se observan requiren ser traducidas, e moitas veces lidas ó revés e penosamente (...) era, ante todo, renunciar as máis caras ilusións, deixar de crer na obxectividade que un mesmo elaborou é en lugar de recrearse por centésima vez nesas verbas: "Era moi simpática", ler ó través: "Gustábame moito picala" (VII, 246-247) ou "Outras particularidades (como a inversión) poden facer que o lector teña que ler de determinada maneira para ler ben; o autor non ten por que ofenderse senón que, pola contra, debe deixar ó lector a maior liberdade dicíndolle: "mire vostede mesmo se ve mellor con este cristal, con este outro, con aquel". (VII, 264).

5. Sigo a usar esta expresión, máis ou menos, co mesmo senso que o fai Rosset, quen na obra citada (páx. 24) define o naturalismo como "a doutrina segundo a cal certos seres deben as súas existencia a un principio alleo ó azar (materia) así como ós efectos de vontade humana (artificio)", doutrina que viría sendo resultado ó mesmo tempo que impedimento, para a aceptación ou aprobación da existencia.

6. O sétimo ("O tempo recobrado"), aínda que pode perfectamente ser lido como unha confirmación do naturalismo de Proust, como a opción definitiva do protagonista por fuxir do tempo, dos seres reais, especialmente das mulleres, para refuxiarse nas esencia da arte, ofrece tamén a posibilidade de ser interpretado como unha ruptura do protagonista coa súa vida anterior, como unha afirmación, a pesar dos pesares, de amor ó real, un real fuxitivo e azaroso o que acabaría por dicirselo sí, na realidade e a través da arte.

7. "En canto ós "goces da intelixencia" ¿podería eu chamar así aquelas frías observacións que os meus ollos clarividentes ou o meu razoamento exacto destacaban sen ningún pracer e que permanecían infecundas?" (VII, 212).

8. En consonancia, ou como consecuencia, desta visión da muller, o protagonista pensa que non pode haber comunicación entre os sexos, que morrerán cada un polo seu lado.

9. "Os encantos da Natureza daban amplitude ó que podería ter de mezuquío o encanto da muller" (I, 189) ou "elas eran para min esas ondulacións mostruosas e azuis do mar. Se ía a algunha parte onde estivesen elas co que esperaba atoparme era co mar" (II, 465).

10. Esta operación é aplicada non só a muller, senón ó real en xeral, mostrándose así, de novo o "naturalismo" do protagonista.

BIBLIOGRAFÍA:

PROUST, Marcel. *En busca del tiempo perdido*. Alianza Editorial, Madrid, 1968.

ROSSET, Clément. *La Anti-Natureza*. Ed. Taurus, Madrid, 1974.

AMOROS, Celia. *Hacia una crítica de la razón patriarcal*, Ed. Anthropos, Barcelona, 1987.

DELEUZE, Gilles. *Proust y los signos*. Ed. Anagrama, Barcelona, 1972.

SHAKESPEARE, William. *Dramas*. C.S.I.C., Santander, 1974.

○ ARQUETIPO VIRIL

O pensamento feminista avanza, dunha maneira coerente, tanto na profundización das causas e resultados da opresión e marxinação histórica das mulleres, así como na extensión deste problema a todo o sistema de valores existentes.

O feminismo parte, parteu, do noso ser-muller, da nosa angustia-muller, do noso corpo-muller, do noso desexo-muller (en tempos parecía que as reivindicacións feministas estaban sempre relacionadas co sexo, co útero, co noso aparato reprodutor) para cuestionarnos a totalidade do universo. Imos, logo, por bon camiño. Do particular ao xeral, e non á inversa, dirección errónea que fixo fracasar tantas ideoloxías.

As mulleres feministas, humildemente, fomos desbravando o terreno que nos rodeaba e nese expurgo comprobamos que as terras dos patróns están ateigadas de abrollos e espiños, que a selva invade todos os cultivos. Mesmo se aínda eles non se decatán, ou non queren decatarse, as nosas fouces teñen novos xeitos de clarear e están a abrirlle camiños que tiñan cegos.

O discurso feminista pasou de preguntarse: que é ser muller?, a cuestionarse: que é ser humano? E nisto céntrase o estudo de Amparo Moreno: "El arquetipo viril protagonista de la historia. Ejercicios de lectura no androcéntrica"¹.

A reflexión venlle provocada polo seu traballo como profesora de Historia de la Comunicación Social. Decátase de que nas aulas —como en toda a escena pública— transmítese, xeración tras xeración, un Saber, uns modelos, uns parámetros mentais propios do arquetipo viril que ninguén cuestiona, que son considerados como *o coñecemento* lóxico, científico e académico. Deste *coñecemento* non só estamos excluídas as mulleres, a metade da especie, senón tamén a maioría dos homes.

A autora comeza a reflexionar:

1°.- Os homes impoñen a supremacía sobre as mulleres non só a nivel da práctica da vida social senón tamén a nivel de elaboracións conscientes sobre *a realidade*.

2°.- Unha visión distorsionada das mulleres derivada desta xerarquización.

3°.- Unha exclusión das mulleres das elaboracións lóxico-científicas non só como suxeito produtor senón ademais como obxecto das análises que, logo, se proclaman xenéricas e universais.

4°.- Polo tanto, estas elaboracións lóxico-científicas móstranse parciais.

5°.- Pero, ademais, tal visión parcial oculta a natureza partidista, ao proclamarse como universal e xeneralizable.

Como primeiro paso plántexase a interrogante: ¿en que medida é

sexista ou androcéntrica esta forma hexemónica de coñecemento da realidade?

Parte das definicións do "Diccionario idiolóxico feminista" de Victoria Sau. Segundo esta autora, o sexismo é un conxunto de todos e cada un dos métodos empregados polo patriarcado para manter en situación de inferioridade, subordinación e explotación ao sexo feminino. O sexismo comprende todos os ámbitos da vida e as relacións humanas, de modo que é imposible facer unha relación das formas de opresión e puntos de incidencia.

O androcentrismo sitúa ao home como medida de todas as cousas. Consiste no estudo, análise e investigación desde a perspectiva masculina unicamente e a utilización posterior dos resultados como válidos para *a xeneralidade das mulleres e homes*.

O sexismo fai referencia á práctica social e o androcentrismo ás elaboracións teóricas sobre o funcionamento da sociedade. Para a autora do traballo, a utilización do termo sexismo pode simplificar un problema que resulta máis complexo. Andro-centrismo fai referencia a un punto de vista central, que se afirma hexemónicamente, relegando ás marxes o que considera im-pertinente para valorar como superior a súa perspectiva. Todo discurso afirma, así, unha serie de elementos a base de negar ou excluír outros.

Isto explica por que, en principio, todo movemento de liberación comeza por valorar positivamente o excluído, o negado, o márxinado, o silenciado. O considerado ata ese momento in-significante empeza a ser significación. (Pensemos no que significa a lingua galega no proceso do galeguismo, por exemplo).

Pero, e isto paréceme importantísimo, a autora vains prevenir do perigo de caer nunha nova perspectiva centralista ao inverter os termos. Debemos evitar todo xinecocentrismo.

O feminismo, xa estamos cansas de dicilo, non é o contrario de machismo. O feminismo, para moitas de nós, non conduce, ou non debe conducir, a subverter unha orde de valores por outra determinación nin a impor un poder hexemónico das mulleres.

No traballo que comentamos, o termo androcentrismo sérvelle a autora para situar o problema nun marco máis amplo e complexo das relacións do poder, onde caiba a posibilidade de indagar a articulación entre distintos niveis de hexemonía central, xa non só relacionados co sexo, senón tamén coa nacionalidade, a clase, a idade ou a raza.

As feministas galegas comprendimos sempre ben esta íntima relación entre os procesos de marxinação. No meu traballo sobre a lingua galega e a muller² partía desa mesma perspectiva e tentaba

explicitamente a comprensión do movemento de liberación das mulleres por parte, cando menos, dos galegos concienzados da marxinação do noso pobo. Porque existe, sen dúbida, unha profunda relación entre a hexemonia de sexo, de nacionalidade e de clase. Porque o androcentrismo é un discurso centralista. Pois ben, resulta pasmoso pero despois de doce anos da súa publicación, non parece que os galeguistas teñan avanzado na súa posición a respecto do feminismo nin derrubado o muro de prexuícios cara as mulleres.

O concepto de androcentrismo sérvelle a autora asimesmo para marcar as necesarias distancias respecto a supostos bioloxistas que tentan lexitimar a superioridade das hormonas masculinas. A refutación desas teorías supoñen unha indagación sobre a cultura como configuradora dos modelos de comportamento.

Igualmente, a palabra androcentrismo abre unha interrogante sobre o proceso de asimilación do modelo de comportamento viril hexemónico. Esta asimilación, que foi a grande trampa histórica dos homes, nestes momentos cega tamén ás mulleres que ven luces, faros indicadores de portos importantes —poderes de decisión, postos de responsabilidade— onde non hai máis que luces enganosas que conducen aos mesmos escollos históricos, a "casóns" contaminados e corruptos, a repetir

unha inxusticia interminable. As feministas sabemos que non chega con que as mulleres ocupen postos de responsabilidade, ou fagan altos traballos de investigación, porque, na meirande parte dos casos, esas mulleres parten dos mesmos criterios androcéntricos que os homes, criterios que son *considerados como xerais e incuestionables*.

A asimilación do arquetipo viril como protagonista da historia e das restantes trampas conceptuais que nos tende o discurso histórico androcéntrico, permite que calquera muller ou home poidan identificarse con ese modelo partidista de actuación, co seu universo mental e sistema de valores. Deste modo fomenta que *tamén as mulleres aspiremos a asemellarnos a el e o asimilemos*. A fin de contas, *as mulleres podemos facer o mesmo que os homes*. (E isto interprétase como unha frase progresista). Pero o que non está tan claro, e nisto consiste o debate feminista, e *se queremos facer o mesmo que os homes*.

¿O mesmo que que homes? cuestiónase a autora. Partindo dunha análise pormenorizada dos textos didácticos de historia, comproba que existe unha ambigüedade no uso do masculino. Mentres que o feminino queda restrinxido ás mulleres, o masculino pode funcionar como xénero universalizador de un e outro sexo así como específico masculino. No uso da linguaxe non se matiza esta distinción. O uso do xénero

F I L O S O F Í A

masculino na linguaxe, non só exclúe ás mulleres do proceso histórico senón que conduce a tremenda anbigüedad. ¿Con quen identificamos ese home que aparece como suxeito do discurso histórico? ¿Que homes son os protagonistas desa historia? ¿De que historia se trata? Evidentemente, dunha historia patriarcal que lexítima a actual hexemonía androcéntrica, que define *o significativo historicamente* fronte ao in-significante; unha historia que xustifica a inxusticia, a opresión e a dominación.

Desconfiemos, pois, de canto se afirma da humanidade, do que se asegura do ser humano. A lectura crítica non-androcéntrica permítelle a Amparo Moreno afirmar que o home que aparece como *suxeito axente da historia* non é calquera ser humano, muller ou home de calquera condición, nen mesmo calquera ser humano do sexo masculino. Trátase dun *home adulto de raza branca, membro da cristiandade europea occidental*, que se dota de instrumentos de *poder* e de *saber* para practicar *unha constante expansión territorial*, a costa de outros seres humanos, mulleres e homes, cara unha "civilización universal". Este home imponse mediante a coacción, a explotación e a guerra. Este é *o modelo a que hai que aspirar*, a imaxe positiva de home, *o ser humano natural-superior, o grande protagonista da historia*.

Mediante o inxusto e ambiguo discurso androcéntrico non só se evita prestar atención á realidade das mulleres, senón tamén ás relacións conflitivas entre mulleres e homes e a súa articulación con outras divisións sociais (nacionalidades, clases, idades, etc.). Evítase, así, a análise entre natureza e cultura, entre público e privado, sobre o papel da familia como clave do poder de Estado, etc. Polo tanto, o discurso histórico androcéntrico non só exclúe ás mulleres, exclúe tamén outros colectivos sociais.

Para Amparo Moreno, está análise conduce a revisar todo o discurso histórico, desde as súas bases conceptuais, epistemolóxicas e metodolóxicas, para avanzar a esa *historia total*.

Tratar de clarificar o que se di das mulleres axuda a clarificar do que se fala realmente cando se di algo *do home ou da humanidade*. Concluimos que *o problema da muller nos estudos históricos é tamén o problema do home ante a súa propia historia*. ■

Vigo, Abril 1989

1. La Sal edicións de les dones. Barcelona.

2. "A lingua galega e a muller. Análise comparativa de dous sistemas represivos". E. do Castro, 1977.

LA OTRA "POLÍTICA" DE ARISTÓTELES¹

A autora parte das interrogantes teimosas. ¿Como demostrar que a identificación do humano co arquetipo viril vicia profundamente o máis diversos textos do discurso académico? ¿Cómo explicalo tendo que adecuar os pensamentos ás regras dun discurso que xustamente exige aos seus iniciados que asuman o arquetipo viril como *eu consciente*?

Neste mar de dúbidas, dá cos textos dos padres do Saber: Aristóteles, Platón, San Agustín... Eles expoñen con nitidez a "hipótese do arquetipo viril". E estes criterios expostos polos Sabios son os que enchen os manuais que chegan ás aulas e quedan depositados na memoria do alumnado como un sustrato.

Propónse, pois, a autora unha lectura non androcéntrica da "Política" de Aristóteles, comparándoa, asimesmo, cos criterios de numerosos estudosos e intelectuais que se ocuparon do autor e que son os que inflúen na formación intelectual universitaria.

No libro I, Aristóteles explica que as relacións OIKONOMIKES (da dirección e administración da casa) consta de tres partes: a relación DESPOTIKE, entre o señor e os escravos; a relación PATRIKE, entre pais e fillos; a relación GAMIKE, entre o home e a muller. Relacións todas elas entre quen manda, ARKHOS, e quen deben ser mandadas ou mandados ARKHOMENOS. Mais, os estudosos da obra eluden prestar atención aos elementos básicos da

economía doméstica, ao sistema patrimonial. En certos casos nin se mencionan. Isto facilita, segundo a autora, unha visión acrítica do papel que "a familia" xoga *na conservación, acrecentamento e transmisión patrimonial dos bens, e tamén da orde xerárquica primaria*.

Recorda que Aristóteles definira a POLIS como comunidade *de varóns adultos gregos que exercen o poder*. Disto, as mulleres estarían "naturalmente" excluídas. "A natureza fixou a condición especial da femia (Aristóteles non fala de muller) e a do escravo. Entre os bárbaros, a femia e o escravo están na mesma liña e a razón é moi clara: a natureza non creou entre eles un ser destinado a mandar (ARKHOS).

A relación entre macho e femia é definida por Aristóteles como relación entre quen manda e quen obedece, igual que a de amo e escravo. *O que manda por natureza defínese por non ser femia, escravo ou bárbaro; é, pois, o varón grego*. A afirmación deste varón como ser activo depréndese das *negacións* dos que obedecen, definidos como *seres pasivos*.

Para Aristóteles só o varón adulto grego posúe o LOGOS. O LOGOS xeneralízase como "pensamento" e como "linguaxe". Afirmar que "un modesto silencio fai honor á muller". O androcentrismo adquire rasgos que podemos definir como logo-céntricos.

Considera, pois, o filósofo grego que hai seres humanos *nacidos para someterse*. Cando se

negan ao sometemento, *a guerra é o medio natural e xusto de facelo e de incrementar o patrimonio*.

"A muller ten, por natureza, a vontade subordinada. A forza do home está no mando, a da muller, na sumisión". Son palabras de Aristóteles, quen non dubida en relacionar as dimensións das propiedades co control das mulleres e o número de fillos. Presta, pois, especial atención ás relacións patrimoniais e á produción doméstica, asunto que hoxe esquecen totalmente os teóricos e os economistas. Na "Política" insístese na importancia que a orde privada, a familia, o réxime patrimonial, xoga no funcionamento da POLIS. Dentro destas funcións domésticas, o home ten a función de adquirir e conquistar, e a muller a de conservar.

O mando será, así, virtude propia dos varóns gregos, e a mellor forma de goberno será a que teña mellores xefes. "Para facer grandes cousas é preciso ser tan superior aos seus semellantes como e ó home á muller, o pai aos fillos, o señor ao escravo". Os gobernantes virtuosos, "absteranse cuidadosamente de exercer toda profesión mecánica e de toda especulación mercantil, traballos envilecidos e contrarios á virtude. Tampouco se dedicarán á agricultura, pois é necesario ter tempo de sobra para adquirir a virtude e para ocuparse da cousa pública". "Os labradores serán necesariamente escravos, ou

bárbaros, ou servos". "Hai que cuidar de que non sexan todos da mesma nación e principalmente que non sexan belicosos. Con estas dúas condicións serán excelentes para o traballo e non pensarán en rebelarse".

No ordenamento da POLIS tampouco esquece os matrimonios e incluso, a idade na que deben realizarse. Todo sempre en función da duración da unión e da produtividade da mesma. Ademais afirma que "as unións prematuras son pouco favorables para os fillos que resultan delas. En toda clase de animais, o emparellamento de individuos demasiado novos produce crías débis, *as máis das veces femias*, e de formas raquílicas. A especie humana está necesariamente sometida á mesma lei... Así, pódese fixar a idade para o matrimonio nos 18 anos para as mulleres e os 37 para os homes. Dentro destes límites, o momento da unión será o de maior vigor".

Respecto aos fillos opina: "convirá que a lei prohiba que se cuiden en maneira algunha aos que nazan deformes". Canto á muller, resérvalle o papel de enxendar pero non di nada respecto a que deba atender a educación dos fillos, nin na primeira idade. Considera que "a educación dos nenos debe ser un dos obxectivos principais de que debe cuidar o lexislador". É un predecesor da teoría que responsabiliza ao Estado da educación dos cidadáns.

A aprendizaxe do arquetipo viril consiste en *ser para si*; este ser para

si require que outras e outros non sexan para si, senón que estean ao servizo do varón, afirma a autora. A educación dos mozos que han ser, para o filósofo grego, non debe orientarse á utilidade ou a necesidade: un home libre debe orientarse á beleza e a vivir ben.

Aristóteles é un defensor da estabilidade do poder. O que lle preocupa é manter ordenada a sociedade. Todo debe supeditarse a iso. En certas ocasións relaciona os conflitos da vida política coa falta de control das mulleres, os fillos e escravos. No libro VII fala da conveniencia de establecer dúas institucións especiais, unha para o control das mulleres (GYNAIKONOMOS) e outra para o control dos fillos (PAIDONOMOS). Penso eu que se había necesidade de controlalas sería porque as mulleres non eran tan "naturalmente sumisas" como afirma noutras ocasións. En todas as sociedades do mundo, houbo, e segue a haber, un control das mulleres e institucións encargadas de mantelo. Este feito parece desmentir a *pasividade feminina* que a mentalidade androcéntrica se empeña en atribuírnos.

Da lectura crítica, non androcéntrica, da política de Aristóteles, a autora deduce que a organización patrimonial está na base do pensamento aristotélico. Conceptualizar o humano a medida do arquetipo viril superior non só conduce a confundir o particular co xeral, senón tamén a considerar natural un universo mental e un

sistema de valores que cabe considerar anti-humano, na medida en que valora positivamente a vontade de dominio duns sobre outras e outros. Asimesmo, o arquetipo viril é superior a base de valorar negativamente ao resto. O filósofo parte da primeira división social materializada na apropiación patrimonial e a ordenación do espazo social e, esta orde xerárquica social permite a reprodución xeracional dos que constitúen ese *centro hexemónico*, é dicir, o *colectivo de varóns adultos gregos* que orientan as actividades das restantes mulleres e homes.

Ademais da Política de Aristóteles, Amparo Moreno amplía a súa tese á lectura dos textos que pretenden explicar a obra do filósofo grego, e neses textos observa en que medida a *opacidade androcéntrica do discurso académico actual* restrinxe a capacidade cognitiva e orienta cara unha xustificación inconsciente da orde social establecida. ■

Vigo, Abril 1989

1. AMPARO MORENO SARDÁ. "La otra 'Política' de Aristóteles". Editorial Icaria. Barcelona, 1988.

ÉTICA E FEMINISMO

Intervencións de cinco mulleres, no II Encuentro Hispano Mexicano de Filosofía Moral y Política, organizado polo Instituto de Filosofía —C.S.I.C.— en Setembro de 1986, edición de 1988. Coidamos que o seu interese é grande, e que contribúe a esclarecer o campo da teoría feminista. Respetaremos a orde das intervencións. Exceptuamos a ponencia de Amparo Moreno porque a súa obra vai incluída noutro artigo.

A primeira intervención ten por título; *Ética e Feminismo*, a ponente é Margarita Valdés do Instituto de Investigacións Físicas de México.

Escomeza perfilando os termos do discurso e dinos que hai que precisar que concepto de Ética permitirá destacar os rasgos morais do feminismo. Haberá que precisar tamén que tipo de reflexión sobor da condición feminina constitúe un alegato moral ou ético. Un terceiro intento será o de examinar a peculiaridade que engade o pensamento feminista á ética cando é un alegato moral. Entremos, pois, no tema:

1.- *Ética*. Dúas son as vías que M. Valdés vai contemplar.

a) Unha corrente será a que pretende "determinar a forma xeral á que se axustan as normas morais e os sistemas constituídos por ditas normas, e, por outra banda, a forma

que toma o razonamento moral cando un suxeito avalía ou racionaliza a súa propia actuación ou a dos demais". O seu propósito é ofrecer unha caracterización xeral formal do discurso moral.

b) Por outra banda a Ética intenta tamén fundamentar as normas e xuízos morais desde principios ou fins propias do home.

O apartado a) non é normativo. O b) si o é. A reflexión ética do apartado a), é unha investigación formal caracterizada pola *Universalidade*. A Universalidade de norma moral, por exemplo "non debes mentir", discútense se é por ser imperativo Universal (tipo Kant), ou polo contrario se é Universal pola esixencia do seu contido.

Os apartados a) e b) son en moitos casos incompatíbeis. Para a) o contido dos xuízos e normas morais é asunto da *subxectividade*. Para b) a norma moral acompáñase da crenza nun *fundamento obxectivo* da moralidade e permite discernir a verdade ou non, corrección ou non dos nosos xuízos e actos morais, un exemplo desta postura é Aristóteles. O problema aquí é precisar o concepto de "necesidade". ¿Cales son as necesidades humanas esenciais? Hai que acudir á experiencia, á observación. Aquí é onde a perspectiva feminista ten a súa importancia.

2.- Aclaremos neste punto que entende M. Valdés por: *Feminismo*.

a) Como teoría existen dúas clases de plantexamento.

a1) Teoría Xeral "Cuasi metafísica" ou "radical", onde a opresión feminina se explica porque a cultura occidental é tipicamente masculina (machista, patriarcal ou sistema sexo-xénero), a tarefa feminista consistirá en sentar as bases epistemolóxicas e metafísicas que estructuren unha realidade e cultura alternativas. Según M. Valdés esta teoría considera as necesidades e intereses das mulleres como esencialmente diferentes das dos homes e o feminismo ten de propiciar unha cultura harmónica entre ámbolos dous sexos.

a2) Hai outras teorías feministas sociais e políticas nas que a opresión das mulleres non vén pola súa enaxenación da totalidade da realidade, senón fronte das institucións e relacións sociais e políticas das sociedades contemporáneas.

Según Alison Jaeger hai catro tipos de teorías sociais femininas segundo a fonte da opresión e o como abolilas:

I.- Feminismo *liberal*: igualdade home-muller, a opresión das mulleres débese a unha inxusta discriminación social. Liberación na igualdade de oportunidades.

II.- Feminismo *marxista*: a opresión segundo esta teoría orixínase pola exclusión das mulleres da produción pública. Asume tamén a igualdade home-muller, a liberación

producirase na sociedade proletaria.

III.- Teoría radical feminista que enlaza co punto 1.3. Localiza a opresión no control sexual e reproductor das mulleres polos homes. A loita ten que ser plantexada fóra da sociedade machista e promovendo outro tipo de sociedade entre mulleres. Asume unha desigualdade esencial entre homes.

VI.- Feminismo *socialista*. Frente dos marxistas pensan que a enaxenación opera en todos os aspectos da vida. Loita contra o sexismo e inxustiza familiar, social, laboral, e política. É a teoría da igualdade entre homes e mulleres.

b) Feminismo como movemento político-social. As políticas están unificadas. Recoñécese a opresión das mulleres e a necesidade de abolila e isto cámbiase na práctica coa acción.

c) Como "Estilo de vida". Hai quen non segue ningunha teoría, e rebélase instaurando unha orde nova na súa vida.

d) Como sensibilidade (¿moral?) que permita apreciar a opresión da muller. Aquí habería mesmo homes que se confesarían feministas.

Remata a súa exposición concluíndo que:

3.- Se a acepción *ética é formal*, a Universalidade da norma esixe as mesmas normas morais para homes

ou mulleres. Non haberá "dobre moral".

Se aceptamos o concepto da Ética como actitude vital, entón o feminismo ten un estreito vínculo coa ética, e tería como tarefa a de permitir o desenvolvemento pleno das mulleres.

E ata aquí a intervención de V. M.

A segunda ponente é Graciela Hierro da U.N.A. de México e a súa reflexión titúlase: *Ética e Feminismo: "A sabiduría ética das mulleres"*.

Parte G. H. na súa análise, dunha frase "o football é un xogo de homes", significando isto: agresividade, violencia, alta competitividade, brutalidade como virtude, proeza física. Frente a esta conceptualización G. H. opoñerá os "Xogos das mulleres", incluídos, tamén dun "modo natural", no amor, maternidade, prostitución, aborto, tarefas domésticas e ritual familiar, excluídas do football, da guerra, da política, da dirección empresarial.

Fará este estudio a través dos escritos propios das mulleres, que soen ser íntimos: diarios, memorias, cartas...

Proporanos unha:

Visión alternativa da Ética

Entende por Ética esta ponente, un saber que resolve positivamente os problemas prácticos, que permite sobrevivir, e por Moral a serie de prohibicións impostas pola

sociedade para relacionarse cos demais e que sempre favorece a eles, ós máis fortes. A Ética elaborada polas mulleres plantexa o valor fundamental da experiencia delas mesmas. Consecuentemente hai dúas visións da ética —unha da xustiza— masculina, outra —do coidado e da responsabilidade— das mulleres.

I.- Moral feminina.

Moral de autosacrificio é o que caracteriza o comportamento das mulleres durante moito tempo. Son as feministas as que cuestionan esta aparente condición "natural" feminina.

II.- Amor, traballo e poder.

Topámonos cunha distribución asimétrica: amor toca ás mulleres, traballo e poder ós homes.

Amor enténdese aquí como obedecer. O ideal amoroso é o da filla obediente, a esposa condescendiente e a nai abnegada, "mal amor" que non permite medrar nin se converter en ser pleno, somos metade dunha relación. Os homes, sen embargo, defínense pola súa actividade. A muller pola súa relación co outro.

II.2.- O traballo, ¿para que o traballo feminino?

Unhas traballan por necesidade económica, outras por tedio, algunhas esforzaránse por atopar unha identidade e contribuir á mellora social. Nembargantes o seu verdadeiro "traballo" é o ritual familiar, as tarefas domésticas, as relacións humanas, "mal traballo", que nin terá recoñecemento nin cartos.

<p>II.3.- O poder. E ¿o poder? Pódese falar de dous tipos de poder feminino. O tradicional dentro da familia, e o obtido seguindo o método dos homes. Os dous "mal poder". O primeiro manipular, o segundo o "da abella raíña" (M. Thacher).</p> <p>Hai outro poder positivo: o do autodesenvolvemento, o do pracer, o do traballo creativo, o da contribución social. Este realizado polas mulleres.</p> <p>III.- Riscos fronte do crecemento.</p> <p>Hai que seguir sendo mulleres, continuar coa súa intimidade e relación. Hai que crear unha nova educación e participación política (iniciada polas sufraxistas).</p> <p>IV. Con que contamos as mulleres.</p> <p>A sabiduría das mulleres, desenvolvida a través do tempo: Coñecerse e coñecer a outro, faino a través do coñecemento intuitivo. Dí G. H. que "hai un intento, por parte dos homes, de asexalo e convertelo en poder, porque causa temor por descoñecido. Vén ser algo así como o poder das meigas: o ollo que observa ós homes.</p> <p>V.- Como foi o noso desenvolvemento persoal e histórico.</p> <p>Tanto as nenas como as mulleres pasan por tres etapas: A da supervivencia, a matriliñal e a do sufraxio, parecen necesarios os tres momentos para chegar á madurez que permita o amor, o</p>	<p>traballo e o poder. Amor oblativo como superación do egoísmo infantil pero que nos leva ó autosacrificio, non permite o desenrolo dun traballo creativo, nin o exercicio do poder. Acceder á madurez significa asumir a idea de moralidade definida como "preocupación polo propio desenvolvemento".</p> <p>E a inclusión na moralidade da responsabilidade. Queremos ter dereitos. Hai unha loita por obter a ética da xustiza co sufraxismo debe superarse, e chegar ó equilibrio da responsabilidade.</p> <p>Neste punto estaría a función ética da sabiduría feminina. Veremos os rasgos esenciais dunha ética que considere:</p> <p>VI.- A visión moral feminina.</p> <p>A muller valora, é sensíbel ás necesidades dos outros. A masculinidade defínese en función da <i>separación</i>, a feminidade da <i>relación</i>.</p> <p>VII.- Ética e feminismo.</p> <p>Cando se fala de "ética e muller", parece referirse a ética sexual, pero nós reivindicamos unha ética feminista que abrangue a totalidade da experiencia moral.</p> <p>Según Coral S. Robb a perspectiva ética das mulleres segue tres vertentes:</p> <p>a) Furia contra da inxustiza sexista.</p> <p>b) Descubrimento do corpo. Feminismo é a sicoloxía moral das mulleres. Por dar a vida son pacifistas.</p>	<p>c) As feministas lesbianas que acentúan a virtude da solidariedade feminina.</p> <p>d) Outras feministas sinalan o papel da cultura como importante para determinar os valores privativos do feminino. Esta é a perspectiva dende a que G. H. asume a ética da relación e o coidado.</p> <p>Importantísimo é sinalar que desde as mulleres non existe dicotomía entre ética persoal e social, non hai diferenza entre saber e facer. <i>O persoal para as mulleres é o político</i>.</p> <p>VIII.- Apuntamentos para unha ética da relación e o coidado.</p> <p>Examinemos tres aspectos:</p> <p>a) A forma de dirimir os problemas morais. Non existe a xustiza nas relacións interpersoais, non é en función lei, senón de evitar dano e conservar relacións.</p> <p>b) O tipo de xuízo é apaixonado. A emoción é unha necesidade, non únicamente a racionalidade ten capacidade moral. Decisións contextuais, son respostas de "depende". Non á Universalidade Kantiana.</p> <p>c) O valor moral das relacións. Propóñese relacións cooperativas e non competitivas.</p> <p>CONCLUSIÓNS:</p> <p>A función ética da sabiduría feminina é o coñecemento e comprensión das relacións humanas e da unión da natureza.</p>
---	---	---

Non se actúa por principios senón por fins, ética da responsabilidade.

O terceiro traballo é o presentado por Amparo Moreno que como deixamos dito, non se trata aquí; de todos os xeitos, deixamos constancia do título e dunha fonda louvanza pola súa intervención esclarecedora e lúcida. O título é: "A realidade imaxinaria do arquetipo viril co Universo mental androcéntrico.

Antropoloxía e Feminismo.

Cuarta Ponencia de Virxinia Maquieira da U.A. de México fai unha análise desde o punto de vista antropolóxico.

Parte esta muller dunha afirmación de Evans-Pritchard no seu libro "A posición das mulleres nas Sociedades primitivas e outros ensaios na Antropoloxía Social", obra escrita arredor de 1935 e na que en nota a pé de páxina di que nin el mesmo nin a Comunidade científica consideraban o tema sobor das mulleres "Suficientemente importante como fora que merecera a publicación". Esta afirmación é a de que en *todo tipo de sociedade* (primitiva ou moderna, norte-sul, oriental-occidental), existen múltiples tipos de institucións, e que en todas son os homes os que ostentan a supremacía na esfera da vida social. Isto admítese como imponderable e as mulleres quedan fóra da análise sociolóxica. Esta obra é importante porque é unha das poucas aportacións ó

coñecemento etnográfico das mulleres antes do rexurdimento dos anos 60-70. As mulleres estaban incluídas nas categorías equivalentes de Humano, Home, Varón... Esta situación cambia co rexurdir do movemento feminista nos anos 60 en América e Gran Bretaña.

V. Maquieira pensa que é necesario facer un percorrido pola Historia da Antropoloxía para recoller datos e claves metodolóxicas.

A muller sempre foi un lugar intercultural. Para os antropólogos do XIX esclarecer a orixe da vida social e a súa evolución desde as mulleres familia e matrimonios era fundamental. Esta evolución constaría de tres estudos: Salvaxismo, barbarie e civilización. No salvaxismo hai matriarcado, no barbarismo patriarcado e na sociedade moderna habería unhas formas de relación social paritivas. Non había neutralidade nesta posición, pois as feministas cuestionaban todo o sistema, acusando de esencialistas ós que defendían os principios do matrimonio e roles sociais imperantes.

Os antropólogos do S. XX reemplazan estes estudos xerais e "de sillón" por estudos particulares internos a cada cultura, hai un relativismo cultural. Desaparecido o marco teórico e á metade do S. XIX, desaparece, tamén, o interese, polas mulleres. A excepción é Margaret Mead; quen a través dos

estudios de Nova Guinea demostra como culturalmente os roles do home e muller poden cambiar. Defenderá unha sociedade libre e igualitaria entre sexos sen papeis estandarizados. Son os anos 60-70 os que descubren o papel protagonista das mulleres na Cultura e na Historia.

Deste cativo percorrido histórico tiremos dous tipos de aproximacións metodolóxicas e históricas:

Por unha banda, o relativismo reconece a diversidade cultural na vida das mulleres. Pola outra, a busca da regularidade e elementos comúns, que permitan a comparanza. É interesante a dobre vía metodolóxica. Uniremos nun exemplo a diverxencia metodolóxica: a aceptación ou non da subordinación universal das mulleres, recolleremos tres tipos de explicación:

1.- Diferencia entre sexos e papel subordinado das mulleres no embarazo, nacemento e crianza. Hai importantes aportacións económicas das mulleres á casa, pero están mediatizadas polo seu papel de "coidadoras". Non hai impedimento innato senón problema de responsabilidade. Esta análise representa a J. B. Brown.

2.- Explicación de carácter simbólico estrutural, inferioridade ou desigualdade en función das valoracións culturais. Pártese da dicotomía natureza/cultura, e asumen que cultura é superior a natureza. As mulleres están

identificadas universalmente, pola procreación, coa natureza, e son inferiores. Esta posición está defendida por S. Ortner, a quen non se lle escapa que, tamén, transmiten cultura a traveso da Socialización primaria dos nenos. Levi-Strauss tamén recoñece mulleres como axentes culturizadores ó transformar cru en cocido.

3.- Esta tese contrapón a esfera doméstica á esfera pública. As mulleres están inscritas na devaluada esfera doméstica. Este modelo é de M.T. Rosaldo. O poder da muller é sempre *ilexítimo, manipulador, ou sen importancia*.

Frente destas teorizacións hai outras relativistas. Estes acusan ás anteriores de etnocentristas, mais aínda que se identifica a todas as feministas nos obxetivos, advirten do peligro de xeneralizar problemas propios sen variacións contextuais. Por exemplo, a maternidade pode ser vivida de varias formas. Algunhas non obstaculizarían a integración social da muller e estarían a favor da crianza dos fillos como construción cultural.

A tensión entre universalismo e relativismo é propia da tradición antropolóxica e reproducése no problema das mulleres. Para as feministas ten, tamén, grande transcendencia e debemos fuxir das categorizacións universais porque poden colocar a vida das mulleres a marxe da clase, etnia, ou cultura. O perigo contrario ten que estar presente tamén, para non se

desconectar de coordenadas comúns. Estas son as advertencias e camiños que nos ensina V. M. e nós rematamos agradecéndolle a súa interesante aportación.

*A volta co problema das
Universais: Guillerminas,
Roscelinas e Abelardas.*

Pasemos agora á última das intervencións, exposta por Celia Amorós da U. Complutense de Madrid.

Atopámonos, novamente coa nosa mestra (no máis nobre senso do termo) e compañeira Celia Amorós, e, como é habitual nela, cunha nova e orixinal análise no debate constructivo teórico do feminismo. Encadrará semántica, ontolóxica, epistemolóxicamente —implicadas xa ética e valoracións correspondentes— termos como: "o feminino", "o masculino", "feminidade", "masculinidade", no problema dos universais, e comprobaremos como tenden a se reproducir as clásicas posicións. Esquemmatizando chamaremos "*Feminismo da diferenza*" a posición caracterizada, classicamente, como "realismo dos universais", porque enfatiza ontolóxica, epistemolóxica e éticamente o referente extralingüístico: *o feminino*. Dito de outro modo, o feminino é algo sustantivo, en contraposición ó "masculino" que tería a mesma consideración. Polo contra, o "nominalismo" é unha actitude

filosófica que atribúe todo o peso ontolóxico ós individuos, con algún rasgo común como expediente pragmático, aplicado ó feminismo. Chamarémolles "*o da igualdade*". O feminismo máis radical afirmaríala que "*feminismo*" ou "*masculinismo*" son "flatos vocis" (sonidos vacíos), que so hai individuos, que algúns teñen semellanza por seren do mesmo sexo, e máis nada.

Desde este punto de vista feministas ou antifeministas poden ter as mesmas posicións: Realistas ou nominalistas. Para os primeiros existe "feminidade ou masculinidade" como esencia —universais "in re" ou categorías ontolóxicas—, o sistema chamado xénero-sexo ten fundamento *en re*. Valórase positivamente e xustifícase o sistema xerárquico, no que o masculino é hexemónico, adobiándoo coa *ideoloxía da complementariedade* as posicións feministas aquí son ridículas e descalifícanse por ir en contra de algo esencial.

Para os nominalistas non feministas (nunca dirán antifeminismo), como só hai individuos e como os rasgos comúns non teñen relevancia entitativa ou ontolóxica, tenlles sen coidado que os cargos de responsabilidade, posicións de prestixio as desempeñen uns ou outras: Son así de igualitarios, aínda que os espazos de recoñecemento os ocúpe o home. As actitudes feministas desde esta

posición son *superfluas*: a sociedade de individuos témola xa. Di Celia que a chata a esta actitude ven de comprobar na práctica que hai individuos que o parecen máis que outros, parece flotar sobre desa análise —o sistema xénero-sexo—. O atallo para esta posición sería non o feminismo, senón ser, simplemente *Persoa*.

Cruzado este moderno debate sobor do feminismo e antergo sobor dos Universais teríamos:

Realistas feministas, realistas antifeministas (ou non feministas) e, por outra banda, nominalistas non feministas (quizais algún antifeminista, pois, minimízase o xenérico, tamén, por misoxinia) e nominalistas feministas. Se admitimos estas clasificacións, que intentan ser, tamén clasificacións, poderemos poñer de manifesto o que implica o feminismo desde o punto de vista filosófico e, especificamente, desde a Ética.

A polémica coas realistas feministas non ten aquí demasiado interese. A discusión co realismo feminista ou feminismo realista é moito máis interesante e complexa, para entendérmonos nas "*polémicas internas*" do movemento, "feminismo da diferenza" esta discusión sostívoo en diversas ocasións e contextos tamén Amelia Valcárcel. Teñen en común o esencialismo, aceptar o feminismo con características propias sexa por bioloxía ou por condicionamentos socio-culturais, distínguense dos relatos

antifeministas na súa valoración ética, positiva e magnificadoras das características esenciais e loitar por unha sociedade alternativa á patriarcal sobre destes valores e canonízase como o *deber ser*, ou ben na completariedade sen xerarquías; ben feminizando ós homes ou hexemonizando ó feminino sobre o masculino, tomando o relevo dun patriarcado decadente.

O estatuto pleno do ser humano di Celia, foi sempre definido desde por e para o ámbito público, e a proposta de marcar ámbitos diferenciados (por onde van as últimas investigacións antropolóxicas) sería no mellor dos casos unha hipocresía fraternalista, pensemos como exemplo a reivindicación de *valores do privado: o salario da ama de casa*, pero como estando na esfera do privado carécese de poder sempre serían eles os que nos darían tal esmola sen unha reivindicación igualitaria real do estatus e do poder.

Desde as tres posibles propostas que se desprenden do realismo feminista, discutiremos a primeira pola súa importancia: "igualdade na diferenza complementariedade sen opresión". Non lle parece a Celia nin politicamente viable, nin éticamente desexable, mais pode ser mantido con algunha argumentación razonabel.

"O feminismo", independentemente da súa

tematización ontolóxica ten un lugar cultural digno. Mais para as feministas da igualdade seguir sendo mulleres (na medida en que é algo), e o máis fácil para nós logo non ten senso proporlle tensión ética á cuestión.

En canto á proposta de feminización da sociedade, parece entenderse como un universal "ante rem" (antes da cousa) como unha "constelación connotativa" que pode realizarse en calquera individuo indistintamente. Muller empírica e muller simbólica contrapóñense tanto para a linguaxe sexista clásica como para o feminismo da diferenza. Aquí entender a diferenza valorada como "o bo" e non como base da complementariedade, converxe co nominalismo, porque diluídos os referentes, sen ser propio de cada un deles; nin da feminidade dunhas ven a masculinidade dos outros non ten senso falar como específico, nin de un nin de outro.

As nominalistas feministas, libres de noxentas esenciais, aceptamos, como nominalistas éticas, que só deben existir individuais e que o reino dos fins só pode ser, sen trampa, sobre a base da *superación do sistema xénero-sexo*. Como nominalistas ontolóxicas existen unicamente Abelarda, Proscelina, Guillermina... pero non a feminidade. Mais existe un sistema de dominación masculino-patriarcal, ou androcéntrico, insisto, e hai que loitar contra del. O nominalismo

moderado, negando o esencialismo ontolóxico, actúa como se o houbera. Pero hai que ter en conta que todo constructo ideolóxico, ten un conxunto de prácticas que conforman un sistema de dominación, que aínda que sexan eles quen as construíron. Son as prácticas reais as que producen os que a situación de inferiorización do electivo de mulleres e so en certas formas que Celia chama de "Coagulación institucional" por exemplo no aborto, como prácticas dispersas, lógrase algo. Os pactos de recoñecemento entre varóns existen non como esenciais, senón como condicionamentos en serie dunha *identidade especular*, sistema de prácticas sociais e mediacións sociais.

Estas posicións lévannos na práctica a unhas tematizacións do patriarcado nas que os homes nominalistas tamén están en contra, non se senten aludidos, parece aquilo de "matámola entre todos e ela morreu soa" habería que lles dicir que vostedes sos non son o patriarcado, mais algo ten que ver con vostede. Por outra banda as mulleres profesamos un *horror vacui* que nos leva a aceptar a feminidade como depositaria de valores e coartada ética.

Disolver as categorías antolóxicas anteriormente. As nominalistas sñn decodificadoras. A descodificación do xénero-sexo é a máis radical delas, dende este punto de vista o nominalismo ven ser a etapa superior do feminismo,

mais pode ser entendido tamén o feminismo como etapa en serio da realización das súas condicións de posibilidade. Sen unha ética non hai individuos.

Ata aquí as intervencións das cinco participantes, feministas filósofas, neste congreso, agardamos que teña interese e vos sexa de utilidade. ■

HEGEL E A ÉTICA

"¡Oh, si! o home é un deus cando soña e un mendigo cando reflexiona"

Hörderlin

Hai uns anos a feminista Carla Lonzi propoñía "Cusparamos sobre Hegel". Certamente a proposta é forte, aínda que facilmente asumible xa que non cabe dúbida de que no pensamento de Hegel achamos unha análise das relacións entre os sexos e unha teoría do feminino e o masculino, como non, sesgada pola ideoloxía patriarcal: natureza, inmediatez, eticidade e sexo feminino supoñen unha trama de imbricacións e implicacións que nos sitúan na función que toma agora —coa Ilustración e o Romanticismo— o concepto de Natureza e a súa importancia na conceptualización da muller. En efecto, desde unha crítica da razón patriarcal o fachoso sistema hegeliano amósanos unha "reconciliación" que ven ser a aceptación do secular patriarcado, da familia como "comunidade ética natural", reino da particularidade e da inmediatez, onde a muller debe estar confinada por carecer de aquela facultade que permite ós varóns acceder á universalidade e ó mundo de relacións interhumanas que constitúe a Sociedade Civil e o Estado (1).

Se desde a ideoloxía antipatriarcalista dan ganas, pódese dicir, de cuspir sobre Hegel, desde a perspectiva da Ética

acontece algo parecido tal e como ven de expoñelo Amelia Valcárcel —coñecida non só como Profesora de Ética na Universidade de Oviedo, senón tamén polos seus traballos en teoría e filosofía feminista— no seu libro *Hegel e a Ética* (2).

É este un estudio senlleiro. Na extensa bibliografía sobre Hegel a meirande parte adica un cativo esforzo a comprender e facer comprensible a moral no sistema hegeliano. Para Amelia Valcárcel, pola contra, a moral, esa gran esquecida na filosofía hegeliana, é a clave que explica moitas tomas de postura de Hegel noutras partes do sistema: ontoloxía, filosofía política, filosofía da historia. Falar de moral dentro do sistema de Hegel é, para ela, facer unha lectura no contexto "Hegel contra Kant por qué e para qué" que entra na polémica de fundamentación da ética, de lexitimación das institucións, de formación do suxeito e a súa crise. Dito doutro xeito, o achegamento desde a filosofía práctica, introdúcenos nunha das oposicións mais fortes da modernidade, a saber, Kant contra Hegel, moral suxetiva contra moral obxetiva, Ilustración contra Romanticismo.

O tratamento dado no libro é, por tanto, especialmente interesante non só pola orixinalidade temática, polo "interés do infrecuente", senón tamén pola rigurosa e comprometida lectura que fai Amelia Valcárcel en tempos nos

que "o discurso filosófico da modernidade" (por empregar o título da obra de J. Habermas) está baixo escrutinio. Mesmo por isto, non se pode sen máis cuspir sobre Hegel: "o recorrido pola imaxinería hegeliana pode demostrarse o suficientemente pavoroso como para preferir as habituais perplexidades á "reconciliación" que se supón nos aportou. Pero non é, polo mesmo, un recorrido van. Cando persoas que loitaban pola igualdade dentro da ideoloxía antipatriarcal afirmaron "Sputiamo so Hegel" sabían que esa categoría ilustrada estaba en xogo. Nesa medida este libro pretende facer filosofía do que a militancia fixo consignar, pero, si cabe, por razóns máis globais".

Non tentarei, obviamente, de resumir en poucas liñas as case quinientas densas páxinas que compoñen o estudio. Brevemente indicarei algunha das cuestións máis relevantes segundo a propia estruturación da obra. O libro está composto de tres partes. Esta tripartición responde a unha asimilación "cautelosa" da usual periodización do pensamento de Hegel, isto é, o xoven ilustrado, o da Fenomenoloxía e o autor das obras maiores (Lóxica, Enciclopedia, Filosofía do dereito). A exégesa, tendo como clave a ética, lévanos a unha comprensión da filosofía de Hegel dun xeito máis biográfico, contextualizado persoal e historicamente, combinando a exposición sistemática coa histórica.

<p>Na primeira parte (I. Stuttgart, Frankfurt, Jena) ofrécese unha clara exposición dos temas que preocupan ó xoven Hegel: o xenio grego, a Ilustración, o relixioso e o cristianismo, a moral popular e un certo, e pouco duradeiro, kantismo. Seguindo como ffo conductor a ética, o recorrido polos primeiros escritos mostra unha certa aproximación ós contidos, ó obxetivismo e á identificación de ser e deber ser. Salienta moi ben aquí Amelia Valcárcel a importancia do <i>Sistema da Eticidade</i> de Jena como o primeiro intento de ordenar o campo moral, fronte ó formalismo de Kant e os kantiáns. E mesmo, como sostén a autora, as remodelacións subseguintes e constantes do sistema hegelíán son deudas dos trazos apuntados nestes primeiros escritos e que logo van ser desenvolvidos. Co <i>Sistema da Eticidade</i> darase un cambio de rumbo decisivo "dunha visión moral do mundo pásase a outra que pretende excluir a moral como un punto de vista posible sobre a realidade". Achámonos cos comezos do "realismo" hegelíán. Hegel, segundo a autora, nunca abandonará o senso dado á "Eticidade" nesta obra, "a verdadeira vida ética" do System e a Eticidade da Filosofía do dereito son exactamente a mesma concepción".</p> <p>Respecto da <i>Fenomenoloxía</i> (II. Fenomenoloxía: a reconciliación) preséntase a continuidade dos temas planteados</p>	<p>nas súas obras anteriores fronte ós que consideran esta obra como un corte, tanto cara adiante como cara atrás reducibles agora ó común denominador da tensa polaridade "subxetividade obxetividade", liña maestra, polo demais, dos temas morais. Deste combate a obxetividade sae gañadora sobre a suxetividade. Operándose, ademais, a clausura do ideal da moral grega e á súa cidade e maila Ilustración. Non obstante, ó igual que no <i>Sistema</i>, moralidade e eticidade son unha parte da conciencia que se coñece a si mesma como razón, xa que logo a eticidade presentarase como cumio da moralidade e o dereito.</p> <p>A terceira parte "Proceso á 'mera moral' e o mundo pacificado" está adicada ás obras maiores, sendo na <i>Filosofía do dereito</i> onde as cuestións morais son abordadas dun xeito máis sistemático. Como suliña Amelia Valcárcel, pódese dicir que, en efecto, en Hegel non hai unha ética "independente", isto é, unha ética que poda aillarse do resto das áreas do seu sistema, está mergullada nel. Isto non quer dicir que non se recoñeza o espírito práctico, simplemente leva a que a moralidade sexa un momento necesario entre o dereito e a ética. Dereito-Moralidade-Eticidade é a secuencia pola que o espírito práctico se vai desenvolvendo ata chegar ó Estado, ó espírito real. Estas son as formas obxetivas da liberdade. Fronte ó valeiro espírito práctico kantián e ós prexuícios</p>	<p>voluntaristas da Ilustración, o seu afán de crítica do establecido e anxeios de fundamento, xustificáanse as efectivas concrecións do deber ser existente no mundo, o mundo dos deberes e preceptos instituídos no Estado.</p> <p>Na <i>Filosofía do dereito</i> a eticidade ven a resolver as paradoxas morais, mergullándose baixo o Estado. A nova eticidade, respecto da antiga, é a suprema garante dos contidos. O Estado a "liberdade realizada en canto idea", é a verdadeira individualidade. A eticidade é unha teoría do Estado, dí Amelia Valcárcel, unha versión de "a moral baixo a espada". Hegel amósasenos como un teórico conservador e patriarcalista como se indica nas páxinas adicadas á familia como potencia ética. A familia é unha esencia ética na que se dá unha clara diferenciación sexual, a saber: a muller ten nela a súa sustancialidade ética, a súa determinación, namentras que o home a ten no Estado. A familia hegeliana é o pilar básico da vida social e do Estado, máis a súa esencia non é perdurable. A sociedade civil, e sobre todo o Estado —o realmente existente— é a verdadeira comunidade ética, máximo reconciliador de particularidade e universalidade, para o que a guerra é a relación, en canto que verdadeiro individuo, cos demais Estados.</p> <p>Rematando xa, poderíamos concluir ca autora que "tras tan longo camiño pode parecer</p>
--	---	---

F I L O S O F Í A

decepcionante que se nos propoña abandonar a "mera moral" a fin de alegrarnos co espectáculo das nacións lanzadas na historia á loita de todos contra todos". Mais este recorrido polo pensamento hegelíán non foi en van "porque Hegel dixo cousas moi graves e se acusou ós ilustrados polas súas verbas, coa mesma vara pode ser medido... Porque, o pouco que este mundo cambiou, fíxoo gracias a non ter seguido os seus consellos". ■

(1) Sobre esta cuestión podese ver o libro de C. Amorós *Hacia una crítica de la razón patriarcal*. Barcelona. Ed. Anthropos, 1985.

(2) *Hegel y la Ética. Sobre la superación de la "nueva moral"*, Barcelona, Anthropos, 1988.

MARÍA ZAMBRANO: UNHA LECTURA APAIXOADA

"Hai un olvido, un calar de toda existencia en que é como se houberamos perdido todo, unha noite da nosa alma na que non nos alumea o centelleo de ningún astro, nin sequera un tizón de leña seca" (1).

A Carmen

Non pensei nunca que puidera chegar este momento. O momento en que tivera que enfrentarme coa difícil tarefa, se cadra imposible tarefa, de escribir sobre María Zambrano. E xamais na vida imaxinei *facelo*, porque sempre crín que resultaría imposible trasladar o que eu percibo como voz —coas súas resonancias, cos seus ecos, coa súa transparencia—, a un espacio acoutado, constringido pola expresión, escravo da linguaxe, asfixiado pola perdurabilidade.

Porque unha voz non se rescata, rescátase a súa ausencia, e imaxinámola, e recreámola, pero deixa de ser voz para se transformar en linguaxe. Porque a María non hai que buscala; encontrámola do mesmo modo que atopamos día a día a aurora dun novo amencer que, con lenedade, esperguizanos e impresiona os nosos sentidos para poder gozar da súa luz. E cando a atopamos, sentimos ese desacougo que paradoxicamente invita á

quietude, ese vehemente desexo por chegar e instalarnos na súa ingravidez, na súa inconsistencia.

Por iso escribíndoa corro o risco de perdela, buscándoa e reclamándoa, o risco de que se torne fuxidiza, evanescente.

Pero tamén escribíndoa vouna facendo máis miña, e de todos os xeitos xustificame o desexo de mostrar o que posúo.

Unha primeira aproximación ao pensamento de María sempre logra desestabilizar, na medida en que nos achegamos a ela buscando "filosofía", isto é, buscando unha articulación, unha vertebración lóxica que nos conduza racionalmente ata unha verdade concluínte; buscando un método. Achegámonos a ela tentando acadar unha resposta razoada, verdades concretas que sirvan de agarras á nosa existencia.

E só atopamos un mar de palabras, só se nos ofrece un labirinto, un caos de imaxes, de metáforas. Non achamos os

enunciados dun pensamento lóxico, senón un mero discorrer do feito de pensar que atordoia, que nos fai abdicar da nosa propia conciencia.

Entón sobrevén a desesperación. Unha desesperación que nos obriga a rebelar intimamente, e que nos fai sospeitar de toda razón, ao tempo que percibimos a tiranía de toda disciplina; soberbia racional que atopa a súa xustificación última na contundencia dos logros obtidos. Unha desesperación que, sen embargo, é motor dunha segunda aproximación xa máis relaxada, máis queda, máis calada.

Porque así, desesperando, comezamos a sentir que certa corrente de misterio, tránsfuga da linguaxe, permanece agazapada entre liñas; comezamos a sentir que algo se escapaba naquela primeira lectura, que temos necesitado despoixarnos de toda definición, de todo concepto previo de nós mesmas para instalarnos finalmente

ao borde do abismo, isto é, ao principio. Dun principio que se percibe xa como proceso irreversible, como suceso definitivo ante o cal só queda rendirse en silencio, a soas. E isto é precisamente o pensamento de María: un suceso que invita a un desnacer fundamental da conciencia, un acontecemento que procura o distanciamento necesario para o achegamento definitivo, un rapto da razón que obriga a "sentir a vida toda como non puido ser sentida no primeiro nacemento" (2).

É, así, o pensamento de Zambrano, un pensamento que vai ao encontro das súas propias orixes, un pensamento que loitando consigo mesmo principia un camiño de regreso aos albores da historia. Porque se trata de chegar ao instante mesmo no que se verificou a escisión, momento aquel que dende un pretendido absoluto, o home creu apoderarse das tebras que o envolvían, acoutando os seus espazos, nomeando as súas sombras, conformando a súa esencia á súa existencia.

Pero tras a afirmación dese "eu", tras o ordenamento do mundo á imaxe da súa razón, o home tamén constatou o desgarramento que acontece cando o destello dunha verdade inevitable fai mella no seu ser máis íntimo.

E a angustia pasou a ser o motor da escisión, e o home pasou a ser un monstro con dúas cabezas

irreconciliables, un ser dual, tiranizado e enfrendado a si mesmo.

E neste punto é onde hai que tomar o fio do discurso histórico de María Zambrano: todo o seu percorrer ata o nacemento mesmo da filosofía, supón unha revisión crítica das causas que determinaron a condena da poesía, a derrota do orfismo e a súa escola, o divorcio ancestral entre pensamento-sentimento, filosofía-poesía, esencia-existencia, soño-realidade. O seu discurso aborda definitivamente todos os temas da palabra escindida, arremetendo contra todo o pensamento occidental articulado dende a Antigüidade sobre a natureza dual do ser humano.

Revisión dunha historia elaborada e forxada sobre a experiencia da razón discursiva e analítica, que perpetuou o confinamento de todo aquilo que a razón non pode conter ou definir. Sumersión nos intestinos mesmos da historia oficial, nos puntos negros da experiencia individual e colectiva; sumersión e reivindicación de todos os "olvidos" da historia. Porque neste o seu camiño de regreso María recupera os nomes, as voces acaladas, o discurrir paralelo do mito, adentrándose nunha busca desacougada por recuperar a identidade orixinaria e a súa inicial e profunda vinculación a todos os seres: "ver dende a historia, para deixar de ser historia" (3). Abrirse

ao xénese. Voltar a unidade primeira, fundamental: "O senso orixinario, sería esa zona, ás veces entresixo, ás veces unha inmensidade inacoutable, onde os sentidos, a sensibilidade sensorial e o sentimento, móstranse aínda unidos: o mar, que aínda retén ou acolle, sumerxíndoo, o que no suxeito vive. Alí onde afondan e se nutren as raíces do ser vivinte" (4).

María busca un lugar de encontro, unha filosofía da reconciliación, onde fronte a un reduccionismo fragmentario e parcial pódasenos ofrecer unha opción de sentir en totalidade, unha oportunidade de fuxir de todo coñecemento articulado máis como "episteme" que como "eros", e que en palabras de Xesús Moreno: "máis ben asemella ser unha unidade de soidade e aillamento" (5). Trátase, en fin, de tentar unha solución integradora que retome a unidade primeira de intelixir e sentir, abandoada por todos os cultivadores da loxificación. Superar a loxificación da intelixencia, que motivou o olvido secular do ser ó tentar reduci-lo a cousa, ente, a mero suposto metafísico sometido e "descoidado" na comprensión, no razonamento.

Pero razón non é razonamento. O coñecemento intelixido-sentido non é coñecemento racionalizado. Desterrar o ser do proceso de loxificación, intuí-lo, suporía deixar de padecer a nosa propia transcendencia: que a realidade se transforme no noso "modo de ser".

F I L O S O F Í A

O intelixido mesmo é ser; en palabras de María: "Sentír é directamente coñecemento sen mediación" (6).

María propónse recuperar ese coñecemento que só nace na intimidade do ser, concebindo unha nova razón que sen "querer ser" rescate ao ser. Unha nova razón que no seu discurrir non o faga fuxir, non profundice na disgregación. Unha razón mediadora que se perfila sen fins nin metas e que, alonxándose de todo propósito por "chegar a ser", nos conduza a unha revelación do noso sentir máis escurecido, máis atormentado. Unha revelación que non se dá na busca, senón na fuxida, non na palabra afogada no seus significados, senón na palabra sentida e pre-sentida antes de chegar a ser pronunciada: na palabra liberada da linguaxe.

Unha razón que require para a súa expresión unha palabra non alienada ou pre-figurada como cristalización do logos filosófico, unha palabra que habite na súa desnudez e que describa o lazo íntimo que nos une a todos os seres, non renunciando á realidade na súa experiencia esencial.

Palabra singular pero solidaria, inspirada e concebida no primeiro alento; palabra inocente que xorde trabucada cos nosos anxeios.

Palabra que se resiste á dogmatización, á instrumentalización; palabra ensoñada, imaxinada, palabra nacida en quietude —que non en pasividade— para ser escoitada.

Momento clave no pensamento de María é a súa reflexión sobre a palabra filosófica e a palabra poética, advertindo que a diferenza fundamental entre unha e outra é que a palabra do filósofo é ambiciosa: quere conquistar "algo" non sucumbindo ao desexo de expresar o seu anxeio, o seu desvarío. A poesía non é outra cousa que a expresión mesma dun abandono: o poeta non se vale da palabra para explicar o seu ser, é a propia palabra a que vai conformando o ser do poeta.

Porque mentres a filosofía expresa unha vontade de diferenciación, de ordenamento de todo aquilo que tivo acontecido ao ser humano ó longo da súa historia, a poesía expresa ó que o ser humano é, mergullándose baixo o tempo e o espazo. E neste senso a palabra poética é universal, por canto concede voz ao indecible, ao indescifrábel da nosa conciencia. Voz que non se esgota porque no seu propio fluír se enxendra.

A filosofía ordea as evidencias, a poesía fala de ausencias: "as cousas están na poesía pola súa ausencia, é dicir, polo máis verdadeiro, xa que cando algo é ido, o máis verdadeiro é o que nos deixa, pois que é imborrable: a súa pura esencia" (7). Transfórmase así a palabra poética na única mediadora entre sentimento e pensamento, a única capaz de recuperar a infinitude das cousas máis alá da súa aparencia, da súa definición, por canto a súa

expresión instálase no inefable: "converter o delirio en razón sen abolilo, é o logro da poesía" (8).

E é precisamente o logro fundamental de María Zambrano asumir o que o logos filosófico aporta, e tentar abolir a distancia que media entre el e a condición carnal.

A súa razón poética é un carreiro —que non método ou disciplina— que se abre para se adentrar alí onde o ser acontece. E o ser acontece no lugar ao que se acode desprovistas de intencionalidade, de interrogantes; lugar que máis que estar, fúndase a medida que nos imos achegando guiadas por signos que, habitando na nosa vixilia, invítannos a mergullarnos na ensoñación. Lugar que ó fundarse revélase como repentina presenza, como súbita claridade na que nos sentimos desposuídas, esquecidas. Por iso a súa imaxe é o Claro do Bosque: lugar onde o silencio se escoita como eco lonxano pletórico de voces indiferenciadas; lugar onde todo se reduce ao seu estado orixinal, onde todo dorme e a nada se revela como pura forza creadora; lugar onde nada está perdido porque non existe o movemento, onde todo é, e onde a palabra xermina no seu estado pre-existente, nacente; lugar que acontece cando a nosa conciencia se desdía, se enaxena e claudicamos, por amor, ó acto esencial.

Adentrarse no claro semella ao despertar: tránsito fugaz entre

F I L O S O F Í A

soño-realidade no que ninguén pode perpetuarse, pero a súa luz no recordo non poderá xa abandoarnos. Luz que apenas percibida é irremediabilmente ida.

A palabra de María representa en si mesma a posibilidade de realizar o vello anxeio de que pensar sexa, efectivamente, descifrar o que se sente.

Máis que unha filósofa ou unha escritora, revélase como unha "medium" posuidora da única palabra capaz de facer que a vida, por fin, se cumpra.

(1) Friedrich Hölderlin. HIPERION.

(2) María Zambrano. FILOSOFÍA Y POESÍA. Fondo de cultura económica. 1987.

(3) María Zambrano. Op. cit.

(4) María Zambrano. Op. cit.

(5) Jesús Moreno Sanz. SUMERSION Y HUIDA. Anthropos, n.º 71/1987.

(6) María Zambrano. CLAROS DEL BOSQUE. Edit. Seix Barral.

(7 y 8): María Zambrano. FILOSOFÍA Y POESÍA.

NOVAS TECNOLOXÍAS REPRODUTORAS

Un dos perigos meirandes cos que nos enfrentamos as mulleres hoxe, que atinxe á nosa identidade, autonomía e dignidade persoal, é o das Novas Tecnoloxías Reprodutoras (N.T.R.). Cómpre, pois, difundir este tema entre as mulleres e sometelo a debate, antes de que, baixo a aparencia do progreso científico, nos reduzan a cobaias e descuarticen os nosos órganos corporais. Porque se até agora fomos un corpo, corpo que non tiña desperdicio (usado para o traballo e carga, como animal reprodutor, como obxecto de pracer, como bulto onde descargar as insatisfaccións, desfogar a ira ou satisfacer a libido), pero un corpo enteiro, imos camiño de sermos reducidas a úteros, a óvulos para fecundar.

Á nosa capacidade reprodutora foi sempre expropiada. O control da natalidade foi levado a cabo polo poder establecido en todas as sociedades. No momento actual, mentres en Occidente, debido ao envellecemento progresivo da poboación, faise propaganda para que as mulleres teñan fillos e retornen ao fogar tradicional, no Terceiro Mundo lévanse a cabo esterilizacións masivas, sen consentimento das mulleres ou mediante coaccións, regalos, bonificacións aos médicos que consigan realizar máis, etc. Esterilizacións feitas en pésimas condicións sanitarias porque a vida das reprodutoras carece de importancia. Sobran.

Na outra cara da realidade, en Occidente, as N.T.R. aparecen como solución para a infertilidade dun grupo (reducido) de mulleres, así como para controlar enfermidades xenéticas. Na realidade, están sendo utilizadas para ter acceso á manipulación de embriones, para dominar a vida humana, para controlar aínda máis a capacidade exclusiva das mulleres de crear novos seres.

Pódese facer unha novela de terror imaxinando as desmesuras que certas mentes hitlerianas poden cultivar en laboratorios. (Mary Shelley non tiña a man estes datos cando creou a Frankenstein). Coñecer, coñecemos as posturas racistas e sexistas que adoitan os donos das arcas do mundo. Dabondo para estarmos asustadas. Sabemos tamén que as investigacións biotecnolóxicas están nas mans dos militares ou nas multinacionais, ámbitos que as mulleres estamos moi lonxe de poder fiscalizar. O capital acode como abutre á industria da maternidade: bandos de esperma (¿compra un premio novel, un deportista...?), ou de óvulos, axencias de úteros de aluguer, clínicas de selección de sexos, etc. Grandes inversións. Técnicas caras.

O risco foi previsto por algunhas feministas e creouse o F.I.N.R.A.G.E. (Rede Internacional Feminista sobre Tecnoloxías Reprodutoras e Inxeniería Xenética) para intentar difundir o

problema e tratar de intervir no mesmo.

Repito, o tema reclama o interese e o debate feminista porque os ángulos de enfoque poden ser diversos.

Un deles sería considerar certas reaccións e temores feministas como retrógrados. Diríase que se defende o primitivismo, a identidade animal, fronte ao progreso científico. A isto pódese responder afirmando que non se trata de oporse aos avances científicos senón á *utilización que se fai deles*. Os desastres ecolóxicos, a destrución da atmosfera, o envenenamento das augas, a bomba atómica, e tantos etcéteras, dan proba disto.

Pero, mesmo dentro do discurso feminista aparecen dúas posturas ante a maternidade. Unha sería de valoración do traballo da produción, específica e limitada ás mulleres, dos seres humanos. Outra é a de rexeitar esa capacidade reprodutora que nos reduce a "femias", a "natureza", nun mundo onde, verdadeiramente, o ser humano ten superado o "natural", onde todo é cultura. O camiño para as mulleres sería separarnos da historia animal, repudiar o ciclo menstrual (que conleva a perda de reservas do noso organismo o agotamento físico, depresións e inferioridade nas relacións sociais...), o embarazo, o parto, a lactancia, etc. En contra do destino milenar, utilizar as nosas enerxías en tarefas diversas, como fan os

homes. Adquirir unha identidade como seres intelixentes.

Persoalmente estou dacordo con estes presupostos, pero situándome na posibilidade (hoxe quimérica) de que as mulleres pudésemos controlar os medios técnicos. De non ser así, serven para utilizarnos, non para liberarnos.

Habería tamén que matizar o sentido da *valoración da maternidade*, que aparece no outro discurso feminista. Porque non se trata, penso eu, dunha afección inxenua provocada pola "comedura de coco" oficial do papel de nai amorosa e abnegada. A *valoración* habería que situala noutros termos. Pódenos servir como exemplo o concepto de traballo no mundo laboral. Ben sabemos que ningún pensa que traballar (traballo < tripalium = pozo de tortura) sexa unha regalía, un pracer, na maior parte dos casos. Noustante, as produtoras e produtores reclaman non só o dereito ao traballo senón o *control sobre os medios de produción*. Tentan abolir o inxusto sistema de explotación da forza de traballo como primeira medida para chegar a unha sociedade máis xusta onde o traballo non sexa a condena bíblica, senón algo criativo e reconfortante; onde as máquinas non sexan as inimigas (na medida en que son utilizadas polo capital para suprimir o traballo humano e para un meirande rendimento lucrativo), senón as substitutas do esforzo, da dor, da dependencia.

Así será tamén para nós, as mulleres, cando sexamos donas dos nosos corpos, dos nosos medios de produción, dos nosos destinos como seres no mundo. Cando controlemos a técnica. Daquela, deixaremos de ser "natureza" submetida para sermos seres libres e intelixentes.

Maio, 1989

Bibliografía:

LIDIA FALCÓN E M^a. ENCARNA SANAHUJA. "Maternidade in vitro" en Poder y Libertad, n.º 3, 1982.

LEONOR TABOADA. "La Maternidad Tecnológica". Ed. Icaria, 1986.

SITUACIÓN LEGAL DAS N.T.R.

As novas técnicas de fecundación asistida presentáronse desde os medios de comunicación como unha "conquista da ciencia", como "a solución maravillosa" para conseguirla finalidade desexada: ter fillos propios.

Estas mensaxes constantes fixeron que a opinión pública teña unha idea confusa. Así pénsase que agora a ciencia permite ter fillos a quen queira, que os equipos médicos están atendendo un importante problema das mulleres, etc...

Os argumentos que utilizan os sectores favorables a estas tecnoloxías son basicamente que responden a unha demanda social e que sómo-las propias mulleres as que desexamos que isto aconteza.

Nun medio social que configura a maternidade como unha obriga, a cal foi imposta non só pola forza senón tamén mediante mecanismos sutís que fan sentir como "inútil" á muller non fértil, é verdadeiramente imposible sabe-la incidencia da demanda real, libre e voluntariamente adquirida.

Normalmente preséntase a esterilidade como unha enfermidade e isto fai presupoñer que todo o que se faga para vencela será bo en si mesmo, como se os seres humanos estivesen obrigados a reproducirse e na cantidade que os estudos demográficos e os intereses económicos establezan.

Todo isto se di e moitas cousas se calan.

Non se fala nunca dos riscos físicos e psíquicos que comportan

para a muller nin da taxa real de éxitos (entendéndose como tales os nacementos de criaturas vivas) nin que estas técnicas non resolven xenericamente a esterilidade, só o fan nuns supostos moi concretos.

Tampouco se explica a dotación presupostaria destes tratamentos e aínda menos se se compara coa dedicada á investigación e prevención da esterilidade ou a que se utiliza na atención ás necesidades sanitarias máis urxentes.

Estas técnicas, que son un feito desde hai tempo, estanse realizando sen regulación xurídica a criterio dos que as realizan.

En toda Europa hai comités de expertos que están estudando o tema, algúns realizaron dictames, outros empezan a preparar textos legais.

O Parlamento Español aprobou unha Lei, presentada polo Grupo Socialista, que seguiu un ritmo rapidísimo.

A análise do articulado, que xerou pouca discusión dos grupos parlamentarios no Congreso e foi aprobado en tan só dúas sesións, deixa ó descuberto unha serie de retrocesos importantes no referente ós dereitos que a Constitución estableceu en 1978.

A exposición de motivos da Lei xa parte de que no Estado español hai setecentas mil parellas estériles como razón de ser das técnicas, presupoñendo que todas elas queiran reproducirse.

Por primeira vez na historia legislativa moderna diferéncianse

os estados de evolución do embrión e alúdese ó pre-embrión no período que vai desde a fecundación ata o día catorce.

Esta precisión non é gratuita, a partir dela permítese a investigación e manipulación do pre-embrión. É máis, o texto obriga á súa destrución máis alá do día catorce, se non está erioconservado (conxelado). Mentres en España existe unha Lei penal que castiga como crime o aborto libre, outro texto legal non só permite a destrución do embrión senón que obriga á súa realización.

A muller, que é a principal protagonista destes métodos xa que se aplican sobre o seu corpo, está practicamente esquecida.

Non se considera que os médicos teñan responsabilidade ningunha polo resultado destes tratamentos, pois só se sanciona o suposto de mala utilización das técnicas.

Recórtaselle a capacidade de obrar dependendo da configuración da súa vida.

Así a muller que está casada non pode acceder ás técnicas sen o consentimento do seu home.

O texto crea unha nova categoría de fillos, os "post mortem", que son aqueles que cando morre o pai o seu material xenético (sexa seme, sexa embrión) non está no útero da nai. A estes fillos néganselles dereitos hereditarios, salvo que a xestación se produza nun prazo mínimo de seis meses desde a morte e o

falecido así o dispuxera en testamento ou escritura, demostrando con iso o temor que ten o lexislador de que a muller poida desbarata-las herdanzas establecidas con novas maternidades por ela decididas.

Os dereitos dos homes son tratados con gran coidado. Así sanciónase desvela-lo anonimato cando son doantes, deberá consentir para que a muller que con el vive poida someterse a este tratamento e mesmo se prevé que se buscará a maior similitude fenotípica entre o doante e mais el.

O grave risco de comercialización do corpo da muller non queda resolto. A Lei declara nulos os contratos de xestación pero tamén di que, se este feito se dá, nai será a muller que dea a luz, engadindo (e isto é moi perigoso) que o xuíz pode admitir demandas de paternidade. Este final dá pé á existencia de situacións nas que, aínda sendo nai legal a xestante, se recoñeza a paternidade de quen a contratou e a el se outorgue a custodia da criatura.

A FIVTE abre as portas á enxeñería xenética; isto é un grave perigo social. A Lei soluciónao considerando infraccións graves unha serie de prácticas como a clonación, a selección de sexo, a utilización con fins militares...

A prohibición é para unhas prácticas concretas e enumeradas, polo tanto outras poden darse, por exemplo a análise de xenoma nos

traballadores para eliminar candidatos a un lugar de traballo ou o poder levar ós arquivos policiais a información xenética das persoas, a modificación do medio ambiente por incorporación ó mesmo de seres vivos ou ácidos nucleicos con capacidade de replicación, xa sexa cun obxectivo concreto ou por fuga involuntaria.

Por outra parte a sanción prevista é meramente administrativa e comporta o pagamento dunha multa dun máximo de cen millóns de pesetas.

Non está previsto tipificar como delito as aberracións xenéticas que poden producirse a partir do FIVTE.

O mecanismo de control establecido (a Comisión Nacional de Fecundación Asistida) está prevista con total ambigüidade e cun desenvolvemento regulamentario posterior.

O panorama que se presenta pode realmente supoñer que España se convirta no primeiro campo de experimentación sobre corpos de mulleres, no que virtualmente e con custos predeterminados nos que se inclúan as multas administrativas poden realizarse aqueles programas que interesen.

Esta idea non é moi distinta da que sosteñen determinados sectores dos Estados Unidos de América que están pensando alugar nais subrogadas en Latinoamérica para abaratar custos.

INFORME

CONGRESO CELEBRADO EN BARD, KOTBARI, COMILLA (BANGLADESH) OS DÍAS 18 A 25 DE MARZO DE 1989

A Conferencia celebrouse coa participación de mulleres dos seguintes países: Malasia, India, Uganda, Zambia, Paquistán, Sri Lanka, Filipinas, Noruega, Holanda, República Federal Alemana, U.S.A., Suecia, Austria, Corea do Sur, Fidji, España, Illas Mauricio, Brasil, Perú, Indonesia, Australia, Zimbabwe, Nixeria, Dinamarca, Francia, Thailandia, Canadá, Reino Unido, Hong Kong, Xapón e Exipto, amais de Bangladesh.

A organización Finrrage, que se caracteriza pola súa oposición ás chamadas Novas Tecnoloxías Reproductivas e á enxeñería xenética, celebrou o seu encontro en Bangladesh na idea de valorar desde un país do Terceiro Mundo o outro lado da cuestión, ou sexa, a mala utilización de determinadas técnicas contraceptivas.

No Congreso púidose valorar como en realidade o criterio ideolóxico que subxace no Terceiro Mundo en canto á aplicación masiva de contraceptivos ten un denominador común cos que subxacen nas Novas Tecnoloxías Reproductivas.

Neste sentido constatouse que en ambos casos:

a) Vulneran o dereito á saúde como cuestión principal antes que os intereses demográficos. Así as mulleres da India, Paquistán e Bangladesh insistiron enormemente na denuncia da distribución nos seus países de vacinas anticonceptivas cunha duración de cinco anos que teñen efectos nocivos non controlables; especialmente mencionáronse NORDPLANT e DEPO-PROVEDA.

Estes fármacos chegan ós países do Terceiro Mundo da man dos gobernos e as multinacionais farmacéuticas e non respetan o dereito das mulleres a decidiren sobre a súa reprodución nin a manteren a súa saúde e realizaren a planificación familiar a través de métodos non daniños.

É curiosa a situación en Bangladesh, onde o goberno leva un control permanente da distribución de fármacos para evita-la experimentación alí, que no caso dos anticonceptivos se desentende porque non os considera "medicamentos".

b) Manipulan o desexo das mulleres. Así como nos programas de Novas Tecnoloxías Reproductivas se ofrece ás mulleres a realización do desexo de seren nais, cunha mistificación do mesmo, na distribución masiva de anticonceptivos daniños pártese do desexo de evita-la excesiva procreación que agrava a terrible pobreza desas zonas do mundo.

Mesmo nalgúns países como China e India nas campañas de esterilización masivas están ofrecendo ás mulleres que, se posteriormente desexan ter fillos, poderán facelo a través de Fecundación in Vitro con Transferencia de Embrións (FIVTE).

c) Teñen detrás ós mesmos laboratorios e por tanto intereses económicos.

Informouse que as mesmas multinacionais que producen os fármacos que se utilizan para o FIVTE son as que se presentan nos países subdesenvolvidos interesadas na expansión masiva de vacinas contraceptivas e DIU, xa que para elas é un "mercado" de enorme importancia.

T E M A S V A R I O S

Así os criterios de rendabilidade, tanto nas políticas demográficas coma en FIVTE, pasan por riba das necesidades individuais.

Por outra banda suscitouse tamén o perigo que a FIVTE supoñía para o Terceiro Mundo, dada a intención manifestada desde algunhas axencias de alugueiro de úteros de utilizar ás mulleres destes países para abaratar custos.

Informe dos distintos países.

As mulleres presentes, que sobrepasaron as cento vinte, contrastaron non obstante realidades moi diversas nos seus países, o que facía importante ter presentes criterios moi flexibles nestes temas, segundo as necesidades concretas de cada lugar.

Como cuestións diversas expostas polas asistentes cremos interesante resaltar:

INDIA: Alí se aplicou a amiocentese como test para a selección de sexo.

As feministas inician unha campaña que se estendeu axiña e obtivo éxito abondo, aínda que cómpre ter en conta a dificultade do contexto.

As mulleres indias eran moi enérxicas, dinámicas e activas e explicaron varias campañas levadas a cabo, entre elas tamén unha de denuncia das violacións que as rapazas sufrían por parte da policía.

PAQUISTÁN: As mulleres deste país eran moi realistas. Elas

considerábanse pragmáticas. Insistían constantemente na necesidade de adaptar estratexias propias en cada país.

FILIPINAS: Foi unha das delegacións máis activas no encontro. Aportaban unha análise moi politizada e estaban interesadas no deseño de estratexias conxuntas.

BANGLADESH: Era un dos países máis pobres, se non o que máis. Expoñía o rexeitamento ás tecnoloxías deshumanizadoras indicando que ese non era o camiño axeitado para o desenvolvemento.

Traballaban nunha organización para axudar ó avance social e económico denominada UBINING, que colaborou no Congreso todo o tempo e que fundamentalmente trata o tema das mulleres no país, facilitando medios de subsistencia e programas de desenvolvemento globais.

THAILANDIA: A muller que asistiu, que traballa neste país, é centroeuropea e fundamentalmente informou dun traballo realizado en relación á distribución masiva das vacinas contraceptivas e os seus efectos nocivos.

ÁFRICA: As mulleres africanas estiveron como á expectativa. Iniciábanse agora nestes temas e mostraban a súa preocupación pola posible expansión ós seus países dalgúns destes problemas.

AMÉRICA LATINA: En América Latina faise FIVTE en países como Brasil, que ten problemas de

pobreza tan grandes. Neste país, non obstante, existe un traballo importante das mulleres opoñéndose, chegando mesmo a celebraren unha manifestación pública multitudinaria.

AUSTRALIA: As mulleres asistentes explicaban estudos realizados sobre a situación legislativa e sobre os grupos de mulleres usuarias de FIVTE e constataban grave deterioro naquelas que non conseguiron éxito. Do seu traballo escribiron un libro que se pon proximamente á venda.

ALEMAÑA: As alemanas unha vez máis insistían na súa oposición ó diagnóstico precoz e isto baseándose en que a través do mesmo só se detecta unha porcentaxe ínfima de malformacións, pero en cambio reforza a idea de rexeitamento á minusvalía e pode levar a un criterio euxenérico de control da poboación.

Comentaban que agora as biopsias do colo do útero se realizaban antes que a amiocentese e aumentara o número de abortos baixo o criterio dunha selección da poboación.

Insistían no dereito da muller a interrompe-lo seu embarazo, pero entendían que isto debía ser desde a perspectiva de desexar ser nai ou non, pero non con criterios euxenésicos. Chegaron a tildar tales enfoques de "nazis" e a indicar que entre o aborto euxenésico e a selección de sexo non existía diferenza.

Outras mulleres alemanas argüían que non se podía falar da loita contra as Novas Tecnoloxías Reproductivas sen incluílas dentro dun marco máis global, cuestionando o modelo de desenvolvemento no seu conxunto e antepoñéndolle outro ecolóxico e non integrable como única vía para o feminismo.

Un terceiro grupo de mulleres alemanas expuxo a criminalidade que no seu país se levara a cabo sobre mulleres que loitaban contra as Novas Tecnoloxías Reproductivas.

REINO UNIDO: Soportaran cun gran desgaste persoal e de grupo a coordinación internacional de FINRRAGE e proponían o traspaso.

Expuxeron as súas experiencias tamén no campo da investigación con mulleres infértiles en programas FIVTE.

Cuestións globais.

Chamou a atención a alta cualificación profesional das asistentes: profesoras de universidade, sociólogas, antropólogas, demógrafas, médicas, biólogas, periodistas... todas mulleres moi preparadas, algunhas con cargos de responsabilidade en programas de desenvolvemento en países do Terceiro Mundo.

Todas eran mulleres con experiencia no traballo feminista, xa sexa por estar organizadas como tales e por levar un traballo

concreto diario relacionado coa muller.

As asistentes de países islámicos eran crentes na fe musulmana e isto chama enormemente a atención. Explicaban a posibilidade dunha interpretación progresista do Islam.

Cando se lles suscitaba a contradicción que se presentaba co aborto, prohibido por Mafomat, dicían que neste tema elas aceptaban o aborto e considerábanse unhas "pragmáticas".

Outra cuestión que se puxo de relevancia foi a dos paralelismos existentes entre Asia e América Latina en canto a condicións de desenvolvemento e de vida das mulleres, así como a criterios da saúde en torno a elas.

Conclusión.

Foi este un congreso interesante que supuxo a ampliación de FINRRAGE nos países de Asia, onde moitas mulleres se interesaron por conectarse á rede. Foi un encontro enormemente pluralista no político, no relixioso, no ideolóxico, nas razas, linguas, etc..., que aporta perspectivas moi diversas sobre as que cómpre reflexionar con máis tempo.

Quedou demostrado unha vez máis que as mulleres co noso esforzo, tesón e entusiasmo podemos realizar cuestións verdadeiramente importantes para avanzar no camiño proposto.

MULLER E TRABALLO DOMÉSTICO

A análise das sociedades humanas dende a dobre perspectiva material e histórica amósanos como a dona desenvolve na sociedade unha función estruturalmente subalterna (Bartra, 1987, 17), función que a muller ocupa en estreita relación coa finalidade que se lle ten asignada: a de ser instrumento para manter e reproducir a alienación e a opresión. Esta función non só a ten desenvolvida dende a súa directa participación no proceso productivo, xa que tamén dende *valores*¹. Dentro dos valores que máis destacan, imos sinalar a tradición patriarcal derivada das relixións históricas de Occidente. Se nacer macho ou femia constitúe un feito biolóxico, ser "muller" é un feito social, polo que os contidos do "feminino" están estreitamente vencellados ás formas de dominio de cada tempo que, de forma unánime —non uniformemente—, explotan e discriminan á muller —mais non a ela soementes (Adinolfi, 1980, 19).

¿Como se está a oprimir materialmente ás mulleres? Certas pescudas sociolóxicas xa tiñan amosado a incorporación masiva das donas ó traballo industrial. Sabemos que na Francia de 1955, venderon as donas coarenta e tres mil millóns de horas de traballo (Dayré, 1955), que non foron precisamente menguando até a presente. Estas pescudas aseguran que a muller, como o resto dos asalariados, queda afectada pola explotación capitalista. Mais se só

resultara apresada por este tipo de explotación, nada teríamos que engadir aquí á abondosa produción literaria aparecida dende o século XIX até agora. Sen obviar esta xenérica opresión, que tamén afecta á muller, o que interesa suliñar é a opresión *específica* que soportan as donas en función do seu sexo, derivada do exercicio do traballo doméstico. As mulleres entran nun tipo de relación material, primeiro cos seus pais e logo cos seus homes, da que *xorde* a súa relación de clase, no estrícto sentido marxiano, e que paradoxalmente é negada por algún dos marxistas ortodoxos.

Todas as sociedades actuais, incluídas a do socialismo real, baséanse no traballo gratuito das mulleres para a crianza dos cativos e para o servizo doméstico. Estes servizos soementes se poden prestar dentro do marco da relación particular cun individuo, o seu home, e están excluídos do dominio do intercambio e consecuentemente, carecen de *valor* en termos económicos, é dicir, non están remunerados. As prestacións que en troques están a recibir as mulleres non teñen tanto forma de salario como de donativo. O home ten como soa obriga a de sufragar as necesidades da súa dona (Delphy, 1978).

Malia que a carga destas expresións resulta polémica, ousamos afirmar que non é a natureza do traballo realizado polas donas o que explica as súas relacións de produción se non que

xustamente sucede o contrario. Abondosos estudos de etnoloxía amosan que historicamente a muller ten participado na produción de bens e mercadorías.

¿Cales son as condicións do traballo doméstico? As características das relacións de produción de traballo doméstico (non remunerado) non se limitan ós produtos consumidos dentro da familia. Abranguen tamén ós bens destinados ó mercado cando estes produtos xorden no eido da familia. Histórica e etimoloxicamente, a familia constitúe unha unidade de produción e de consumo (Chaianov, 1985; Walf 1982; Medick, 1986). Nesa unidade, o froito do traballo pertence ó pai, que á súa vez constitúe a *autoridade*. Non existe diferenza entre os servizos domésticos que realizan as mulleres e os outros bens e servizos que se consumen dentro da familia. Na economía labrega tradicional, unha boa parte dos bens consumidos pola familia son producidos nela, comercializándose o resto. Eses bens e servizos teñen un valor de uso e un valor de cambio. Cando produtor e consumidor coinciden, como no caso da familia labrega, estase a dicir entón que existe un *continuum* entre produción e consumo. Todo isto ilustra que non hai diferenza entre as actividades productivas e domésticas. Homes e donas crean conxuntamente valores de uso que virtualmente son valores de cambio. Ditos valores de

uso "productivo" non se diferencian dos valores de uso "non productivo" creados polo traballo doméstico. Ámbolos dous atópanse insertos no proceso de creación e transformación de produtos brutos, ámbolos dous teñen a mesma finalidade, o autoconsumo.

A mesma continuidade que existe entre as actividades que teñen como finalidade o consumo e as que teñen, por finalidade o autoconsumo e se denominan non productivas, dáse tamén entre os servizos que prestan gratuitamente as mulleres e os servizos comercializados. Así ten ocorrido coa feitura do pan, a confección da vestimenta, a crianza dos cativos, que antes realizaban as donas gratuitamente no marco familiar e agora están remunerados cando os desenvolve fóra da familia. Dende esta perspectiva, a familia somentes se diferencia da empresa polo feito de que engade á produción unha actividade de consumo (Wolfelsperger, 1970, 20). Polo mesmo, a exclusión do traballo feminino do dominio do intercambio non deriva da natureza da súa produción, pois o seu traballo gratuito aplícase tanto á produción de bens e servizos que chegan ó mercado e son trocados nel como á produción de bens e servizos que se remuneran cando se realizan fóra da familia. Coa industrialización, a produción familiar queda limitada ó traballo doméstico ou, máis exactamente, denomínase traballo doméstico: a

isto queda reducida a produción gratuíta das mulleres (Delphy, 1978, 20).

Partindo desta distinción, conséntase a existencia de dous modos de produción: un, onde a meirande parte das mercadorías se estan a producir segundo o modo industrial; outro, onde os servizos domésticos, a crianza dos cativos e determinadas mercadorías prodúcense segundo o modo familiar. O primeiro dá lugar ó modo de produción capitalista; o segundo, á explotación familiar ou patriarcal. A diferenza entre ámbalas dúas formas de explotación non está tanto na cantidade de prestacións recibidas a cambio do traballo realizado nin na diferenza en termos de valor entre un salario e un sustento, como na propia relación de produción. O asalariado vende a súa forza de traballo a cambio dun salario fixo; a muller casada recibe unhas prestacións non tanto concretas como discretionais, é dicir, á vontade do seu home. O *non-valor* do traballo da muller queda amosado pola independencia entre os servizos prestados e o sustento recibido. Deste xeito, mentras o asalariado depende do mercado de traballo, a dona casada depende dun individuo; mentras o asalariado vende a forza de traballo, a dona regálao. *Exclusividade e gratuidade* van intimamente xunguidas.

A prestación gratuíta de traballo, no marco dunha relación

T E M A S V A R I O S

global e persoal —o matrimonio—, constitúe unha relación de servidume. En tanto que grupo efectivamente sometido a esta relación de produción, as mulleres conformarán unha clase; en tanto que categoría de seres humanos destinados por nacemento a formar parte desta clase, constituirán unha caste. A apropiación e a explotación do seu traballo dentro do matrimonio configura a opresión común a todas as mulleres na medida en que están destinadas a se convertiren en donas de alguén. Esta situación acarrea tamén a explotación sexual. A explotación patriarcal representa a opresión común, específica e principal das mulleres, da que se derivan tamén situacións de infravaloración diante da lei, a sociedade e a política.

A traveso do réxime matrimonial, ségueselles denegando na práctica ás mulleres o acceso á propiedade dos medios de produción, ás herdanzas en xeral. A explotación patriarcal determina as condicións materiais nas que exercen as mulleres a súa profesión. Deste xeito, a posibilidade de traballar está condicionada ó cumprimento previo das súas "obrigas" familiares, polo cal o seu rendemento profesional vese mediatizado e, para acadar cotas de rendemento semellantes ás dos homes, ten que facer moitos máis esforzos.

Malia que recentes estudos das ciencias sociais fixeron posíbel a

consideración "teórica" da situación da muller, sería ben interesante para o movemento feminista estudar as relacións entre patriarcado e capitalismo.

Este rápido repaso das complexas relacións da muller e o traballo doméstico sinala que este se pode mercar, ten un valor, cando non ten sido producido polas mulleres-esposas no marco do matrimonio. Chégase así á conclusión de que o *non-valor* deste traballo ven inducido institucionalmente a traveso do contrato matrimonial, o que o convirte de feito nun contrato de traballo. Ademais, este contrato crea as condicións de reprodución da forza de traballo, como parece obvio. A relación contractual dunha muller co seu home ten consecuencias desfavorabeis para as donas —aínda cando exista a posibilidade do divorcio—, na medida en que nelas recaen a educación das crianzas, como se pode deducir da análise das diversas sentencias xudiciais que se teñen producido nos últimos tempos.

Agora estamos en disposición de afirmar, concluintemente, que o desenvolvemento do traballo doméstico na propia familia forza ás mulleres a vivir nunha situación de inxustiza e falla de igualdade material e legal. Pódese argüir que estes plantexamentos son parciais por feministas, é dicir, por canto somentes se ocupan da opresión feminina. A esta obxección podese respostar dicindo que a opresión

feminina ten sido abordada especificamente e que os seus fundamentos teóricos dos que se parte na análise forman unha concepción do mundo, unha ideoloxía capaz de mobilizarse na práctica contra toda forma de explotación (Larrain, 1985, 263).

A liberación da muller presenta na práctica múltiples dificultades que nos levan a preguntarnos por cal é o fin prioritario que está a perseguir o movemento feminista: a liberdade ou a felicidade. ¿Hai felicidade sen liberdade? ¿Podemos esperar unha conducta moral nas donas que viven baixo a opresión material, psicolóxica e social? Dende as teorías éticas, fanse distintas consideracións. J. Wawls recomenda, doada a posición orixinaria de desigualdade dos seres humanos na sociedade, que escollan a liberdade ou, mellor, que a presupoñan pra acadar a igualdade. "Cada persoa ten que ter o mesmo dereito á liberdade básica máis extensiva, compatible coa liberdade semellante dos outros" (Rawls, 1971, 11).

Estes pensamentos rawlsianos tentan coordinar liberdade e igualdade, mais outorgando a primacía á liberdade (Ferrater Mora e Cohn, 1981, 132). Nun senso semellante maniféstase R. Nozick respecto das devanditas categorías mais, na medida en que obvia a realidade socio-histórica na que se atopan os individuos, fai ben vulnerabel a súa interpretación. Outramente, R. Dworkin oponse a esta derradeira proposición, na que

domina o primado exclusivo da liberdade, sinalando que "non pode haber conflito sustancial entre liberdade e igualdade, pois a igualdade constitúe a expresión de independéncia e sen ela non existe liberdade (Ferrater Mora e Cohn, 1981, 133). Estas proposicións débense considerar para adiantar na necesaria e urxente explicación do proxecto de liberación feminina.

Referencias:

- Adinolfi, G. (1980). "Esquema sobre el trabajo doméstico", *Mientras Tanto*, 3.
- Aranguren, J. L. López (1988), *Ética de la felicidad y otros lenguajes*, Tecnos, Madrid.
- Bartra, E. (1987), *Mujer, ideología y arte*, Ed. La Sal, Barcelona.
- Benería, L. e G. Sen (1983), "Desigualdad de clase y de géneros y el rol de la mujer en el desarrollo económico", *Mientras Tanto*, 15.
- Benson, M. (1972), *Hablan las Women's Lib*, Kairós, Barcelona.
- Brandt, R. (1982), *Teoría ética*, Alianza, Madrid.

- Chaianow, A. V. (1985), *La organización de la unidad económica campesina*, Nueva Visión, Bos Aires.
- Dayré, D. (1955), *Etudes et documents du Centre de Recherches Economiques et Sociales*, París.
- Delphy, Ch. (1978), "Travail ménager ou travail domestique", *Les femmes dans la société marchandé*, P.U.F., París.
- Dumoline, J. e I. Largaía (1976); *Hacia una ciencia de la liberación de la mujer*, Anagrag, Barcelona.
- Dworkin, R. (1977), *Talking Wrights Seriously*, C.U.P., Cambridge.
- Ferrater Mora, J. (1979), *De la materia a la razón*, Alianza, Madrid.
- Ferrater Mora, J. e P. Cohn (1981), *Ética aplicada*, Alianza, Madrid.
- ant, I. (1980), *Crítica de la razón práctica*, Porrúa, Bos Aires.
- Larrain, J. (1985), *Marxism and Ideology*, Contemporary Social Theory, Londres.
- Markovic, M. (1968), *Dialéctica de la praxis*, Amorrortu Eds., Bos Aires.
- Medick, H. (1986), "La economía familiar protoindustrial", en P. Kriedte, H. Medick e J. Schlumbohn, *Industrialización antes de la industrialización*, Crítica, Barcelona.
- Nozick, R. (1974), *Anarchy, State and Utopia*, Nova Yorke.
- Rawls, J. (1979), *Teoría de la justicia*, FCE, Cidade de México.
- Singer, P. (1984), *Ética práctica*, Ariel, Barcelona.
- Holf, E. R. (1982), *Los campesinos*, Labor, Barcelona.
- Holfelsperger, A. (1970), *Les biens durables dans le patrimoine du consommateur*, P. U.F., París.

¹O concepto de valor implica relación cun subxeto que *valora*. é dicir, calquer valor é un obxeto, cousa ou acción, con propiedades que enchen certas necesidades relativas ós sentimentos ou coñecementos dun subxeto dado. A presenza deste tipo de valores en calquera formación social pode estar relacionada coa necesidade dos seres humanos dun código normativo dende o cal acomodar a súa vida.

AS MULLERES E A REVOLUCIÓN FRANCESA

Os días 12-13 e 14 de Abril, celebrouse na Universidade Toulouse-Le Mirail, na Facultade de Historia, un Congreso onde co título xenérico de "As mulleres na Revolución Francesa" e o efecto 89 até hoxe analizouse non só a participación activa das mulleres nos acontecementos de 1789 senón tamén como na Revolución se presentou graficamente, na arte a imaxe da muller revolucionaria. O Congreso tiña un carácter internacional, alí estaban representadas mulleres, na súa maior parte universitarias de todo o mundo e tamén interdisciplinar. Non só se viu ás mulleres revolucionarias desde o punto de vista histórico senón tamén ás mulleres escritoras, artistas, como o dereito tenta de consagrar por vía xurídica a desigualdade natural da muller por destino biolóxico.

Analizouse tamén o efecto 89 no espacio e no tempo:

—No espacio, vendo as repercusións que as revolucionarias francesas tiveron, vía correspondencia directa ou indirecta nas mulleres doutros países de Europa e do mundo.

—No tempo, *analizando* como o efecto 89 alentará o nacemento do feminismo no século XIX e na Revolución Soviética na resistencia francesa e na loita das mulleres dos anos 68 en adiante.

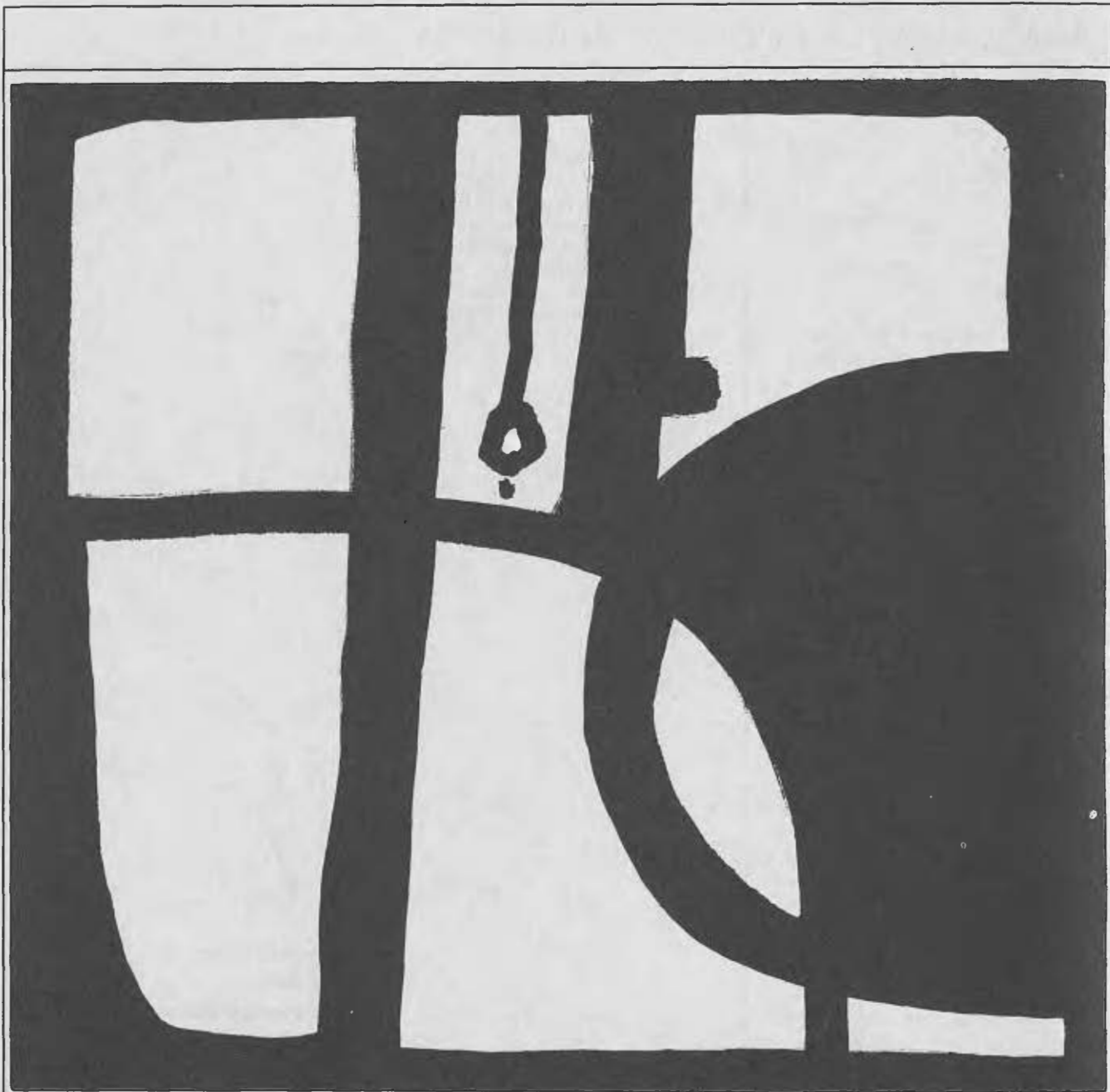
Concluiu este Congreso solicitando da Asambleta Francesa a remodelación da "declaración dos dereitos do home e do cidadán" polos "dereitos do ser y humano e

da persoa" e esixindo unha revisión de todos os libros de texto en todas as materias para introducir neles a verdade e *decira* presenza da muller en todos os ámbitos e terreos da ciencia e do estudo.

Foron Xornadas de traballo intenso, máis coa delicia de ver que as mulleres están a escribir xa, cientificamente, o seu presente e redescubrir o seu pasado oculto.

***Bicentenaire
de la
Révolution
Française***

T E M A S V A R I O S

FESTA DA PALABRA / CRÍTICA

ESCRITO POR MULLERES

SABELA ÁLVAREZ NÚÑEZ, *O rei de nada e outros contos*, Xerais, Vigo, 1988.

BEGOÑA BAS, *Camiños, pasos e pontes*, Vigo, 1989.

CARMEN BLANCO, *Conversas con Carballo Calero*, Galaxia, Vigo, 1989.

— edición de *Con pólvora e magnolias* de X. L. Méndez Ferrín, Vigo, 1989.

CONCHA BLANCO, *Chuchamel*, Sada, A Coruña, 1988.

LUISA CASTRO, *Baleas e baleas*, Ferrol, 1988.

PALMIRA G. BOULLOSA, *A princesa Lúa e o enigma de Kian*, Vigo, 1988.

MARÍA GARCÍA YAÑEZ, *Moncho e Dríar*, Vigo, 1988.

ÚRSULA HEINZE, *Máis alá de Galicia*, Vigo, 1989.

— *Xente coma min*, Barcelona, 1989.

MARÍA DO CARME HERMIDA, traducción de *O faisán Tornasol* de C. A. Jornada, Barcelona, 1988.

— traducción de *Cando chove de noite* de Marta Balaguer, Barcelona, 1988.

— traducción de *Quinqueiro* de Carne Casas i Mas, Barcelona, 1988.

ARACELI HERRERO e AURORA MARCO, edición de *O teatro de Xesús Rodríguez López*, Sada, A Coruña, 1988.

LIDIA IGLESIAS IZQUIERDO e XELA ARIAS, traducción de *As bruxas* de Roald Dahl, Vigo, 1989.

MARGARITA LEDO ANDIÓN, *Linguas Mortas*, Barcelona, 1989.

SONSOLES LÓPEZ, edición de *Contos* de X. L. Méndez Ferrín, Vigo, 1988.

AURORA MARCO, edición de *Prosa miúda. Artigos non colecciónados (1927-1934)* de Ramón Otero Pedrayo, Sada, A Coruña, 1988.

MARINA MAYORAL, *Unha árbore, un adeus*, Vigo, 1988.

— *O reloxo da torre*, Vigo, 1988.

CAMINO NOIA, traducción de *O Gran Meaulnes* de Alain-Fournier, Vigo, 1988.

MARÍA VICTORIA MORENO, *Anagnórise*, Vigo, 1989.

CARMEN PANERO, *Diario do mimo*, Vigo, 1989.

MARÍA XOSÉ QUEIZÁN, *A semellanza*, Barcelona, 1988.

— *Antígona, a forza do sangue*, Vigo, 1989.

— *O segredo da pedra figueira*, 2ª edición, Vigo, 1989.

— *Evidencias*, Vigo, 1989

Mª. DOLORES SÁNCHEZ PALOMINO, traducción de *Pacaticú* de María-Antònia Oliver, Barcelona, 1988.

— traducción de *Matinación* de Carne Casas i Mas, Barcelona, 1988.

— traducción de *O pequeno xigante* de Montse Tobella, Barcelona, 1989.

— traducción de *Catro de macarróns* de Carne Casas i Mas, Barcelona, 1989.

XOHANA TORRES, *Adiós María*, 2ª edición, Vigo, 1989.

HELENA VILLAR-JANEIRO, *Vermiño*, Vigo, 1988.

— *Ero e o capitán Creonte*, Madrid, 1989.

— *Patapau*, Vigo, 1989.

CONVERSAS CON CARBALLO CALERO DE CARMEN BLANCO

Ven de ser publicado o libro de Carmen Blanco, *Conversas con Carballo Calero* (1). Un libro que, a priori, ten un dobre interese, o da interpretación do feito literario galego e a explicación dunha etapa da historia e da cultura galega da man dun dos seus máis notábeis protagonistas.

Unha aluna súa, profesora e escritora, vai ser quen motive e conduza habilmente, os recordos do profesor para achegarnos, a través da súa interpretación sempre áxil e penetrante, a unha etapa da nosa cultura centrandose na vida, e sobre todo no traballo intelectual do protagonista.

O interese que suscita a figura do profesor Carballo Calero polo seu importante labor como crítico literario, escritor e profesor, trascende o puramente literario, ao ser este un elo fundamental entre a xeración Nós e os homes e mulleres que na postguerra recolleron o seu herdo.

Así, no ano 1986 publicaba-se: *"Conversas en Compostela con Carballo Calero"* (2) con unha moi favorábel acollida por parte do público.

Pode parecer que este libro de Carmen Blanco é un pouco a repetición daquel, e nada máis lonxe da realidade.

A concepción do libro é radicalmente diferente; aquel é conducido cronoloxicamente apoiando-se sobre todo en feitos políticos, este máis centrado no labor intelectual do profesor como xa anticipa a súa autora no prólogo, recollendo, cando o tema ten interese para a historia de Galicia, as aportacións do profesor.

Hai, así, un apartado dedicado á vida e outro á política, os outros centranse na formación, preocupación e actividade intelectual do protagonista (crítica literaria, lingüística, poesía, narrativa e teatro).

Se ben é certo que a estruturación do libro responde a este esquema, tamén hai que dizer que non é ecléctico; e así no apartado de crítica literaria (o máis extenso) hai moitas páxinas que poderían estar no de ensaio e tamén hai matizacións políticas ao longo de todo o libro, xa que o feito cultural —e o galego máis— está sempre condicionado polas actuacións políticas.

Neste apartado —crítica literaria— fai-se un repaso das diferentes correntes de crítica literaria e tamén se analisan algúns aspectos da literatura do Rexurdimento ou dos clásicos. Hai

dados moi interesantes sobre Cunqueiro e mesmo sobre Rosalía que con ter moitos e diversificados estudos é aínda unha figura controvertida desde o punto de vista do enfoque da crítica literaria.

O coñecimento que a autora ten da obra de Carballo Calero é decisivo á hora de suscitar determinados temas polémicos ou outros descoñecidos polo gran público.

Nas partes do libro que se refiren máis directamente á obra de Carballo Calero como escritor (poesía, narrativa, teatro), asistimos a unha análise persoal ou tal vez unha reflexión do autor sobre a súa propia obra, que resulta moi interesante.

Temas como a muller como obxecto poético, os mitos como encarnación do inconsciente colectivo e como médio para criar unha atmósfera que facilite a comunicación co lector.... etc.

Na parte destinada á narrativa chama a atención a ausencia de alusións, nen sequer como traballo comezado, da novela *"Scórpio"* (3), publicada no ano 1987. É de supór que a xénese da obra é anterior ás conversas entre Carballo Calero e Carmen Blanco xa que ademais se trata dunha novela longa. ¿Pode

Marisa Andrade

tratar-se das memórias das que nalgún momento o protagonista confesa ter intención de publicar? De ser así, serían unhas memórias noveladas. A pregunta fica no ar.

Para rematar, no conxunto do libro destaca o interese do protagonista por poñer de manifesto a súa independencia, tanto no plano criador como político.

Obra pois, de grande interese na que a intertextualidade é manifesta e resulta tamén ser un dos atractivos fundamentais.

Unha incursión na vida e na obra de Carballo Calero profunda e obxectiva, obra en definitiva, que nos permite actualizar e profundizar no coñecimento dun dos personaxes máis importantes da cultura galega moderna.

Polo demais é unha edición sumamente cuidada no plano estético, no que cabe destacar o interior da portada e contraportada.

Desde o punto de vista lingüístico parece que se teñen respectado as variantes utilizadas por autora e protagonista.

Obra pois, imprescindible para un mellor coñecimento de Carballo Calero e da moderna cultura galega.

(1) Carmen Blanco: *Conversas con Carballo Calero*, ed. Galaxia, Vigo, 1989.

(2) Fernán-Vello, M. A., Pillado Mayor, F.: *Conversas en Compostela con Carballo Calero*, ed. Sotelo Branco, Barcelona, 1986.

(3) Carvalho Calero: *Scórpia*, ed. Sotelo Branco, Barcelona, 1987.

LOURDES MÉNDEZ
E AS SÚAS
"COUSAS DE MULLERES"

Lourdes Méndez é unha basca filla de emigrantes galegos que na actualidade exerce como profesora de Antropoloxía Social na facultade de Belas Artes de Bilbao. O seu interese polo feminismo e a antropoloxía, unido á atracción polo país de orixe, levárona a facer un traballo de campo centrado na muller galega. Desta análise presentada como tese de doutoramento na Universidade de París VIII, saíu o libro "*Cousas de mulleres. Campesinas, poder y vida cotidiana. (Lugo 1940-1980)*" (Anthropos, Barcelona, 1987), que ven a ser o primeiro estudo específico sobre a muller rural galega dentro do campo antropolóxico.

Ao parecer, unha vez saldada a débeda coa terra matricial, Lourdes Méndez centrouse noutro tipo de traballos arraigados na nación propia. Así, dirixiu a investigación "Aproximación antropológica a las mujeres artistas en la cultura vasca" e na actualidade coordena outra centrada no cine: "La violencia del discurso figurativo. Dialéctica cultura-sociedad en la creación cinematográfica vasca". Do primeiro deles fixo unha síntese titulada "Género, arte y obra" que aparece publicada no libro colectivo *La mujer y la palabra*

(Baroja, Donostia, 1988). En dito traballo adéntrase na problemática metodolóxica relacionada cos estudos sobre a muller, tema que volverá a tratar no artigo "Reflexión sobre la poco común producción de las pequeñas mujeres" (revista *Heres*, 1989).

A MULLER GALEGA NA
ANTROPOLOXÍA.

No panorama galego hai un notorio baleiro dentro dos estudos antropolóxicos relativos á muller, aínda que, por suposto, a especificidade feminina aparece considerada no conxunto dos traballos de tratadistas do pasado, como Vicente Risco ou Xesús Taboada Chiviñe, e do presente, como Carmelo Lisón Tolosana, Javier San Martín, Manuel Mandianes Castro, Marcial Gondar, José Antonio Fernández de Rota ou Xosé Ramón Mariño Ferro.

Polo que se refire ás análises concretas sobre as características da muller galega, apenas se poden citar traballos publicados desde o punto de vista da ciencia antropolóxica, quizá tan só o de Paz Sofía Moreno Feliú na voz "Muller" da Gran Enciclopedia Galega. Desde a perspectiva do

ensaio feminista, é fundamental a contribución de María Xosé Queizán con *A muller en Galicia* (do Castro, Sada, 1977), onde recolleu aportacións da antropoloxía e apuntou os considerados principais rasgos diferenciais da muller galega. Nunha liña distinta cómpre lembrar á xornalista Ana Liste e á súa *Galicia: brujería, superstición y mística* (Penthalon, Madrid, 1981).

Tendo en conta o devandito, "*Cousas de mulleres*" de Lourdes Méndez ten grande interese tanto para a antropoloxía como para o feminismo, por ser unha investigación pioneira sobre a situación das mulleres no mundo rural galego.

A principal novidade do libro estriba na pretendida desmitificación de dous dos tópicos máis arraigados na visión da muller da nosa comunidade: o da igualdade de dereitos entre os sexos e o da permisividade sexual. A obra insiste na clara desigualdade existente entre mulleres e homes en Galicia no momento presente, ou sexa, despois da recente crise industrializadora e urbanizadora da sociedade campesíña. Mais no que incide especialmente a autora é en que non se produciu realmente unha perda do antigo poder das

labregas, senón a permanencia —con pequenos matices— do seu estatus de non-poder.

A cuestión da permisividade sexual non fica tan esclarecida. Chega moi lucidamente á conclusión de que non existe un verdadeiro ambiente de liberdade sexual e relaciona a presenza dos fillos de solteira coa transmisión da propiedade da terra. Mais non ten en conta, por exemplo, a cuestión erótica en relación cos traballos e diversións comunais, que teñen sinalado os antropólogos anteriores.

. Naturalmente, as conclusións deste libro non abranguen un ámbito xeral, posto que a análise se circunscribe á situación da muller nunha zona da montaña lucense, como consecuencia do traballo de campo realizado no concello de Abadín. En dito concello hai herdanza patriliñal e combínase o sistema de partillas co da mellora suave, xunto co casamento na casa do fillo ou da filla máis ou menos indistintamente. Sería interesante contrastar os datos deste estudio cos facilitados por outros que se centrasen en zonas de Galicia nas que o sistema de herdanza é distinto, como ocorre especialmente na costa ou en certas partes do interior onde os homes realizan traballos ambulantes ou temporeiros.

A obra confirma a existencia na nosa terra dun claro patriarcado no que hai desigualdade de dereitos entre os sexos e división

discriminatoria do traballo. Constata, non obstante, o prestixio social da muller nai, da que procede a mitificación xeral da muller galega. Mais, segundo a autora, fóra deste estatus materno, as mulleres non participan en absoluto do poder:

Numerosos son los autores que han sublimado poéticamente el rol y la figura de la campesina-madre gallega, hablando de su poder y afirmando la igualdad de derechos de que disfrutaban, igualdad muy relativa y que aparentemente no cuestiona el hecho de que sea el padre, o el abuelo, el "jefe de familia". Además, esta autoridad se le reconoce a la mujer madre, y no a la mujer, y se ejercerá sobre lo doméstico, y no sobre las tierras. Cuando se trata de tierras, es el *pater familias* el que toma las decisiones. (...) Solo cuando la mujer es viuda o madre soltera, ésta juega un papel en que se le reconoce su poder social. En ambos casos, ya no será una mujer, sino una madre, y la percepción simbólica será diferente (pp. 148-149).

Estas conclusións sobre o patriarcado galego, o non-poder da muller e a mitificación compensatoria da mater, son semellantes ás acadadas no libro colectivo coordinado por Teresa

del Valle *Mujer vasca. Imagen y realidad*. (Anthropos, Barcelona, 1985) con respecto a Euskalherria.

O REI DA NADA de Sabela Álvarez

En novembro do 89 chega ás librerías do país "O REI DA NADA". Son seis contos de Sabela Álvarez Núñez escritos nos anos 79-80! Foi unha longa e inexplicable espera que as que os tiñamos lido daquela nunca comprendimos ben; de termos unha editorial como as feministas catalanas de seguro que os publicaríamos de inmediato.

Este libro mostra que para Sabela Álvarez a "literatura infantil" é a literatura para nenos pero desvencellada da pedagogía e do didactismo: debe ser un xoguete. Así o di na presentación que a autora fai de si mesma ó dicirlle ós nenos: "O meu meirande desexo sería que vos gustasen tanto coma o mellor par de patíns", que foi o xoguete "ideal que ela nunca puido ter".

Hai na literatura de Sabela Álvarez tres palabras clave: Xogo, imaxinación e fantasía. Son tres elementos importantes nas historias que ela escribe porque os considera motores afectivos e vitais no desenvolvemento psíquico da nena-o. Un bo exemplo é o conto titulado *Anoema*. Hai moitos contos nos que xoga con elementos da propia cultura do neno, recreando motivos populares como lendas, adiviñas, etc., pero invertindo os valores desas lendas para provocar nos lectores-as unha crítica ós valores imperantes da súa

sociedade e creando neles unha postura distante, de aí que un dos recursos utilizados sexa o da ironía. Outras veces recorre a elementos dunha cultura transnacional escollendo tipos como reis, príncesas, bruxas. Parte dunha reinterpretación deses arquetipos, invertindo tamén os sistemas de valores para provocar en nenas e nenos un choque co modelo establecido.

Por último, como autora e muller feminista, consciente da importancia da literatura na formación do "eu" de nenas-os, crea cinsentas que non o queren ser ou princesiñas que non queren casar e elixen unha profesión.

Estes contos de Sabela Álvarez recordan aquela maravillosa colección de "a favor de las niñas" e isto tanto pola destrución dos valores tradicionais como polo protagonismo das nenas. Efectivamente, nesta media dúcia, a non ser o titulado "O rei da nada" todos son de protagonista feminina. Protagonistas que se manifestan activas, autónomas e seguras de si. Paréceme a min que as nenas que os lean queren ser, antes que Caperuchiña ou Brancaneves, unha Anoema, Caramela, Mariña ou Rocha.

O primeiro conto "*O rei da nada*" defende o dereito a cambia-lo mundo. É un conto con final

pechado: destrúese o poder do tirano, hai un final cruel. É a utopía; triunfa a sensatez e a equidade sobre a intolerancia e o abuso.

"*Rocha e o sol*" é unha historia antirracista: "era unha nena de cor da terra e do chocolate, non porque ela se emborcallara seguido na terra nin porque ela comese chocolate a diario, senón porque no seu país está todo o ano verán. O feminismo deste conto refléxase no tratamento da protagonista e tamén no da figura do pai. O pai leva a Rocha con el e coidaa el só noutro país, cóntalle contos ó deitala tal como na sociedade tradicional e patriarcal fai unha nai. A protagonista, Rocha, é independente e activa. Rocha non é feliz no país do frío (o dos brancos) e por iso toma a decisión de voltar ó seu: "Papá *eu* marchó para o noso país, aquí non hai sol...". Outra nena deste mesmo conto tamén se presenta como autónoma, Caramela "vivía soa nunha casiña pequecha e non sabemos nin que comía nin de onde sacaba a roupa nin o calzado...".

O que figura en terceiro lugar "*Ela era unha princesiña*" é unha sátira ós contos de fadas tradicionais. A princesiña non quere casar, rebélase contra o seu pai, contra a sociedade toda e mesmo contra a autora, quere ser astrónoma. Neste conto a autora

Isabel Mouriz Barja

introduce acertadamente motivos populares como adiviñas.

"*A cova da serpe*" representa os dereitos dun pobo contra o poder duns poucos representado por un mouro. A nena Mariña e a Velliña-vella (unha muller sabia) son as que liberan ó pobo. Tamén aquí hai motivos populares.

"*Anoema*" é o conto máis simbólico, mesmo polo nome da protagonista. Prodúcese aquí un cruce entre o mundo da realidade e o do soño. É tamén un conto moi feminista, precisamente pola simboloxía dos espazos pechados, límites, que marcan sempre ás protagonistas femininas da literatura infantil: "*Anoema ollaba o xardín co nariz moi pegado ó cristal*". O cristal é o límite e do mesmo xeito as caixas, ó igual cá fiestra, representan lugares para os xoguetes que *Anoema*, no seu soño, vai metendo nelas. *Anoema* péchaos pero o seu desexo máis íntimo e inconfesado é que a pelota, a flor e a guitarra traspasen os límites que supoñen as caixas, que se liberasen, tal como ela quixera fazer. No soño de *Anoema* os xoguetes conségueno porque son —pelota, flores, guitarra—solidarias. Poida que este sexa o soño da autora: Os xoguetes individualmente non o lograrían, as mulleres tampouco. *Anoema* identifícase coa flor, *Anémona*, que se xunta coas outras para poder saír. O soño da protagonista é o desexo do seu subconsciente por iso o soña.

Pecha a serie o conto "*A bruxa da Maruxa*" que é unha crítica da escola tradicional. Os nenos da escola revóltnanse guiados por unha nena, *Maruxa*, que despois de atopala solución para aquela horrible escola deixa de ser bruxa. *Maruxa* esquécese de ir a *Bruxailandia* á xuntanza coas demais, é posible que, como *Lazo* en "*O segredo da Pedra Figueira*", prefira o vivir cos seus e non ter poderes sobrenaturais.

UNHA ÁRBORE,
UN ADEUS
de Marina Mayoral

Marina Mayoral une ó seu labor crítico o seu talento narrativo que agora se inaugura en galego coa recente novela **"Unha árbore, un adeus"**, se ben, afortunadamente, este labor parece ter xa visos de continuidade coa segunda narración **"A torre do reloxo"**, que esperamos non sexa senón outro eslabón dunha fecunda cadea.

"Unha árbore...." é unha novela curta que nos mergulla, en pouco máis de oitenta páxinas, no mundo presente e pasado dunha muller que, nun admirable exercicio de introspección retrospectiva, amosa sen falso pudor a súa vida pasada, someténdoa a unha análise minuciosa e crítica. O rescate deste pasado leva á súa protagonista a "recrear" un mundo (xa ausente) ocupado por uns personaxes decisivos na súa propia evolución. O pasado, como unha pantasma, aniña no presente, materialízase no vello pazo familiar, na entrañable criada ou no fiel amigo de sempre. Neste degrana-la vida anterior van xurdindo vivencias, pensamentos e comportamentos que a protagonista vivisecciona implacablemente para poder entendedelos mellor, porque,

"ás veces, co tempo, entendes mellor o que pasou,

coa distancia ves un sentido que de preto e metidos nos feitos non se vía" (páx. 73).

A súa marcha do pobo, o matrimonio, os fillos, o abandono da súa xente son analísados con frialdade, realismo e obxetividade para atoparlles unha lexitimación. En certo sentido, a protagonista busca unha autoxustificación.

Laura necesita crer que a súa vida tivo unha razón de ser, por iso busca no pasado os motivos deste presente insatisfactorio. A enfermidade e a soidade presentes non xeraron nela, sen embargo, amargura ou arrepentimento porque no seu interior xa ten a resposta, ten a coartada perfecta: o amor. Este é o motor que, ademais de dar sentido á súa vida, permítelle xustificarse. É este un amor certamente tráxico, romántico e doroso que ela adprende de seu pai.

"Pedir reciprocidade pode ser unha cuestión de xusticia, pero non de amor", dicías. O amor é un sentimento a fondo perdido, un sentimento escolleito que moi poucos chegan a vivir anque todo o mundo pensa que si. O amor non é o gusto, nin o agarimo, nin o bo entendemento, nin a

admiración. É o único sentimento que non ten necesidade do obxecto para manterse vivo: medra coas dificultades, coa ausencia, coa distancia, e a morte non pode nada contra el..." (páx. 69).

O seu matrimonio, con todo, é un feito dificilmente explicable, que só se entende á luz deste concepto do amor que enche o relato. Así, Laura establece unha comparación, recorrente na novela, da súa vida coa das monxas enclaustradas, que deixan todo o seu mundo anterior a un lado das reixas "para sempre" (páx. 33).

Fernando e o pai son os polos entre os que se move a vida de Laura. Chega a Fernando "libremente", como ela afirma, pero a través dunha paradoxa:

"Fernando era a ilusión, un mundo novo, descoñecido, meu, exclusivamente meu; era a Aventura, era o Amor. Tiña que vivilo, non podía renunciar a el porque sería como renunciar a min mesma, o que da miña vida era soamente meu. Todo o demais viña de ti e deste eido" (páx. 64).

Paco é un contrapunto da vida de Laura: é un ser que

esencialmente se define por contraposición a Laura, a Fernando e ó pai. Esta dualidade refléxase nun dato que, pola súa importancia, adquire valor simbólico: as árbores. Os mundos contrapostos de Laura e Paco metaforízanse nas árbores que eles elixen prantar: o magnolio de Laura, belo pero inútil, fronte ás mazairas de Paco, que lle dan sombra e froito.

"O magnolio dará algún día sombra e flores que ulen moi ben. Non son mazás, pero algo é algo... (...) Pareceume que me esfregabas polos fuciños a inutilidade de todo o que fago: as tuas mazairas contra o meu magnolio, os teus fillos e os teus netos contra a miña soidade..." (páx. 74).

Outras veces, á árbore simboliza o amor ou as persoas. Así, referíndose a Fernando, di:

"Pero estas foron sempre as regras do xogo: non falar dos seus erros, das súas tachas, aceptalo tal como era, sen esixencias, recollendo o que quería dar de seu sen lle pedir nada... as árbores inútiles, Paco, que non dan mazás nin sombra a quen as pranta..." (páx. 26).

A árbore chega a simbolizar incluso a vida. A Laura, vendo chega-lo fin, como importante obra final, non se lle ocorre outra cousa que prantar unha árbore que nen sequera verá medrar,

"O do magnolio é a cerimonia de final: xa nin fillos nin libros (...) Só me faltaba prantar unha árbore" (páx. 75).

e dicir adeus, engadiriamos nós.

Nesta novela obsérvase por parte de Marina Mayoral unha **forte tendencia á supresión do superfluo**, á concretización en beneficio dunha maior profundidade psicolóxica dos personaxes. Este feito condiciona en certa medida a construción do relato, desprendéndose dúas consecuencias que afectan ó tempo, ó modo de enunciación e á súa plasmación no discurso.

A concreción tradúcese, no que se refire á temporalidade, nunha **redución do tempo de aventura**. Unha primeira historia de tempo reducido (prantar unha árbore) interrómpese para referir acontecementos anteriores. A redución temporal e a introspección, combinadas, orixinan un discurso discontinuo que fai que na primeira sucesión temporal (o presente) se incruste unha segunda temporalidade (pasado) constituínte do núcleo da novela. Esta primeira sucesión temporal, "o agora", serve para que nun trance aparentemente **irrelevante**, como é a estancia na vila natal, a protagonista xuzgue o seu pasado. A novela é, xa que logo, de balance, de reconto.

Unha segunda consecuencia da eliminación do superfluo e do desexo de concretar refírese ó **modo de enunciación do**

discurso. A protagonista trae o seu pasado á superficie por mor dunha serie de diálogos que sostén con personaxes reais presentes (Paco, Nana) ou ausentes (o pai); pero estes diálogos amosan unha novidade: as voces dos interlocutores están elididas, non chegan a materializarse na narración. É a Laura a quen escoitamos; as outras voces están suprimidas e mediatizadas por ela. Laura é a voz e a palabra, porque é ela soa quen conduce a narración e só en virtude da palabra os personaxes fanse reais, cobran vida e existen efectivamente. A palabra enche a novela, o universo novelístico existe porque é nomeado por Laura. Ela crea o mundo e Marina Mayoral, como unha deusa, crea a Laura coa misión de dar nome a tódalas cousas, facendo que adquiran na palabra a súa verdadeira dimensión. O **diálogo** está **espido de todo o superfluo**, sobriamente construído, concreto e ó mesmo tempo implicador do lector, que debe entrar no xogo da creación literaria.

QUEIMAR AS MEIGAS de Elisa Vázquez

O pasado 2 de Decembro presentábase no teatro Principal de Santiago o libro "Queimar as meigas" do que é autora a escritora Elisa Vázquez de Gey. A publicación correu a cargo da editorial Torremozas de Madrid, que vén desenvolvendo un importante labor dentro da poesía castelá escrita por mulleres.

Sitúase este libro dentro dunha serie de recopilacións que sobre a literatura de muller está a facer esta editorial nos distintos países do estado español, sendo o adicado a Galicia o primeiro en editarse.

"Queimar as meigas" presentábase baixo o subtítulo "Galicia: 50 anos de poesía de muller" e nel inclúese unha nómina de 34 mulleres que teñen en común o ter nacido en Galicia (que non escribir en galego), estar vivas e ter como mínimo un libro publicado. Figuran así nomes tan destacados dentro da nosa literatura como os de Xohana Torres, Pura e Dora Vázquez, Luz Pozo Garza, Margarita Ledo, Helena Villar, María do Carme Kruckenberg, Anxeles Penas... Cómpre salientar dentro desta relación a ausencia de Pilar Pallarés que renunciou a participar neste proxecto. No volume figuran tamén mulleres que xa hoxe ocupán un lugar de seu na literatura castelá, nomes como os

de Blanca Andreu, Isabel Roselló ou o da propia autora, Elisa Vázquez.

O libro, que comeza cun párrafo de "Las Literatas" de Rosalía de Castro e que recorda no seu inicio o nome de 14 mulleres, poetas de Galicia, finadas no presente século "cuyos nombres injustamente no han llegado a nuestros días", nace con vontade de recopilar o maior número de nomes que constitúan unha mostra clara do quefacer da muller de Galicia no terreo da poesía, tal coma nos dí a autora. Non é pois nin unha antoloxía nin tan sequera un traballo de investigación. Certamente é esta unha mostra ampla de escritoras, moitas delas descoñecidas ata agora, resultado do que supoñemos un arduo traballo de localización, o que xa de por si xustifica a existencia do volume, aínda que só sexa polo seu valor testemuñal e informativo, paliando deste xeito o que as máis das veces ten acontecido co traballo da muller perdido en penosos esforzos individuais.

Na medida pois en que o libro pretende ser unha recopilación dos traballos poéticos feitos por mulleres nadas en Galicia, contribuíndo así a ampliar esa historia colectiva das mulleres que durante moito tempo subsistiron

<p>nas marxes do social, "Queimar as meigas" ten acadado o seu obxectivo.</p> <p>Sen embargo quizais foran precisas outras intencións para que o libro fora fundamental na literatura galega, xa que a razón de ser do proxecto fai del un volume curioso e testemuñal como xa queda dito, pero non imprescindible no terreo literario galego. Bótase en falla unha maior ambición neste traballo por parte da editorial Torremozas, posto que a validez deste sería maior se se pretendese con el dar unha panorámica de quefacer poético da muller na literatura galega de hoxe. Así pois curiosamente chegamos a un punto onde resulta que o maior ou menor valor deste volume límitase a unha cuestión de preposicións. Se na declaración de intencións de "Queimar as meigas" figurase un "en" en lugar dun "de" na frase: "... una muestra clara del quehacer de la mujer <i>de</i> Galicia en el terreno de la poesía", e se se fora consecuente con isto, Torremozas tería feito unha obra necesaria, reflexo da literatura galega de muller. Así tamén sería de agardar que no acto de presentación pública do libro participasen mulleres da calidade de M^a. Camiño Noia ou Carme Blanco, entre outras, que hoxe realizan un valioso traballo de análise e investigación sobre o que a muller esta a construír no campo literario do noso país. Claro que seguramente este sería outro libro, un libro distinto ó que é</p>	<p>"Queimar as meigas" que ten outros obxetivos.</p> <p>Sempre é ariscado o produto que poida saír dun traballo onde os únicos criterios de selección son os expostos ó comezo, e como todas sabemos uns textos non serán necesariamente bos só por que foran escritos por mulleres. Cremos que a autora foi consciente deste risco e que pretendeu con esta recopilación contribuir á memoria colectiva da muller. E posto que as meigas foron feitas para ser queimadas e, como ela mesmo dixo no acto de presentación, serán outros os que as queimen, só nos queda agardar que efectivamente o lume sexa, como din por aí que é, purificador, se é que non arrasa antes, claro.</p>	
--	---	--

DESMÁN

Teño unha man que esgarra e súa as paredes dos retretes,
sentencia nos faiados dunha idea, nas túas propias mans,
os meus ollos
ou na velocidade da estrena dun silencio.

A man non vén dun brazo que dá nun cóbado...
pero axexa
no extremo dos meus ollos as túas vidas —fóra de min—,
¡un rosario de espantos e arrebatos
que exploraría
como fozarían os meus dedos nos bauis dos esquecidos!

E esa man, insólita e aprendida, camiña soa a un tempo
en mundos intocables e miserias corporais que apartas,
coma do teu seo fillos.

Comigo
e os desposos de vós nace a historia

en min. ■

OLLOS DE BONECA

Pupitres brancos como pel nova de abril.
Un severo triángulo negro
cruza bisbeando un tránsito de clausura morredizo
as nenas —herdeiras de cadrelos aforcados en lazos de
raso—
esculcan a rua polos vidrares góticos.

A tarde de xoennlos coroaba-se de ouro
polas fiestras abertas con grilos de xardín.
Pálpebras de adolescentes Anémonas
Efímeros recreos, pulcros siléncios en fileiras eternas
Unha rapaza moi fermosa tiña os cabelos
como a crina dun cabalo alazán
Había insinuación de caraveis
nos beizos que lian Decameron prohibido

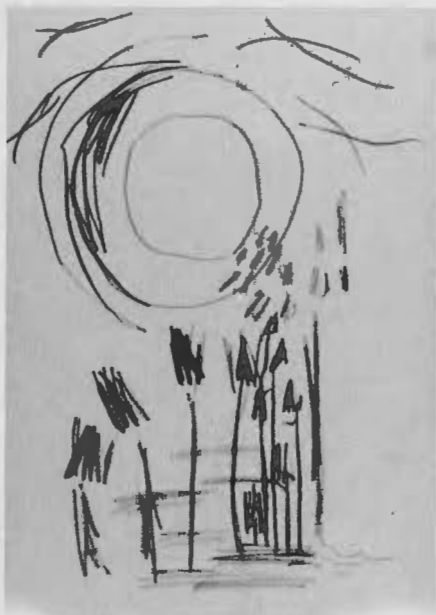
Ollos de boneca velaban a noite. ■

Pura Tejelo

"son mao, porque son desgraciado"..."

Mary Shelley. Frankenstein.

A estrela solar arrubiou-se
caideira,
e queimou a montaña de papel charol
esnaquizando-se no vidro
minguante da lua.
E a Madrasta soñou ser a máis fermosa,
no seu espello cincento,
a facer-se o amor,
 Noite
 tras
 Noite! ■

CORREDOR VERDE

Corredor pendurado na imensa luxúria verde do val
Eu paseaba descalza por el os suores da sesta
Gladiolos abafados durmiñaban z Unidos de abella.

Os cuartos achegados recollían o silencio.

A longa galería era transparencia de luz intensa e calor
.....
Fun parte da figueira que agatuñaba o mixo
Dos recantos cómplices dos primeiros segredos
Dun soño perdido nun espello infantil de aldea. ■

C R E A C I Ó N

Luz POZO Garza

GREEM PEACE

A Roger Garaudy

Irémonos facendo gris obsceno
ou pátina verdella
baixo o tempo erosivo
infiltración escura
destrutiva
mesmo unha morte lenta

Incluímos os ríos agredidos
os espacios vendidos
a indefensión dos mares
A FAME DE ÁFRICA

Un réquiem polo ébano o teak
o palisandro
o baobab
a caoba
a sabana australiana
a selva do Amazonas
A FAME DE ÁFRICA

Polas razas perdidas
Polas falas sagradas
Pola garza real
polo cóndor dos Andes
as baleas
o yacaré que xeme na noite
tropical

Polos simios vermellos
Polo armiño das neves
os bisontes do norte
a ave do paraíso
A FAME DE ÁFRICA

As fontes contradicen
a dimensión primeira
cósmicamente pura
noutroa inviolada

Sobre os bosques de Europa
vai caíndo implacable
unha chuvia letal
rítmica
insomne

Sobre os bosques do mundo
vai caíndo implacable
unha lágrima dura
ácida
fría
in-
con-
so-
la-
ble-
men-
te ■

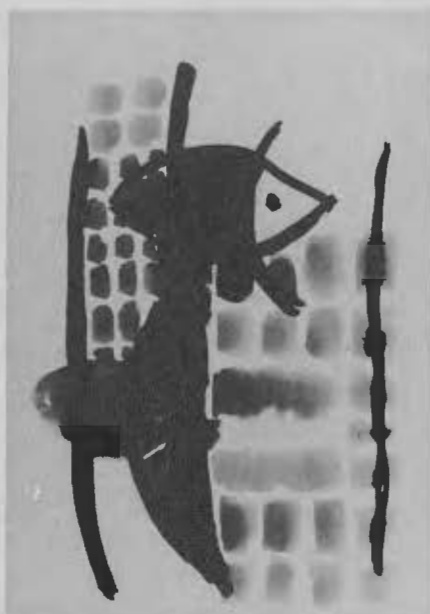
C R E A C I Ó N

DOUS POEMAS DE SYLVIA PLATH

Sylvia Plath naceu en Boston, Estados Unidos en 1932. Realizou parte dos seus estudos no Reino Unido, onde casou co tamén poeta Ted Hughes e alí foi publicado o seu primeiro libro de poemas *The Colossus* (1960).

Suicidouse en 1963, en tanto *Ariel* (1965), como *Crossing the Water* (1971) e *Winter Trees* (1971) publicáronse despois da súa morte. A única obra traducida até agora ó portugués ou ó castelán —aparte da correspondencia coa súa nai— é a novela autobiográfica *The Bell Jar* (A Campá de Cristal) (1963) que reflexa os problemas de equilibrio mental que marcaron toda a súa vida.

Traducción M. P. Aleixandre

A XUNTANZA DAS ABELLAS (1962)

¿Quen é esa xente que agarda por min na ponte? Son os
/paisanos
O rector, a parteira, o sacristán, o representante das
/abellas.
No meu lixeiro traxe veranego estou desprotexida,
E eles están todos enludados e cubertos. ¿Por que non
/mo dixo ninguén?
Están sorrindo e levantando veos suxeitos a antigos
/sombreiroiros.

Eu estou espida como un pescozo de galiña. ¿Ninguén
/me quer?
Si, aquí está a secretaria das abellas co seu branco mandil
/de tendeira,
abotoando os puños nos meus pulsos e a rachadela do
/seu colo ós meus xeonllos.
Agora son seda algodónosa, as abellas non se decatarán.
Non cheirarán o meu medo, o meu medo, o meu medo.

¿Cal é agora o rector, ese home de negro?
¿Quen é a parteira, é ese o seu gabán azul?
Todos acenan cunha cabeza negra e cadrada, son
/cabaleiros con viseras,
con corazas de guata anoadas baixo as axilas.
Os seus sorrisos e as súas voces cambian. Condúcenme a
/traveso dunha leira de xudías.

Tiras de papel de prata chiscando como persoas,
Plumeiros abanando as súas mans nun mar de flores de
/xudía,
Cremosas flores de xudía, de ollos negros e follas como
/aburridos corazóns.
¿Son callóns de sangue o que suxeitan as gaviñas
/daquela corda?
Non, non, son flores escarlata que un día serán
/comestibles.

Danme agora un elegante sombreiro italiano de palla
/branca

C R E A C I Ó N

E máis un veo negro pegado ó meu rostro, están facendo
/de min unha deles

Lévanme ó souto ermo, ó círculo de colmeas.

¿É o espiño o que ten ese cheiro noxento?

O corpo infértil do espiño, anestesiando ós seus fillos.

¿Estase facendo algunha operación?

¿É o ciruxano por quen agardan os meus veciños,

Esta aparición cun casco verde,

Luvras relocentes e fato branco?

¿É o carnicero, o tendeiro, o carteiro, alguén a quen

/coñezo?

Non podo correr, botei raíces, e magóame o toxo

Coas súas bolsiñas amarelas, o seu espiñento arsenal.

Non podería fuxir agora sen ter que fuxir sempre.

A branca entena está ó acougo como unha virxe,

Gardando seladas as súas celas coa niñada, o seu mel, e

/zoando baixiño.

Novelos de fume e panos no souto.

A mente da entena pensa que é o fin de todo.

Velaí os da escolta, nos seus chubasqueiros históricos.

Se fico inmóbil, pensarán que son fiuncho,

Unha testa papona, intocada pola súa hostilidade,

Nin sequera acenando, un personaxe nunha sebe.

Os paisanos abren as cámaras, van á caza da

abella-mestra.

¿Agóchase? ¿Está comendo mel? É moi espilida.

É vella, vella, vella, debe vivir aínda outro ano máis, e

/sábeo.

Mentres nas súas celas como cotenos as virxes novas

Soñan cun desafío que inevitablemente gañarán,

Unha cortina de cera separándoas do voo nupcial,

O voo ascendente da asesina nun ceo que a ama.

Os paisanos están sacando as virxes, non haberá mortes.

A vella raíña non asoma ¿É tan desagradecida?

Estou exhausta, estou exhausta

Pilar de branco nunha tebra de coitelos.

Son a axudante do mago, a destemida.

Os paisanos están desatando os disfraces, intercambian
/saúdos.

De quen é esa longa caixa branca no souto, que fixeron,

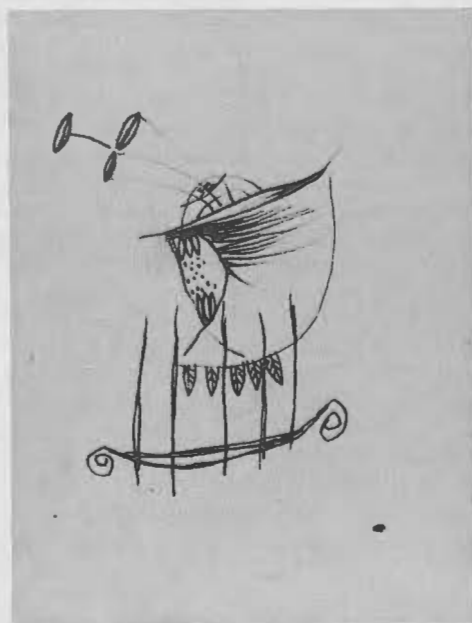
/por que teño frío.

C R E A C I Ó N

ISS DRAKE VAI CEAR
(1956)

En absoluto novata
Neses elaborados rituais
Que calman a malicia
De mesas enguedelladas e sillas tortas,
A nova vixiante
Viste púrpura, pisa con tento
Entre as súas combinacións secretas de cascas de ovo
E fráxiles colibrís,
Pé descolorido como un rato
No medio das rosas-repolo
Que, a modiño, abren os seus enguruñados pétalos
Para devorala e afundila
No debuxo da alfombra.

Fitando de esguello coa súa aguda vista de paxaro
Pode ver no momento crítico
Como perigosas agullas inzan as táboas do piso
E burlar o seu proxecto de silvas;
Agora co seu aire sorprendido,
Deslumbrada por brillantes anacos
De vidros rotos,
Ábrese paso con cauteloso alento
Defendéndose de púas e dentes,
Até que, virando de lado,
Levanta un pé palmeado diante do outro
No clima calmo, bochornoso
do comedor dos pacientes. ■

C R E A C I Ó N

Helena de Carlos

O GATO DE MADAM SARA

Ía polo camiño preguntándome que cousa tan urxente me tiña que contar Madam Sara, pero por máis voltas que lle daba non era quen de imaxinar por que me chamara con voz angustiada. Soamente ó chegar ó arrabaldo comecei a sospeitar cal era o motivo da súa preocupación. Diante da tenda do señor Máximo, entre o arrecendo das laranxas podres e o piar dos periquitos, as veciñas comentaban a derradeira nova; Moncho, o gato de Madam Sara, aparecera esta mañá enfermo dunha especie de melancolía. Seica xa non era o mixo bulidor de sempre, o que se agochaba nos armarios para facer das súas coa roupa de lá e visitaba a despensa na procura dos biscoitos de nata que Madam Sara amorosamente gardaba para os sobriños. Hoxe amencera triste e trascendente, sentado a carón da fiestra, con cara de persoa.

Madam Sara e Moncho parecían dous espíritos chegados do alén, taciturnos e ausentes coma estatuas colocadas para enmarca-la fiestra da sala. Sen embargo, as expresións dos dous non eran nin de lonxe idénticas. Frente ó aspecto preocupado e gris de Madam Sara, o gato amosaba unha rara luminosidade que se desprendía dos ollos, infinitos e asulagados na máis profunda das tristuras. Certamente ese gato tiña moi pouco que ver con aquel que fixera as delicias da súa dona desde que un día do inverno pasado maiara diante da porta facendo así nota-la súa presenza. Para Madam Sara, a aparición de Moncho fora algo así coma un sinal da Providencia, que lle quería advertir do malo que era que unha muller, chegada a certa idade, non compartira a cómoda vida dos pensionistas con ningún ser do planeta. Cousa que tampouco era de todo certa, xa que Madam Sara agasalaba con alegría ós sobriños cando viñan de visita, e tamén lles deixaba sempre algún detallliño polos reis ou polos santos. Mais Madam Sara era a primeira en recoñecer que a súa vida estivera marcada polo egoísmo e a comodidade ata a chegada de Moncho. Con el aprendera a non valora-la limpeza escrupulosa da casa por riba de todo, a non sobrepuxa-la orde de catálogo que os obxectos decorativos conservaban; comprendera, en fin, canto máis reconfortante era ter a alguén de quen se ocu-

par, alguén indefenso, para quen ela era o máis necesario do mundo, ca pasa-la vida admirando a murcha perfección dunha sala ou dun armario. Por iso Madam Sara desesperabase ante a súpeta transformación do carácter de Moncho:

—Ai, nena, non sei que lle acontece ó Monchiño, pero isto non é nada bo.

E Madam Sara ollaba para o gato coma querendo recibir algunha resposta tranquilizadora.

—Pero Madam Sara, coído que non debería vostede preocuparse deste xeito. Dentro de todo é normal que os animais pasen algún mal día, coma lles acontece ós humanos. Eles tamén teñen a súa psicoloxía, segundo din os científicos, polo que tamén poden deprimirse ou cando menos sentírense baixos de moral.

—Xa, xa, nena. Se non é ese o problema. O caso é que o Moncho non só está triste, o churriño, porque se soamente fora iso eu sabería entendela e non me preocuparía tanto. O que pasa é que ó Moncho estalle sucedendo algo no corpo, algo que non é normal.

E dicindo estas palabras, Madam Sara colleume a man e pasouma polo lombo do gato. Teño que recoñecer que foi unha das sensacións máis inquedantes que nunca experimentei; os osíños tenros do animal sufrían una estraña modificación á altura dos ombros, na parte do lombo onde comezan as extremidades superiores. Era coma se as articulacións desa zona lle medraran formando dous vultíños case imperceptibles a simple vista, pero sen embargo ben palpables. Madam Sara estaba agora alarmada:

—Non mo explico, filla. E o peor é que esta mañá, cando vin que o Moncho non quería toma-lo almorzo e que amosaba xa esta cariña triste, ó agarimalo notei os vultos, pero xúroche que agora son mil veces máis grandes. Vou ter que chamar a alguén que entenda disto, porque non sei que vai pasar co meu mixiño.

O gato, mentres, deixabase tocar, agarimar e mimar, sen presta-la máis mínima atención ó que acontecía no seu entorno. O seu ollar era invariablemente o mesmo,

C R E A C I Ó N

esa tristura plácida e inmensa que lle saía de dentro e que envolvía ós obxectos e ás persoas que tocaba. Con esa melancolía xa dentro de min despedínme de Madam Sara prometéndolle voltar ó día seguinte para ver que diagnosticara o veterinario. A pobre muller non puido case dicirme adeus, tan pendente estaba do seu gato e de capta-la derradeira variación que no seu corpo ou no seu ánimo se producise.

Esa mesma noite, mentres procuraba atopar algún invento para mitiga-la calor insoportable que enchía a casa, soou o teléfono. Collino e oín a voz de Madam Sara; a angustia desta tarde semellaba estar sendo superada por unha euforia infantil:

—Nena, nena, debes vir aquí canto antes. O que pasou agora, hai un par de minutos, iso non ten explicación.

—De que me fala, Madam Sara? É outra vez o Moncho?

—Non o Moncho, miña filla, xa non hai Moncho. Agora temos aquí un Rafael. Ven axiña e saberás que mi-ragre aconteceu, xa verás.

Novamente vinme facendo o camiño a casa de Madam Sara sen saber con certeza que atoparía ó chegar alí, pero imaxinando algún tipo de trastorno grave na mente da miña amiga. Esta estaba xa na porta agardando impaciente por min, e sen deixarme entrar na casa púxo-seme a contar unha historia que me fixo dubidar seriamente do seu estado mental:

—Nena, non o vas crer, pero temos un anxo na casa. Cando marchaches, seguía eu sen quitarlle ollo ó Moncho, quero dicir, ó Rafael, e vai e resulta que de súpeto escoito un estoupido xordo, así unha cousa lene coma cando unha madalena abre e xa sabes que está cocida....

—Madam Sara, por favor, acougue un anaco e explíquemoo que é iso do Rafael e o das madalenas e... E, por certo, ¿onde está o gato?

—Rafael, o gato, o que antes era Moncho, está dentro co meu sobriño Sito que é biólogo e que o está observando. Porque este gato precisa moita observación. Resulta que en canto escoito o estoupido vexo que no lugar onde estaban os vultinhos, sabes?, pois alí nacen unhas ás e....

Xa non me quedaba máis por oír. Unhas ás, un gato con ás, iso era máis do que eu podía imaxinar. De xeito que aparteí a Madam Sara e entrei na casa. Alí estaba sentado no sofá un rapaz, o tal Sito supuxen, cómendo un biscoito tras outro e ollando con expresión abraiada a un gato, a un gato con ás. O corpo aquel, aqueles ollos tristes e profundos eran os do Moncho que eu vira esa mesma tarde, pero dúas pólas cobertas dunhas plumas brancas coma a neve non me permitían identificar aquel ser híbrido co gato que eu coñecía.

—Sen dúbida, tía, estamos ante un caso de mutación xenética.

O que falaba era o Sito, que xa se puña en pé con intención de marchar.

—O mellor será que mañá veña por aquí con outros do equipo e que levémo-lo gato ó laboratorio. Pode ser un caso interesantísimo que convén analizar e non perder de vista.

Madam Sara foi acompañar a Sito á porta asentindo emocionada a todo o que el dicía e envolvéndolle nun papel os biscoitos que quedaran de sobra. Cando voltou onda min, sen embargo, percibín nela a mesma expresión preocupada desa tarde.

—Sabe, Madam Sara, este gato ou o que sexa que temos diante non me parece o noso Moncho de sempre. Dame respecto ou algo así, serio, algo que impón.

Sabía que a ela lle acontecía algo semellante, unha parecida confluencia de sentimentos contradictorios, do abnegado amor polo Moncho enfermo e do temor ritual por este novo Rafael que nos confundía e nos provocaba, por que non dicilo, certa grima difícil de conter.

Madam Sara pedíume que durmira alí esa noite, no cuarto dos invitados, unha habitación das de antes. Rafael, en canto percibiu que lle quitabamos a vista de enriba, apartouse paseniño e foi quedar onda a fiestra, sen alterar a expresión de melancolía que era xa propia del. Non sei coma pasaría Madam Sara a noite, pero eu, polo menos, non deixei de dar voltas alterada tanto pola calor abafante dese verán ardente coma polos pesadelos que acudían a min cada pouco. Soñei con anxos de ollos de lume que me rabuñaban e que quitaban de debaixo das

uñas espadas enormes coas que me perseguían polo arrabaldo. Logo aparecía un anxo branco, moi branco, ese tocábame nas costas e eu sentía que me saían ás e quería botar a voar e estaba xa a piques de facelo cando sentín no medio do soño a voz de Madam Sara que me chamaba:

—Nena, desperta, nena. Rafael desapareceu.

Medio durmida seguín a Madam Sara á sala onde deixáramos a Rafael ó írmonos á cama. Non había nin rastro do gato con ás na sala, pero tampouco no resto da casa.

—Como quedara a fiestra cando deixamos aquí o Rafael?

—Aí, nena, ía tanta calor que a deixei aberta, pero é imposible que o gato poida subir a ela, e máis aínda que logo salte abaixo. Mais, agora que o penso, non mo roubarían? Vou chamar a ese condeado do Sito para ver que fixo ó marchar daquí. Seguro que falou con eses do laboratorio e ó veren que era un caso tan raro preferiron levalo canto antes da casa. Claro que si.

Mentres Madam Sara falaba por teléfono con Sito e con outras vinte persoas nas que pensou coma autoras do roubo, eu rexistrei a casa procurando pistas que aclararan o misterio que estabamos a vivir. Pouco a pouco o sol íase definindo fóra, e o arrabaldo comenzaba a ser o de tódolos días. As veciñas saían das casas en bata e se xuntaban diante da tenda do señor Máximo, prendendo xa de mañá o arrecendo a fruta podre dos días de calor. Todo era o de sempre para todos menos para Madam Sara. A pobre muller non sabía que facer, a quen acudir, por onde empezar. Ofrecíame a percorrer con ela o arrabaldo por ver se atopabamos información ou indicios sobre o paradeiro do gato. Pasamos por tódalas tendas, talleres, hortas bares e obras que había no barrio, pero a procura foi inútil. Nin unha pista chegamos a obter sobre o animal. Naturalmente evitáramos precisar de que tipo de gato se trataba, xa que tal descripción podería extender polo arrabaldo a fama de que Madam Sara toleara. Pero, en fin, nin ó Moncho nin a ningún gato semellante o vira ninguén camiñar polas rúas.

Á desesperación pola marcha do gato xuntábase a outra desesperación máis intensa, a de non saber nada

del, a de pensar na súa evaporación, na súa viaxe a outra dimensión, Madam Sara non tiña paz; levada pola impotencia decidíu acudir á policía ofrecendo unha recompensa a quen atopara o gato ou dera algunha información sobre el. Mentres Madam Sara ía á comisaría, eu optei por marchar ó parque que estaba preto do arrabaldo coa intención de ler un anaco e, sobre todo, atopar un pouco de acougo e refresco nun día tan tórrido coma axetreado. Deste xeito procureime un bo asento nun banco que estaba a carón do estanque onde os paxaros baixaban a beber e bañarse. Collín o libro, pero pronto me decatei do imposible que era o me concentrar na lectura, tanto era o sono que levaba comigo. Asemade, os berros dos paxaros e os seus xogos no estanque, máis que seren un motivo de distracción para min, representaban unha sorte de deleite relaxante, de música adormecedente. Tanto foi así que quedei durmida no banco. De cando en vez abría un ollo, perturbada por algún ruído máis forte cós outros ou pola sinfonía dos coches que non moi lonxe do parque circulaban constantemente. Diante de min os paxaros baixaban en picado das árbores próximas e, tras molla-las plumas ou botar uns grolíños daquela auga fresca, tornaban á súa póla batendo con forza as ás. De súpeto, sen embargo, un ruído chamoume a atención, de xeito que máis que abri-los ollos incorporeime totalmente no banco. O que eu oíra era o mesmo choupar dos paxaros, pero moito máis intenso, coma se o que caera na auga non fora un paxaro, un corpiño miudo e lixeiro, senón algún outro animal, máis pesado, máis mesto. Cando o puíden ver comprobei o que viña pensando; o que agora bebía e se mollaba tranquilo e gozoso non era un paxariño, senon que era un gato con ás, o chamado Rafael. Alí remollaba el as plumas branquísimas, alí fundía a lingua rosada e a levaba logo polo corpo percorréndoo áxil e maxestoso á vez, ó seu carón outros paxariños bebían e choutaban sen temor, e incluso parecían falar con el. E el, outrora triste e nostáxico, escintilaba case de plenitude e satisfacción. Cando rematou coa limpeza remontou o voo perdéndose cos paxaros nas árbores máis afastadas do parque. Aínda levo na memoria a maxia das súas ás brancas de verdade desprendendo luz e cores irisadas ante un ceo de verán implacable. ■

C R E A C I Ó N

Margot Chamorro

OS INGREDIENTES

**Un mundo agresivo, amoral,
onde o diñeiro conta máis ca
xente, o diñeiro é Deus.**

Mel Brooks

Escribín esta parodia mentras mollaba unhas galletas no leite do almorzo e despois de ler unhas follas que alertaban, non se sabe con que intencións, do perigo que supuñan para a saúde a maioría dos aditivos. En verdade que quedaban moi poucos se é que quedaba algún, "que Deus lle puxera virtú".

Daquela o abraio de dúas mulleres ó tomar conciencia do paso dunha época pre-industrial de principios de século a esta outra, desaforadamente consumista, onde as intelixencias máis lucidías ó servizo dun sistema oficiante de hecatómbes, andan preparadas para alumear os máis absurdos disparates ó lado dos cales, os pequenos trabucados das vellas, fannos rir a cachón.

Nadal, 1987.

PERSONAXES:

VELLA 1ª

VELLA 2ª

DECORADO:

Un pequeno cuarto de estar.

ÉPOCA:

Esta historia exemplar comeza alá polo serán dun día calquera da época actual.

¡¡ACCIÓN!!

Despois de facer a compra no supermercado chegan a casa, cargadas coas bolsas, dúas vellas irmás.

VELLA 1ª.- (Senta, e saca da bolsa unha caixa de galletas, ábrea, e empeza a comer nelas. Ensoñadora). Tiñamos que voltar a facer outra vez as nosas galletiñas!... Saíannos tan ben... e estaban tan ricas¡¡...

VELLA 2ª.- Estaban¡... pero xa esquecimos a receita. Hai tanto tempo¡...

VELLA 1ª.- (Agarra a caixa e, case cegata, chisca os ollos tentando ler nela). Paréceme que aquí pon unha receita. A ver que di (le). In-gre-dien-tes: Fa-fariña de trigo... azucar... a-animal. ¿Que di aquí? A-ni-mal de graxa co-mes-ti-ble...

VELLA 2ª.- ¿Que di? ¡¡ Ti si que es animal¡¡ A ver... le ben. (Senta ó lado).

VELLA 1ª.- (Lendo) Gra-xa... co-mes-tible animal.

VELLA 2ª.- Iso xa é outra cousa!

VELLA 1ª.- ¿Pois que dixen eu?

VELLA 2ª.- Ti dixeches animal de graxa comestible.

VELLA 1ª.- Entón... que diferencia hai?

VELLA 2ª.- Pero, non miras que ti o dis ó revés?

VELLA 1ª.- Non me decato.

VELLA 2ª.- Pois unha cousa é que lle boten un animal de graxa comestible, e outra, a graxa comestible do animal. ¿Catas?

VELLA 1ª.- Pois... non moito, a verdade... non lle vexo a diferencia.

VELLA 2ª.- ¿Como que non, muller. Botanlle a graxa do animal, ou sexa, a graxa que queda despois de lle tirar a carne... os osos... as tripas... os dentes... os ollos.

VELLA 1ª.- (Fai bascas, e cospe no pano a mastragallada que ten na boca) ¡¡Que noxo!! ¿Como poden facer iso? Porque o farán, digo eu!

VELLA 2ª.- ¡Vai ti saber!... agora como che están industrializados... e teñen moita maquinaria... e todos eses inventos que hai nas fábricas...

C R E A C I Ó N

VELLA 1ª.- Claro, se é así... (Xesto de arrepió) ¡¡ Pero non deixa de ser un noxo!! A mirar que segue. (Le) O-cú-da cousa...

VELLA 2ª.- ¿Que dis?

VELLA 1ª.- ¡Veña, le ti. A ver... le aquí. ¿Que é o que di, eh? (Acercalle a caixa).

VELLA 2ª.- Aquí di glu-co-sa.

VELLA 1ª.- ¿E iso qué é?

VELLA 2ª.- ¡¡Calquera sabe!!

VELLA 1ª.- (Segue a ler). Leite en polvo des-cre-mado. ¡¡Oh!! (Berran xuntas, tapando a boca coas mans). Mira, eu xa non che como destas galletas. ¡¡Como lle poden votar semellantes porcalladas!!

VELLA 2ª.- Ó mellor é para iso do que andan a falar pola televisión, seica o teñen para empreñar as mulleres. Escoitei que xa o tiñan en conserva e todo!...

VELLA 1ª.- (Botando as mans á cabeza). ¡¡Deus sexa louvado! A ver... deixame seguir. Aquí di... sal. ¿Miras? aínda lle botan sal. Polo menos levan algo coñecido. Eu non che teño nada en contra do sal, ¿e ti?

VELLA 2ª.- ¡¡Que hei de ter!! Pero o meu médico do seguro, si que lle ten. Señora, —diche, todo emperiquitado co mandilón branco— nada de sal. ¡¡Que manía colleu!!

VELLA 1ª.- Si, estes médicos do seguro sonche todos uns maniáticos; o meu tampouco para con iso do sal. ¡Para o caso que eu lle fago!...

(Segue a ler, berra). ¡¡Non!! (Queda abraída).

VELLA 2ª.- ¿Que foi?

VELLA 1ª.- ¡¡Isto xa é o colmo!! Mira, o do polvo, se eles queren, aínda pode ter algún aquel, con todos estes adiantos que traen... pero, o dos peidos!...

VELLA 2ª.- ¡¡Estás tola!! ¿Os peidos?... ¿Que dis?

VELLA 1ª.- A ver... como se come isto: ga-si-fi-can-tes. ¿Entendiches? gases, chica, gases... E, nada mais, e nada menos que... aquí o pon: H. 8186 gasificantes, ou sexa, oitomil cento oitenta e seis... peidos!! ¡¡Que xa está ben!!

VELLA 2ª.- Igual che teñen unha boa razón para llos botar, con tanto que estudian... nunca se sabe!

VELLA 1ª.- Pero muller... ¡¡Tantos!!... (Pon cara de noxo, e mira para a caixa das galletas). Ata parece que xa me está a chegar aquí o cheiro.

VELLA 2ª.- Veña, segue... A ver que máis lle botan.

VELLA 1ª.- Aquí di pintura.

VELLA 2ª.- ¿Como que pintura... seica toleaches?

VELLA 1ª.- ¿Non a fuches buscar ti para pintar o balón, e non che dixeron que a pediras antioxidante?

VELLA 2ª.- Sí.

VELLA 1ª.- Pois logo, mira: An-ti-o-xi-dan-te. (Chea de razón). ¿Que che dicía eu, eh? ¿Que che dicía?

VELLA 2ª.- ¡¡Isto xa é o colmo!!

VELLA 1ª.- Eu non sei onde escoitei... Debeu ser pola tele, que os ingredientes daban o cancro e mailo infarto.

VELLA 2ª.- ¡¡Meigas fóra!! ¡¡Toca madeira!! (Toca no asento). ¿E que fan os da policía e toda esa xente do goberno que non meten man no asunto?

VELLA 1ª.- Eses andan ó seu, e pasan de todo!...

VELLA 2ª.- Pois deixa, que cando me veñan a pedir o voto... (Corte de mans). ¡¡Van levar que rascar!!

VELLA 1ª.- Como poden chegar a iso!... ¡¡Quérennos defuncionar antes de tempo!!

VELLA 2ª.- ¡¡Iso si que non!! Todo ó cubo do lixo ¡¡(Ergue disposta e vai polo cubo).

VELLA 1ª.- (Cunha das bolsas na man). ¿O xamón cocido tamén? (Compunxida).

VELLA 2ª.- ¡¡Todo!! Se para unhas simples gallegas, hai que ver o que lle botan!... A mirar a manxurrada que farán co xamón cocido. Sonche capaces de esmoer o porco, con cortello e todo!...

VELLA 1ª.- ¡¡Xesús!! Xa non saben que facer para quitárnos os cartos. (Longo silencio). Rufina, que imos facer, logo...

VELLA 2ª.- ¿A que te refires?

VELLA 1ª.- (Tasarañeira). Pois... non sei... digo eu... ¿Que podemos facer agora?

C R E A C I Ó N

VELLA 2ª.- (Resolta). Podemos mirar un pouco a televisión antes de nos deitar.

VELLA 1ª.- Si, pero así... sen máis. (Tristeira). ¡Eu ténoche fame!

VELLA 2ª.- (Enrabechada). Eu tamén, ti que te pensas!

VELLA 1ª.- Pois logo...

VELLA 2ª.- (Agremente). ¿Pois logo, que?

VELLA 1ª.- (Con timidez). E se coméramos un pouco de pan e un chisco de xamón cocido?

VELLA 2ª.- Seica queres que che dea o infarto, e no Pirulí, tiren contigo ó cubo do lixo?

VELLA 1ª.- ¡Muller, non digas esas cousas!...

VELLA 2ª.- E que queres que diga, con todo o que estamos a mirar...

VELLA 1ª.- Pois entón... se fagas o que fagas, sempre che toca a lotería!... (Revolvendo nas bolsas que xa están no cubo). E se comeramos un chisquiño de chourizo, sempre comemos chourizo e nunca nos fixo mal. ¿Ti que dis?

VELLA 2ª.- Non vaias comparar ¡... eran chourizos feitos na casa!

VELLA 1ª.- Estes din que tamén son de casa.

VELLA 2ª.- (De moi mal talante). ¿De casa de quen?

VELLA 1ª.- (Suiña) ¡¡Sabe Dios!!... (Arrancando forte). Aínda que hoxe, todo che é malo, porque mira que o peixe, con iso que din da contaminación ¡... E a carne, aínda non te enteiraches de que para engorda-los animais dáncelle monas? Logo, para fardar, chámanlle hormonas, seica que en inglés, e quedan tan panchos!

VELLA 2ª.- ¡¡Xesús, o que hai que oír!! Que dirían hoxe os nosos difuntiños. (Nunha arroutada) que en gloria estean. (Fai o sinal da cruz) eles que eran tan amigos da boa tallada!...

VELLA 1ª.- A mirar que dirían hoxej (ensorcilla os dedos como se fose rezar, e abanea a testa) ¡¡Se levantarán a cabeza!!...

VELLA 2ª.- (Noutra arroutada). ¡¡Descansen en paz!! (Presínase).

VELLA 1ª.- (Que segue a remexer no cubo e fai un piano cunha barra de pan e chourizo). ¡¡Amén!! (Di, antes de lle dar unha boa dentada).

VELLA 2ª.- (Mira para ela aloleada).

TELÓN

C R E A C I Ó N

Rita Más Ybáñez

CONTO DE NETA E AVOA

A Margot Chamorro e neta

Coma unha coral:

Novamente excomenza unha historia de nena que abre os seus ollos diante da cabalgata.

Melchor sofre o nariz que onte levaba posto un veciño avellentado, a súa capa lembra a cor dunha ceireixa, cicais mercarémolas máis redondas e máis doces cando a túa neta bote os dentes.

Coma unha coral:

Cómpre deixar baleiro calquera rincón onde poda brincar unha rapaza, os xoguetes deben gardar a súa procedencia oriental na parte máis alta da casa.

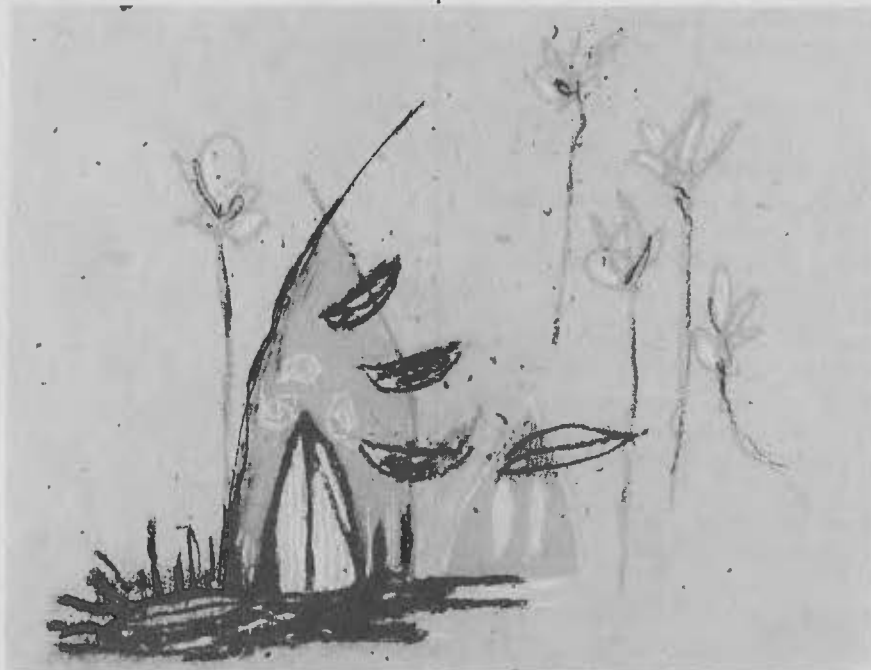
(Eu lémbrome dunha caixa coma un cine e un paxaro que quería ser peixe).

Coma unha coral:

Cando xurda a dúbida, se acaso Gaspar ten os mesmos ollos virados ca un cantador de bolboretas, puidera ser que os anos pasaran, entón Ti, serás máis cativiña, entón ela, será máis MULLER.

Podes ler a nosa revista de Festa da Palabra no seu berce, e cando medre, ela contará a historia dunha nena que fora mercar o sal, que vivira na praciña, que tivera un cravo e bacallao na parede, versos coma lanzas melosas, e sempre o corazón loitando,

mesmo coma unha coral.

C R E A C I Ó N

ÍNDICE

Rebelión textual: A revolución feminista en Los Pazos de Ulloa.
Julie Vandivere **6**

Emilia Pardo Bazán e o rexurdimento.
Carmen Hermida **17**

A fábrica de tabacos da Coruña.
Encarna Otero Cepeda **24**

Emilia Pardo Bazán ante a moral sexual do seu tempo.
Marina Mayoral **37**

Á luz das cartas de amor de Doña Emilia Pardo Bazán.
M^a. Carmen Panero Menor **40**

Misoxinia e feminismo.
Teresa Barro **45**

Aspectos feministas do pensamento da Pardo Bazán.
Camino Noia **47**

Pardo Bazán: Feminismo, espírito de clase, moralismo.
María Pilar García Negro **56**

Pardo Bazán e a educación.
M^a. José del Río Oliete **70**

Emilia Pardo Bazán e a cuestión académica.
Oliva Blanco Corujo **72**

Cartas inéditas da Avellaneda **75**

Para unha nova apreciación de dona Emilia como crítica.
Carol Alexis Stos **79**

Antoloxía. **83**
Carmen Blanco

Misoxinia e naturalismo. Unha lectura de Proust.
Hipólita Villar López **111**

O arquetipo viril.
M^a. Xosé Queizán **117**

La otra "política" de Aristóteles.
M^a. Xosé Queizán **120**

Ética e feminismo.
Pilar Allegue **122**

Hegel e a ética.
María Xosé Agra **129**

María Zambrano: Unha lectura apaixonada.
M^a. Antonia Núñez Mella **132**

Novas tecnoloxías reproductoras.
M^a. Xosé Queizán **136**

Situación Legal das N.T.R.
María Xosé Varela **138**

Congreso celebrado en Bard, Kotbari, Comilla (Bangladesh) os días 18 á 25 de marzo de 1989 **140**

Müller e traballo doméstico.
Asunción Cambrón Infante **143**

As mulleres e a revolución francesa.
Encarna Otero **147**

Escrito por mulleres.
C. B. **149**

Conversas con Carballo Calero de Carmen Blanco.
Marisa Andrade **150**

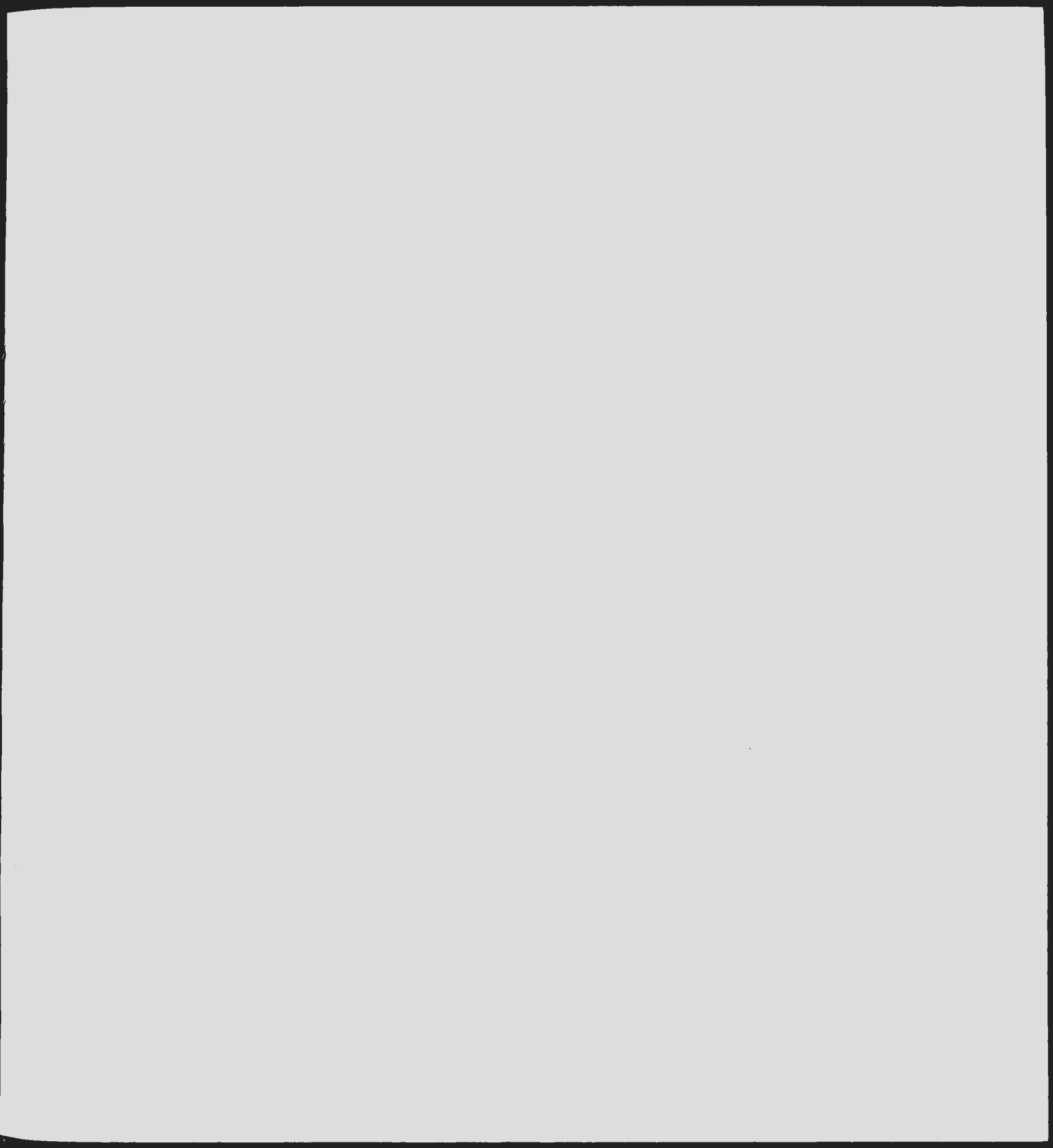
Lourdes Méndez e as súas "Cousas de mulleres".
Carmen Blanco **152**

O rei da nada, de Sabela Álvarez.
Isabel Mouríz Barja **154**

Unha árbore un adeus, de Marina Mayoral.
Manuela Pana Santiago **156**

Queimar as meigas, de Elisa Vázquez.
Ana Romaní **158**

Creación **160**

6

lista de palabras silenciadas

